यतः किं प्रमेयमभिमतमत्र भवतां येन तदनुप्रवेशो दोषः स्यात् । किं सत्तामात्रमुत बहिर्देशविशेषणम् । सत्तामात्रं तावदागमादेवावगतमिति न प्रमाणान्तरप्रमेयतामवलम्बते । बहिर्देशविशेषितं तु सत्त्वं भवति प्रमेयम् । तस्य जीवद्गृहाभावग्रहणकालेऽनुप्रवेशः कुतस्त्य इति चिन्त्यम् । गृहाभावग्राहकं हि प्रमाणं गृह एव सदुपलम्भकप्रमाणावकाशमपाकरोति न बहिःसदसत्त्वचिन्तां प्रस्तौति । मृतस्य जीवतो वा दूरे प्राङ्गणेऽपि वा तिष्ठतश्चैत्रस्य गृहाभावपरिच्छेदे विशेषाभावात् । जीवनविशिष्टस्तु गृहाभावः प्रतीयमानो लिङ्गतामश्नुते । व्यभिचारनिरासात् । न च विशेषणग्रहणमेव प्रमेयग्रहणम् । जीवनमन्यदन्यच्च बहिर्भावाख्यं प्रमेयम् । ननु जीवनयत्न[1]विशिष्टगृहाभावप्रतीतिरेव बहिर्भावप्रतीतिः । न हि दहनाधिकरण[2]धूमप्रतीतिरेव दहनप्रतीतिः । ननु धूमादन्य एव दहनः । इहापि गृहाभावजीवनाभ्यामन्य एव बहिर्भावः । पर्वतहुतवहयोः सिद्धत्वात् मत्वर्थमात्रं हि तत्रापूर्वमनुमेयमेवमिहापि बहिर्देशयोगमात्रम् । यदि तु तदधिकं प्रमेयमिह नेष्यते । तदा गृहाभावजीवनयोरभावागमाख्यप्रमाणाभ्यामवधारणादानर्थक्यमर्थापत्तेः । तस्मात्प्रमेयान्तरसद्भावात्तस्य च जीवद्गृहाभावलक्षणाल्लिङ्गग्रहणसमयेऽननुप्रवेशान्न प्रमेयानुप्रवेशो दोषः । अर्थापत्तावपि तुल्य एवायं दोषः । तत्राप्यर्थादर्थान्तरकल्पनाभ्युपगमात् । "दृष्टः[3] श्रुतो वाऽर्थो[4] नोपपद्यत[5]" इत्यर्थकल्पनेत्येवं ग्रन्थोपनिबन्धनात् । तस्य तस्मात्प्रतीतिरिति हि यत्र व्यवहारस्तत्रावश्यं तत्प्रतीतौ तदनुप्रवेशो दोष एष । स्वभावहेताविव तद्बुद्धिसिद्ध्या तत्साध्यसिद्धेः प्रमाणान्तरवैफल्यादिति ।

---

१ 'यत्न'इति नास्ति प. भ. पुस्तकयोः। २ 'अधिकरणात्' इति प. पुस्तके पाठः। ३ मीमांसाभाष्ये पृ. ८ पं. १७. ४ ' अन्यथा '.इत्यधिकं भ. पुस्तके। ५ ' नोपपद्य ' इति प. पुस्तके पाठः।

मीमांसकसंमतस्याभावप्रमाणस्य सविस्तरं खण्डनम् ।

अभावप्रमाणं तु प्रत्यक्षादावेवान्तर्भवतीति न तद्द्वारेणाप्यभिमतप्रमाणसङ्ख्याव्याघातः । यत्तु तत्समर्थनाय प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिरित्यादि जैमिनीयैरजल्पि । तत्र सात्मनोऽपरिणामो वेति प्रथमपक्षे किमात्मा[1] सर्वथा ज्ञानरूपेणापरिणतः[2] कथञ्चिद्वा । तत्राद्यविकल्पे माता मे वन्ध्येत्यादिवत् स्ववचनविरोधः । सर्वथा हि[3] यद्यात्मा ज्ञानरूपतया न परिणतः कथमभावपरिच्छेदकः । परिच्छेदस्य ज्ञानधर्मत्वात् । परिच्छेदकत्वे वा कथमसौ सर्वथा ज्ञानरूपतया न परिणतः । अथ कथञ्चित् । तथा हि अभावविषयं ज्ञानमस्ति निषेध्यविषयं तु नास्तीति । तर्हि तज्ज्ञानमेवाभावप्रमाणं स्यान्नात्मा । तच्चेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्प्रत्यक्षमेव । द्वितीय[4]पक्षे यदन्यवस्तुनि अभावांशे विज्ञानं तत्प्रत्यक्षमेव । भावांशवदभावांशेऽप्यक्षाणां प्रवृत्त्यविरोधात् । एतेन यदभावप्रमाणस्यासाधारणविषयप्रदर्शनाय प्रमाणपञ्चकं यत्रेत्याद्युक्तम् । तदपि प्रत्युक्तम् । प्रत्यक्षादेरभावांशग्राहकत्वोपपत्तेस्तत्राभावप्रमाणकल्पनाया निरुपयोगादिति । यदप्यभावज्ञानस्य प्रत्यक्षताप्रतिक्षेपाय गृहीत्वावस्तुसद्भावमित्याद्यभिहितम् । तदप्यवद्यम् । अक्षापेक्षया जायमानत्वेन प्रत्यक्षताया एव तत्रोपपद्यमानत्वात् । यत्तु भूदेशग्रहणजन्मन्येवाक्षाणामुपयोगित्वादक्षापेक्षित्वमन्यथासिद्धमभावज्ञानस्येत्युक्तम् । तदनुपपन्नम् । न खलु ज्ञानद्वयं क्रमेणोत्पद्यमानमिदमनुभूयते प्रथममिन्द्रियजं भूप्रदेशज्ञानं ततः प्रतियोगिस्मरणे सति मानसमिन्द्रियानपेक्षं नास्तिताज्ञानं च । एकस्यैव कुम्भादिविविक्तभूप्रदेशग्राहिणो ज्ञानस्याभावग्राहित्वेनाप्यनुभूयमानत्वात् तस्य चेन्द्रियजत्वेन त्वयापि प्रतिपन्नत्वात् नान्यथासिद्धमक्षापेक्षित्वमभावज्ञानस्य । एवं च भूतलादिवस्तुग्रहणघटादिप्रतियोगिस्मरणलक्षणाऽभावप्रमाणजनिका सामग्री निर-

---

१ 'किमात्मवुद्ध्यसर्वथा' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । २ ' परिणतं ' इति प. पुस्तके पाठः । ३ 'अपि इत्यधिकं ' प. भ. पुस्तकयोः । ४ अथेत्यधिकं प. भ. पुस्तकयोः ।

स्ता । तज्जन्यत्वेनाभ्युपेतस्य प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तस्याभावप्रमाणस्य प्रतिक्षिप्तत्वात् । किं च भूतलादिकं वस्तु प्रत्यक्षेण घटपटादिभिः प्रतियोगिभिः संसृष्टं प्रतीयतेऽसंसृष्टं वा । तत्राद्यः पक्षोऽनुपपन्नः । प्रतियोगिसंसृष्टस्य भूतलादिवस्तुनः प्रत्यक्षेण प्रतीतौ तत्र प्रतियोग्यभावग्राहकत्वेनाभावप्रमाणस्य प्रवृत्तिविरोधात् । प्रवृत्तौ वा न प्रामाण्यम् । प्रतियोगिनः सत्त्वेऽपि तत्प्रवृत्तेः । द्वितीयपक्षे त्वभावप्रमाणवैयर्थ्यम् । प्रत्यक्षेणैव प्रतियोगिनां कुम्भादीनामभावप्रतिपत्तेः । अथोच्यते न संसृष्टं नाप्यसंसृष्टं प्रतियोगिभिर्भूतलादिवस्तु प्रत्यक्षेण गृह्यते वस्तुमात्रस्य तेन ग्रहणाभ्युपगमादिति । तदपि दुष्टम् । संसृष्टत्वासंसृष्टत्वयोः परस्परपरिहारस्थितिरूपत्वेनैक[1]रूपनिषेधेऽपरविधानस्य परिहर्तुमशक्यत्वात् । प्रतियोगिनश्च घटादेः स्मरणमनुभूतस्यैव नान्यथा । अतिप्रसक्तेः । तदनुभवश्चान्यासंसृष्टतयाभ्युपगन्तव्यः । तस्याप्यन्यासंसृष्टताप्रतिपत्तिस्तदन्यप्रतियोगिस्मरणात् । तत्राप्ययमेव न्याय इत्यनवस्था । अथ प्रतियोगिनो भूतलस्य स्मरणाद्घटस्यान्यासंसृष्टता प्रतीयते तत्स्मरणाच्च भूतलस्य तदितरेतराश्रयः । तथाहि न यावद्घटासंसृष्टभूभागप्रतियोगिस्मरणाद्घटस्य भूतलासंसृष्टताप्रतिपत्तिर्न तावत्तत्स्मरणाद्भूतलस्य घटासंसृष्टताप्रतिपत्तिर्यावच्च भूतलस्य घटासंसृष्टता न प्रतीयते न तावत्स्मरणेन घटस्येति । तस्मादन्यप्रतियोगिस्मरणमन्तरेणैवाभावांशो भावांशवत्प्रत्यक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । भूतलासंसृष्टघटदर्शनाहितसंस्कारस्य च पुनर्घटासंसृष्टभूभागदर्शनानन्तरं तथाविधघटस्मरणे सत्यस्यात्राभावप्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञानमेव । यदा तु सर्वं सर्वत्र विद्यते इति दुरागमाहितसंस्कारः सांख्यः प्रतिबोध्यते । यद्यत्रोपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते तत्तत्रासदिति व्यवहर्त्तव्यं यथा सत्त्वे रजस्तमसी तथा चात्र घट इति । तदाप्यनुमानमेवेति क्वाभावप्रमाणस्यावकाशः । यच्च न तावदिन्द्रियेणैपेत्याद्युक्तम् । तदपि न युक्तम् ।

---

१ रूपेति नास्ति प. भ. पुस्तकयोः ।

यस्मादिन्द्रियाणामभावज्ञानाजनकतायामभावांशेन सह सम्बन्धाभावो निबन्धनमभिधीयते। तत्र कस्य सम्बन्धस्याभावः। किं संयोगलक्षणस्य योग्यतारूपस्य वा। नाद्यः कल्पः श्रेयान्। संयोगस्येन्द्रियाणां ज्ञानजनकत्वं प्रत्यप्रयोजकत्वात्। चक्षुपः संयोगाभावेऽपि भावांशे ज्ञानजनकत्वस्य प्रसाधयिष्यमाणत्वात्। नापि द्वितीयः। योग्यतालक्षणस्य संबन्धस्येन्द्रियाणामभावांशेऽपि सद्भावाविरोधात्। योग्यता हि कार्यदर्शनावसेया। कार्यं च ज्ञानाख्यमिन्द्रियाणां भावांशवदभावांशेऽपि उपलभ्यत एवेति। एतेन 'ननु भावादभिन्नत्वात्सम्प्रयोगोऽस्ति तेन चे' इत्याशङ्क्य 'न ह्यत्यन्तमभेदोऽस्ति रूपादिवदिहापि नः' इति यत्समाहितं तदपि प्रतिहतम्। अनभ्युपगतोपालम्भत्वात्। भावांशेऽपीन्द्रियाणां ज्ञानजनकत्वं प्रति संयोगस्याप्रयोजकत्वेनाभिहितत्वात्। न चाप्यनुमानत्वमित्याद्यनुपपन्नमुक्तम्। वह्न्यादिकारणाभावज्ञानाज्जायमानस्य धूमादिकार्याभावज्ञानस्यानुमानत्वसम्भवात्। यत्त्विन्द्रियादिसामग्रीसमुद्भूतं कुम्भाद्यभावज्ञानं तस्य प्रत्यक्षत्वेनानुमानत्वमस्माभिरभ्युपगतमेव। यच्चान्यदवाचि मेयो यद्वदभावो हीत्यादि। तत्र भावरूपेण प्रत्यक्षेण नाभावो वेद्यत इति प्रतिज्ञाऽन्यासंसृष्टभूतलग्राहिणा प्रत्यक्षेण निराक्रियते। अनुष्णाग्निप्रतिज्ञेव तदौष्ण्यग्राहिणा प्रत्यक्षेण। भावात्मके यथा मेये इत्यसम्बद्धम्। अभावादपि भावप्रतिपत्तेः। यथा गगनतले पत्रादीनामधःपाताभावाद्वायोरिति। भावाच्च वह्न्यादेः शीताभावस्य प्रतीतिः सकललोकप्रतीता। यो यथाविधः स तथाविधेनैव गृह्यत इत्यभ्युपगमे चाभावस्य मुद्गरादिभावजन्यत्वाभावः स्यात्। शक्यं हि वक्तुं यो यथाविधः स तथाविधेनं जन्यते यथा भावो भावेन अभावश्चाभावस्तस्मादभावेनैव जन्यते। प्रत्यक्षबाधा चान्यत्रापि समाना। प्रागभावादिचतुर्विधाभावस्य चाभावप्रमाणविषयतया परैः परिकल्पितस्य

१ एवेत्यधिकं प. भ. पुस्तकयोः।

यथा निरासस्तथाग्रे वक्ष्यते[1]। ततश्च क्षीरे दध्यादि यन्नास्तीत्यादिकारिकाग्रन्थः प्रतिक्षिप्तो लक्षयितव्यः। यच्च वस्त्वसंकरसिद्धेश्च तेनाभावप्रमाणतेत्यादि। तदपि न। तस्यापि प्रत्यक्षादिप्रमाणत एव प्रसिद्धत्वात्। कथं प्रत्यक्षादेरभावस्य परिच्छित्तिरिति चेत्। ननु भावस्यापि कथं ततः परिच्छित्तिः। प्रतिभासाच्चेत्, तदितरत्रापि तुल्यम्। न खलु प्रत्यक्षेणान्यसंसृष्टः प्रथमतोऽर्थोऽनुभूयते पश्चादभावप्रमाणादन्यासंसृष्ट इति क्रमप्रतीतिरस्ति। प्रथममेवान्यासंसृष्टस्य भूतलादेरर्थस्य प्रत्यक्षे प्रतिभासनात्। न चान्यासंसृष्टार्थवेदनादन्यत्तदभाववेदनं नाम। एवं च।

प्रत्यक्षादेर्भिन्नरूपत्वमाप्तं नाभावाख्यं मानमस्तीह षष्ठम्॥
यस्य ग्राह्यः प्रागभावाद्यभावः श्रद्धाजिह्मैर्जैमिनीयैर्न्यगादि॥ ३१०॥

उक्तखण्डनातिदेशेन वैशेषिकसांख्यनैयायिकप्राभाकराणां खण्डनम्।

एतेन प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्थापत्तिषु यथाक्रमं द्वित्रिचतुःपञ्चप्रमाणवादिनां वैशेषिकसांख्यनैयायिकप्राभाकराणां प्रमाणसंख्याव्याख्याप्रत्याख्यानं कृतमवसेयम्। उक्तन्यायस्यात्राप्यविशेषात्।

सम्भवैतिह्ययोः प्रमाणान्तरत्वस्य खण्डनम्।

ननु नाद्यापि प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन प्रमाणद्वैविध्यमवतिष्ठते। सम्भवैतिह्ययोः प्रमाणान्तरभावात्। सम्भवो नाम समुदायेन समुदायिनोऽवगमः। यथा सम्भवति सहस्रे शतं सम्भवति खार्यां द्रोण इति। अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमितिहोचुर्वृद्धाः इत्यैतिह्यम्। यथेह वृक्षे यक्षः प्रतिवसतीति। तदशोभनम्। सम्भवस्यानुमानेऽन्तर्भावात्। यत्र हि सहस्रं तत्रावश्यं शतं सम्भवतीत्यन्यथानुपपत्तेः पूर्वमेव ग्रहणात्। तथा हि सहस्रं समुदायि शतवत्सहस्रत्वात् पूर्वोपलब्धसहस्रवत्। एवं खार्यामपि द्रोणानुमानम्। ऐतिह्यं तु न प्रमाणम्। अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात्। आप्तवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम इति।

१ 'दर्शयिष्यते' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः।

प्रातिभस्य प्रत्यक्षादावन्तर्भावकथनम् ।

यदपि प्रातिभमक्षलिङ्गशब्दव्यापारानपेक्षमकस्मादेवाद्य मे महीपतिप्रसादो भवितेत्याद्याकारं स्पष्टतया वेदनमुदयते । तदप्यतीन्द्रियनिबन्धनतया मानसमिति प्रत्यक्षकुक्षिनिक्षिप्तमेव । यत्पुनः प्रियप्राप्तिप्रभृतिफलेन सार्द्धं गृहीतान्यथानुपपत्तिकान्मनःप्रसादोद्वेगादेर्लिङ्गादुदेति । तत्पिपीलिकापटलोत्सर्पणोत्थज्ञानवदस्पष्टमनुमानमेवेति परोक्षान्तर्गतमेव । प्रतिभातमेव नतु निश्चितं इति लौकिकव्यपदेशादनवधारणात्मकमप्रमाणमेवैतर्त्कि तदन्तर्भावचिन्तयेति कश्चित् । नासौ विपश्चित् । यतः सकलमेवेदमनवधारणात्मकमुच्येत किंचिद्वा । नाद्यः पक्षः । प्रायशोऽवधारणात्मकस्यैवास्योत्पादात् । अनवधारणात्मकस्य तु तस्य प्रामाण्यमेव नास्तीति नास्यान्तर्भावं वयमपि ब्रूमः ।

तस्मादवस्थितमिदं प्रत्यक्षपरोक्षभेदतो द्वेधा ॥
एतत्प्रमाणतत्त्वं सर्वभिदां संग्रहप्रवणम् ॥ ३११ ॥ १ ॥

तत्राद्यं भेदं व्याचष्टे—

॥ स्पष्टं प्रत्यक्षमिति ॥ २ ॥

स्पष्टं विशदं यद्विज्ञानं तत्प्रत्यक्षमिति प्रत्येयम् । अत्र च प्रयोगः । प्रत्यक्षं स्पष्टज्ञानात्मकं प्रत्यक्षत्वाद्यत्तु न चै स्पष्टज्ञानात्मकं तन्न प्रत्यक्षं यथानुमानं प्रत्यक्षं च विवादाध्यासितं ततः स्पष्टज्ञानात्मकमिति ।

प्रज्ञाकरगुप्तादेः खण्डनम् ।

अनेनाकस्माद्धूमदर्शनाद्वह्निरत्रेति ज्ञानं यावान् कश्चिद्धूमवान् प्रदेशः स सर्वोऽग्निमानित्यादिव्याप्तिज्ञानं चास्पष्टमपि प्रत्यक्षमाचक्षाणः प्राज्ञमानी प्रज्ञाकरगुप्तादिरवज्ञातः, अनुमानस्याप्येवं प्रत्यक्षतापत्त्या प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं स्यात् । अपि च । अकस्माद्धूमदर्शनाद्वह्निरत्रेति ज्ञाने सामान्यं वा प्रतिभासेत विशेषो वा । यदि सामान्यम् । न

---

१ अनिन्द्रियेति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । २ ' निश्चय ' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । ३ ' च ' इति नास्ति प. पुस्तके । ४ अवज्ञातः–खण्डितः ।

तर्हि तज्ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तस्य सामान्यगोचरत्वास्वीकारात् । तत्स्वीकारे वा प्रमेयद्वैविध्यात्प्रमाणद्वैविध्यमित्यङ्गीकारस्य भङ्गप्रसङ्गः । सविकल्पकत्वानुषङ्गश्च प्रत्यक्षस्य । अथ विशेषस्तज्ज्ञाने प्रतिभासते । तर्हि ततः प्रवर्त्तमानस्य प्रतिपत्तुर्वह्निविशेषसंशयो न प्रादुर्भवेत्तार्णो वात्राग्निः पार्णो वेति यथा सन्निहिते वह्निविशेषे । न खलु पावकं सन्निहितमवलोकमानस्य तत्र संशयः समुल्लसति । समुल्लासे वा तस्य शब्दाल्लिङ्गाद्वा विशेषं प्रतिपाद्यमानस्यापि प्रमातुरसौ समुल्लसेत् । तथा चेदप्रसङ्गतं भवेत् शब्दाल्लिङ्गाद्वा विशेषप्रतिपत्तौ न तत्र सन्देह इति । तन्नेदमकस्माद्धूमदर्शनाद्वह्निरत्रेति ज्ञानं प्रत्यक्षम् । किं तर्हि लिङ्गदर्शनसमुत्थत्वादनुमानम् । दृष्टान्तावष्टम्भं विनाप्यनुमानं भवतीत्येतच्च पुरस्तादुपपादयिष्यते । व्याप्तिज्ञानमप्यस्पष्टत्वेनाप्रत्यक्षं व्यवहारिणां सुप्रतीतम् । व्यवहारानुकूल्येन प्रमाणचिन्ता प्रतन्यते भवद्भिः । प्रामाण्यं व्यवहारेणेत्यभिधानात् । न च व्यवहारिणां सर्वेऽग्न्यादयो धूमादयो वा स्पष्टज्ञानगोचरा इत्यभ्युपगमोऽस्ति । अनुमानस्य वैयर्थ्यप्रसक्तेः । समस्तं हि व्याप्यं व्यापकं च स्पष्टत्वेन युगपन्निश्चिन्वतः प्रमातुर्न किंचिदनुमानेन साध्यं सम्भवति । अन्यथा योगिनामप्यनुमानबलात्पदार्थनिश्चयप्रसङ्गः । समारोपनिषेधार्थमनुमानस्य प्रवृत्तमानत्वान्न वैयर्थ्यमिति चेत् । तदप्यनुचितम् । निश्चिते समारोपस्यासम्भवात् निश्चयसमारोपयोः परस्परं विरुद्धत्वात् । अथ कालान्तरभाविसमारोपनिषेधकत्वेन नानुमानस्य वैयर्थ्यम् । एवं तर्हि क्वचिदुपलब्धदेवदत्तस्य पुंसः पुनः कालान्तरेऽनुपलम्भाख्यसमारोपे सत्यनन्तरं यत्स्मरणादिकं तस्याप्यवैयर्थ्यं स्यात् । तथा च प्रमाणान्तरमेतदापद्येत । तन्न व्याप्तिज्ञानमप्यस्पष्टत्वात् प्रत्यक्षं युक्तम् ।

ननु चास्पष्टत्वं ज्ञानधर्मोऽर्थधर्मो वा । यदि ज्ञानधर्मः । कथमर्थ-

---

१ तृणजन्यः । २ पर्णजन्यः । ३ ' सन्निहितं पावकं ' इति प. पुस्तके पाठः । ४ ' किं ' इति नास्ति भ. पुस्तके । ५ ' च ' इत्यधिकं प. पुस्तके । ६ 'मानवैयर्थ्य ' इति प. पुस्तके पाठः ।

स्यास्पष्टत्वम् । अन्यास्पष्टत्वादन्यस्यास्पष्टत्वेऽतिप्रसक्तिः । अर्थधर्मत्वे पुनरस्य कथमतो व्याप्त्यादिज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वं प्रसिध्येत्। व्यधिकरणाद्धि हेतोः साध्यसिद्धौ काकस्य कार्ष्ण्याद्धवलः प्रासाद इत्यादेरपि गमकत्वप्रसङ्ग इति चेत्। तदपि दुराशामात्रम्। स्पष्टत्वेऽप्येतस्य तुल्यत्वात्। स्पष्टत्वमपि हि यदि ज्ञानधर्मस्तर्हि कथमर्थे स्पष्टता। अतिप्रसक्तेः। विषये विषयिधर्मस्योपचाराददोषेऽत एवान्यत्राप्यदोषोऽस्तु। संवेदनस्यैव ह्यस्पष्टता धर्मः स्पष्टतावत्। यदि तु तस्याः परिच्छेद्यपदार्थधर्मत्वं स्वीक्रियते। तर्हि सर्वदा तथा प्रतिभासप्रसङ्गात्कुतः प्रतिभासपरावृत्तिर्भवेत्। ननु विषयिधर्मस्य विषयेषूपचारात्तत्र स्पष्टत्वास्पष्टत्वव्यवहारे विषयिणोऽपि ज्ञानस्य स्पष्टत्वधर्मतासिद्धिः कुतः। किं तज्ज्ञानगोचरज्ञानान्तरगतस्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्यां स्वतो वा। प्रथमपक्षेऽनवस्था। द्वितीयपक्षे त्वविशेषेण निखिलज्ञानानां स्पष्टत्वमस्पष्टत्वं वा प्रसज्येतेति चेत्। तदप्यचारु। अन्यथैव ज्ञाने स्पष्टत्वास्पष्टत्वधर्मतासिद्धेः। तथा हि प्रबलतरज्ञानावरणवीर्यान्तरायकर्मक्षयोपशमविशेषात्काचिद्धि ज्ञानस्य स्पष्टत्वं विपरीतात्तु तस्मादस्पष्टत्वम्।

स्पष्टज्ञानस्वरूपत्वं तत्प्रत्यक्षस्य लक्षणम्॥
व्यवस्थितमिदं युक्तिप्रतीतिभ्यामबाधितम्॥३१२॥२॥

अथ स्पष्टत्वमेव प्रकटयन्नाह—

॥अनुमानाद्याधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वमिति॥ ३ ॥

अनुमानादिभ्यो वक्ष्यमाणभेदेभ्यः[1] सकाशादाधिक्येनातिरेकेण विशेषाणां नियतवर्णसंस्थानार्थाकाराणां[2] प्रकाशनं प्रतिभासनं यस्य ज्ञानस्य तत्स्पष्टत्वं वैशद्यमित्यर्थः। तदुक्तम् ‘अनुमानाद्यतिरेकेण विशेषप्रतिभासनम्॥ तद्वैशद्यं मतं बुद्धेरवैशद्यमतः परम्॥१॥’ इति।

१ ‘परोक्षप्रमाण’ इत्यधिकं प. पुस्तके। २ ‘संस्थानाद्यर्था’ इति प. पुस्तके पाठः।

प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन प्रतिभासनमपि ज्ञानस्य वैशद्यमिति वदतां तार्किकंमन्यानां जैनमतानभिज्ञत्वम् ।

केचित्तु तार्किकम्मन्याः प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन प्रतिभासनमपि ज्ञानस्य वैशद्यं वदन्ति । अनुमानादिपरोक्षप्रमाणभेदेषु हि धूमादिगोचरप्रतीतिव्यवधानेन धूमध्वजादिवस्तुनः प्रतीतिरित्यवैशद्यं तेषाम् । प्रत्यक्षे तु नैवं प्रतीत्यन्तरव्यवधानमस्तीति वैशद्यं तस्य । न ते जैनदर्शनोपनिषदं स्वप्नेऽपि प्रापुः । एवं प्रकारं वैशद्यं वदन्तस्ते कथमीहादिज्ञानस्य सन्देहाद्यपेक्षिणः प्रत्यक्षतां व्यवस्थापयिष्यन्ति । अथ ब्रूयुरपरापरेन्द्रियव्यापारादेवेहादीनामुत्पत्तेः सन्देहाद्यनपेक्षत्वात्प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन प्रत्यक्षतेति । तदपि प्रतीतिपराङ्मुखम् । ईहादयो हि सन्देहादिभ्यः समुपजायमानाः प्रतीयन्त एवेति कथं तदनपेक्षत्वम् । प्रतीयमानस्यापि कार्यकारणभावस्यात्रापह्नवे सर्वत्र तदपह्नवः किन्न स्यात् । अथैकमिदं संवेदनमवग्रहाद्यतिशयोपेतमित्यत्रापि प्रतीत्यन्तराव्यवधानमस्तीति । ननु तथापि तदनेकत्वपक्षे प्रतीत्यन्तरव्यवधानमलब्धसमाधानम् । स्याद्वादिना ह्यवग्रहादीनामेकत्वमिवानेकत्वमपि वक्तव्यम् । तदेवं परोदितस्य वैशद्यलक्षणान्तरस्यानुपपत्तेर्यथोदितलक्षणमेव वैशद्यं स्पष्टत्वापरपर्यायं स्वीकार्यम् ।

सूत्रोक्तवैशद्यलक्षणस्यासंभवादिदोषरहितत्वम् ।

निरवद्यं चेदं स्पष्टत्वं प्रत्यक्षस्य लक्षणम् । साकल्येनाखिलाध्यक्षव्यक्तिषु सम्भवेनाव्याप्त्यसम्भवदोषानास्पदत्वात् । अतिव्याप्तिस्तु दूरोत्सारितैव । अध्यक्षत्वानभिमते क्वचिदप्येतल्लक्षणस्यासम्भवात् । समन्धकारादौ मलिनवस्तुवेदनमप्यध्यक्षमेव । संस्थानमात्रे तस्यापि स्पष्टत्वात् । ननु च परोक्षेऽपि स्मृतिप्रत्यभिज्ञादिस्वरूपसंवेदनेऽस्याध्यक्षलक्षणस्य सम्भवादतिव्याप्तिरेवेति चेत्, नैवम् । तस्य परोक्षत्वासम्भवात् ।

---

१ आदिग्रहणात् अवायधारणाग्रहणम् । लक्षणं तु क्रमेण परि. २ सू. ८, ९, १० इत्यत्र द्रष्टव्यम् । २ आदिग्रहणात् उक्तत्रयस्य ग्रहणम् । अवग्रहलक्षणं परि. २ सू. ७ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

क्षायोपशमिकसंवेदनानां स्वरूपसंवेदनस्यानिन्द्रियप्रधानतयोत्पत्तेरनिन्द्रियाध्यक्षव्यपदेशसिद्धेः । बहिरर्थग्रहणापेक्षया हि विज्ञानानां प्रत्यक्षपरोक्षव्यपदेशो नतु स्वरूपापेक्षया । स्वरूपे सर्वज्ञानानां स्पष्टप्रतिभासत्वेन प्रत्यक्षतयैव व्यवस्थितत्वात् ।

तस्मान्निर्दोषत्वात्स्पष्टत्वं प्रत्यक्षलक्षणं प्रेक्षावद्भिरङ्गीकर्त्तव्यं नेन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नमित्यादि नैयायिककल्पितम् । चाक्षुषसंवेदने तस्यासत्त्वेनाव्यापकत्वात् । चक्षुषोऽर्थेन सन्निकर्षाभावात् ।

चक्षुषोऽर्थेन संनिकर्षाभावमसहमानस्य नैयायिकस्य खण्डनम् ।

इदमस्मदुदीरितं निशम्य प्रोद्यत्कोपविपाटलीकृताक्षम् ॥
निगदति नितराममृष्यमाणं तदिदं योगकदम्बकं मिलित्वा ॥ ३१३ ॥

आः किमिदमुच्यते चक्षुषोऽर्थेन सन्निकर्षाभावादिति । अस्ति हि तत्सद्भावग्राहकमनुमानम् । तथा च व्योमशिवः " चक्षुः प्राप्तार्थपरिच्छेदकं व्यवहिताप्रकाशकत्वात् यद्यद्व्यवहिताप्रकाशकं तत्तत्प्राप्तार्थपरिच्छेदकं यथा प्रदीपः व्यवहिताप्रकाशकञ्चं चक्षुः तस्मात्प्राप्तार्थपरिच्छेकम्'' इति । किरणावलीकारोऽपि 'येषां त्वप्राप्यकारि चक्षुस्तेषामप्राप्तत्वाविशेषादव्यवहितमिव व्यवहितमपि किन्न गृह्णीयात्'' इति वदति तदेव समर्थयते श्रीधरोऽप्येतत् 'बाह्येन्द्रियत्वात्त्वगिन्द्रियवत्' इति द्वितीयं च प्राह ।

चक्षुषः प्राप्तार्थपरिच्छेदकत्वमित्यर्थं साधकानुमानानां खण्डनम् ।

कश्चित्पुनरुवाच । चक्षुः प्राप्यकारि भौतिकत्वाद्यदेवं तदेवं यथा परशुस्तथा चेदं ततस्तथा । अथ चक्षुषः प्राप्यकारित्वे कथं भूधरचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणम् । तदसत् । युगपत्तद्ग्रहणस्याप्रसिद्धेः । प्रथमतो हि चक्षुः सन्निहितं महीधरं प्राप्य प्रकाशयति । पश्चाद्दूरचारिणं

१ ' च ' इति नास्ति प. भ. पुस्तकयोः । २ किरणावल्यां पृ. २८८ पं. ९. ३ न्यायकन्दल्यां पृ. २३ पं. १५.

हरिणलक्ष्माणम्। युगपत्प्रतिपत्त्यभिमानस्तु शतपत्रपत्रशतव्यतिभेदवदाशूत्पत्तिनिमित्तकः।

एवं च लोचनस्य प्रासिध्यत् प्राप्यकारिता श्रुतिवत्॥
तन्नयनसन्निकर्षाभाववचः सङ्गतिं कथमुपैतु ॥ ३१४ ॥

एषामहो जगदपूर्वपदार्थसिद्धौ
कोऽप्येष दुर्द्धरतरः खलु पक्षपातः॥
किन्त्वभ्यधायि स न कश्चन युक्तिलेशः
प्राप्नोति यः किमपि हन्त तदानुरूप्यम्॥ ३१५ ॥

तथा हि यत्पौरस्त्यमनुमानम्। तत्र भावचक्षुर्द्रव्यचक्षुर्वा धर्मितया वर्ण्येत। न तावद्भावचक्षुः। त्वया तस्याकक्षीकारेण धर्मिणोऽप्रसिद्धौ साधनस्याश्रयासिद्धताप्रसक्तेः। कक्षीकारेऽपि नास्य पदार्थेन प्राप्तिः सिद्ध्यति। भावचक्षुः खल्वात्मनो बुद्धिलक्षणो गुणः प्राप्तिरपि पदार्थेन संयोगो गुणः। न च गुणे गुणान्तरमस्ति। निर्गुणत्वात् तद्गुणानाम्। द्रव्यचक्षुरपि गोलकरूपमन्यद्वा किञ्चिद्भवेत्। आद्यपक्षे प्रत्यक्षबाधः प्रतिज्ञायाः। प्रत्यक्षेण परिच्छित्तिकाले पदार्थासम्बद्धस्यैव गोलकस्योपलब्धेः। अन्यथा तदानीं पुंसः पक्ष्मप्रदेशे प्रकटकोटरोपलम्भः स्यात्। पदार्थस्य वा गोलकदेशे प्रतीतिः स्यात्। अथान्यत्किञ्चिच्चक्षुरिन्द्रियं धर्मितया ह्यधिष्ठाननिष्ठमेवं पटिष्ठमर्थपरिच्छेदे स्वीक्रियते। तदा स एव तद्देशे पदार्थस्योपलम्भः स्यात्।

अथाधिष्ठानदेशात्प्रसरद्रश्मिरूपावयवसमवेतं चक्षुः प्रसृत्यार्थेन सम्बद्ध्यते सम्बद्धं चोपलम्भयति। तदसुलभम्। चक्षुः प्रसृत्य नार्थेन सम्बद्ध्य त्वगादिवदित्यनुमानबाधापातात् चक्षुषो रश्मिवत्त्वासिद्धेः। अथ रश्मिवच्चक्षुस्तैजसत्वात् यदित्थं तदित्थं यथा ज्योतिस्तथाचेदं तस्मात्तथेत्यतस्तत्सिद्धिः। न चासिद्धं तैजसत्वम्। चक्षुस्तैजसं रूपादिषु मध्ये नियमेन रूपस्याभिव्यञ्जकत्वाद्यदेवं तदेवं यथा दीपस्तथा

१ 'धर्मि तयाद्यधिष्ठान' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः।

चेदं तस्मात्तथेत्यतस्तत्सिद्धेः । रूपस्याभिव्यञ्जकत्वादित्युक्ते मनसा व्यभिचारो भवेत् । तद्धि रूपव्यञ्जकं न च तैजसमिति तद्व्यवच्छेदार्थं नियमेनेति पदम् । न हि मनो रूपस्यैव व्यञ्जकं गन्धादीनामपि व्यञ्जकत्वात् । एवमपि रूपत्वद्रव्यादिव्यञ्जकत्वोपलब्धेरसिद्धत्वं स्यादिति रूपादिपु मध्ये इत्युक्तमिति चेत् । तदसुन्दरम् । इन्दुदीधितिप्रतिवन्धे[1] तदिति[2] प्रतिवन्धे रूपादिष्वित्यादिहेतोरनैकान्तिकत्वात् । न च शुचिरोचिःशोचिःसञ्चयस्यापि तैजसत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । उष्णस्पर्शशून्यत्वेन तैजसत्वासम्भवात् । तथा तेजःप्रकरणे वैशेपिकभाष्यम्[3] । ' उष्णे[4] एव स्पर्शः ' इति ।

यत्पुनरुदयनोऽत्राह ' एवंकारश्चन्द्रचामीकरचक्षुरादिष्वनुपलम्भहेतुकां विप्रतिपत्तिमपनेतुं, तेपां तैजसत्वेनोष्णत्वानुमानात्' इति । तदबन्धुरम्[5] । शशधरेऽद्यापि तैजसत्वासिद्धेः । अथ प्रस्तुतहेतुत एवात्रापि तत्सिद्धिरभिधीयते । तदशस्यम्[6] । अस्यानुमानबाधितपक्षानन्तरोपन्यस्तत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् । तथाहि[7] न चन्द्रस्तैजसः शैत्यहेतुत्वात् पाथोवदिति । सति च सुधांशोरतैजसत्वे सुतरां तन्मरीचीनामतैजसत्वम् ।

यस्त्वयं कस्यचिदागमः । ' जलकल्लोलश्चन्द्रस्तत्र प्रतिहतास्तपनांशवः प्रद्योतन्ते शिशिराश्च भवन्ति तत एव शैत्यहेतव ' इति । सोऽपि स्वैरालापः । कस्य पयोराशेरयं कल्लोलः । कथं तं विहाय विहायस्तलमालम्बे[8] । कुतः परिमण्डल एव कथं न स्पन्दते । काठिन्यमासो वा । तत्प्रतिफलितास्तपनांशाः शिशिराः सुखालोकाः सकलदिक्प्रसारिणश्च भवन्ति । कथं च न दिवापि तत्प्रतिफलनमित्यादि विचारचतुःपथासञ्चरिष्णुत्वात्[9] । तथाविधस्यापि स्वीकारे

१ ' प्रवन्धे ' इति म. पुस्तके पाठः । २ ' तदिति प्रतिवन्धे' इति नास्ति म. पुस्तके । ३ वैशेपिकदर्शने प्रशस्तपादभाष्ये पृ. १५ पं. ८. ४ किरणावल्यां पृ. २८३ पं. २. ५ ' बन्धुरं तून्नतानतम् ' न चतुरस्रमित्यर्थः । ६ अप्रशस्यमित्यर्थः। ७ ' तथा च ' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । ८ आकाशतलम् । ९ ' विचारयितुः पथा ' इति म. पुस्तके पाठः ।

परस्परस्यापि स्वेष्टसिद्ध्या स्वमतव्याघातः। तेजोरूपनयनसन्निकर्षेणापि व्यभिचारी प्रकृतहेतुः । अयं हि रूपादिषु रूपस्यैवाभिव्यञ्जकोऽस्ति न च तैजसः ।

अथ द्रव्यत्वे रूपादिषु नियमेन रूपस्याभिव्यञ्जकत्वादिति विशिष्य हेतुरुच्यते । तदाप्यञ्जनादिनानैकान्तः । अथ तैजसमेवाञ्जनं न पुनः पार्थिवम् । तत्रानुद्भूतस्य तेजोद्रव्यस्य भावादिति चेत् । तदयुक्तम् । प्रमाणभावात् । तैजसमञ्जनं रूपावभासने नयनस्य सहकारित्वात्प्रदीपवदिति प्रमाणमस्तीति चेत् । तदचतुरस्रम् । चेतसा व्यभिचारस्य दुष्परिहारत्वात् । अथ रूपस्यैवावभासने नयनस्यैव वा सहकारित्वादित्यवधारणगर्भसाधनोपदर्शनेन सकलानां विषयाणामिन्द्रियाणां वा साधारणस्यान्तःकरणस्य व्यवच्छेदेन व्यभिचारपरिहारः क्रियते । तदाऽऽद्यपक्षे हेतुरसिद्धः। द्रव्यादेरपि व्यञ्जनेऽञ्जनस्य नयनसहकारित्वात् । द्वितीये तु दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यम् । रूपेऽपि स्वाविषयतयावभासं जनयति प्रदीपस्य सहकारितया नयनं प्रत्येव सहकारित्वासम्भवात् । अथ रूपादिषु मध्य इत्यादिहेतोरेवाञ्जनस्य तैजसत्वसिद्धिरुच्यते । तर्हि निदर्शनं वाच्यम् । प्रदीप एवेति चेत् । न । अस्य साधनशून्यत्वात् ।

अहो किमिदमुच्यते किं प्रदीपः प्रबोधितो न रूपमभिव्यनक्ति रसादीनपि चाभिव्यनक्ति। उच्यते। अभिव्यञ्जयत्येवायं स्वान्तर्निमग्नानामगुरुमृगनाभिकर्पूरशर्केलादीनां सुरभिपरिमलोद्गारं नागकर्णिकाविमर्दककरतलमिव नागकर्णिकादेः । एवं चक्षुषस्तैजसत्वसिद्ध्यनुमानेऽपि साधनवैकल्यं दृष्टान्तस्य वाच्यम् । अपि च यदि चक्षुषस्तैजसत्वं स्यात्तदा कथं न तत्र भास्वररूपोपलम्भः । तेजसि तस्य स्वाभाविकत्वात् । अनुद्भूतत्वादिति चेत्, नन्वेवं रूपाभिव्यञ्जकत्वमस्य दुरुप-

---

१ 'शलाका' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

पादम् । तथा हि यदुद्भूतभासुररूपरहितं तन्न रूपाभिव्यञ्जकं यथा पाथःसंयुक्तस्तनूनपात्तथा चक्षुः कक्षीकृतं त्वयेति ।

अनुद्भूतरूपस्यापि चक्षुषः प्रदीपादिसहकारेणार्थप्रकाशकत्वमिति भूषणमतस्योपपादपूर्वकं खण्डनम् ।

यत्तु भूषणेनाबभाषे । 'कथमनुद्भूतरूपाणामर्थप्रकाशकत्वमिति चेत् । न । प्रदीपादिप्रकाशसहितानां तदुपपत्तेः । अत एव येषामदृष्टसामर्थ्यादुद्भूतरूपा नायना रश्मय उत्पन्नास्तेषां बाह्यप्रकाशनिरपेक्षा एवार्थं प्रकाशयन्ति यथा नक्तञ्चराणाम् । तथा च केषांचिन्नक्तञ्चराणां नायना रश्मयः प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्ते' इति । तदपि न कमनीयम् । कुम्भादेरप्यनुद्भूतभासुररूपपरिकल्पनया प्रदीपादिसहकृतस्य प्रकाशकत्वोपपत्तेः । तस्यातैजसत्वेन भासुररूपमेव नास्तीति कुतस्तत्र तस्यामुद्भूतत्वकल्पनोपपत्तिमतीति चेत् । ननु चक्षुषोऽपि कुतस्तैजसत्वसिद्धिः । रूपादिषु नियमेनेत्यादिहेतोरेवेति चेत् । तत एवान्यस्यापि सास्तु । अत्रायं हेतुरसिद्ध इति चेत् । लोचनेऽपि कथं सिद्धः । प्रदीपादिसहकृतस्य प्रकाशकत्वोपलब्धेरिति चेत् । तदन्यत्रापि न नाम नास्ति ।

अथ वृषदंशादिचक्षुरालोकासहकृतमपि प्रकाशकमुपलब्धं नत्वेवं कुम्भादिरिति चेत् । तत्किमयमाशयस्ते यदालोकसहकृतमेव प्रकाशकं तन्न तैजसमिति । तर्हि नरनारीनयनानां तादृशमतैजसत्वप्रसक्तिः । यदप्यवाचि केषाञ्चिन्नक्तञ्चराणां नायना रश्मयः प्रत्यक्षेण दृश्यन्त इति । तदपि यदि परममांसचक्षुषामपेक्षया प्रोक्तम् । अस्मदादिभिस्तत्र रश्मीनामप्रतिपत्तेः । वृषदंशदृशोः प्रतीयन्त एवेति चेत् । न । तद्गोलकप्रदेशविशेष एव हि तथा प्रतिभासते नतु रश्मयः क्वचित् । यदि तु ते तत्र स्युः तदा प्रदीपादिवत्तेऽपि प्रसरन्तो दृश्येरन् । न च यमर्थं निशि निशाचरः पश्यति स तल्लोचनरुचिनिचयविच्छुरितो दीप-

१ 'च' इति प. पुस्तके पाठः । २ वृषदंशः—मार्जारः । ३ 'दीपादिवत्' इति प. पुस्तके पाठः । ४ 'प्रदीपं' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

प्रभाप्राग्भारपरिरब्ध इव निकटोपटीकमानमनुष्येण दृश्येत । न च तेषामतितनुतरतया न नरान्प्रत्यभिव्यञ्जकत्वमिति वाच्यम् । रात्रिञ्चरानपि प्रति तदभिव्यञ्जनविरोधात् । उद्भूतभासुररूपत्वेन हि तेषामभिव्यंञ्जकत्वं तच्चोभयत्र तुल्यम् । यद्वा सन्तु मार्जारनेत्रयोर्मरीचयो यत्र चाकचक्यायमानतास्ति काचित् । यत्र तु गृहगोधिकादिचक्षुषि न किञ्चिन्निशि चकास्ति तत्रोद्भूतभासुररूपा रश्मयः सन्तीति कः स्वस्थः कथयेत् । दर्शनयोग्यं हि रूपमुद्भूतमुच्यते । अन्यथा मनुष्यनेत्रेषु तदनुद्भूतताभ्युपगमः किंनिमित्तकः स्यात् । अनुद्भूतताभ्युपगमे तु गृहगोधिकादिचक्षूरश्मीनामालोकनिरपेक्षाणामेव प्रकाशकत्वमवलोकितमिति कथं प्रदीपादिप्रकाशसहितानां तदुपपत्तेरिति प्रागुक्तमुपपद्यते ।

यत्तु तेनैव नेत्ररश्मिष्वनुद्भूतरूपतामनिच्छतावाचि । अथवालोकावयवसहितेभ्यस्तदवयवेभ्य उद्भूतरूपा एव नायना रश्मयः उत्पद्यन्ते । दृष्टौ हि तेजसामाशुतरविनाशोत्पादौ । रूपस्पर्शौ चोद्भूतानुद्भूतत्वधर्मविकल्पोपेतावित्युद्भूतरूपत्वेनोत्पन्नानामपि रश्मीनामन्यस्मिन्समावेशाद्विवेकेनाग्रहणम् । यथाऽनेकप्रदीपरश्मीनामेकार्थसम्बद्धानामिति । तदपि नोपपद्यते । यतो यदि नामालोकमिलितमनुष्यलोचनेष्वेवम् । तथापि बहुलनिशीथे निरन्तरमञ्जनकुवलयदलश्यामलान्धकारकलापेऽतिशयसङ्घटितविकटकपाटसम्पुटापवरकक्रोडे विचरतां गृहगोधिकादिपिपीलिकादिपापीयःप्राणिनां साक्षादपि पश्यतां कथं रश्मीनामुपलम्भो न भवेत् । तत्रालोकमिलनस्यासम्भवात् । अथ यत्रालोकमिलनं तत्रैव तेषामुद्भूतानामुत्पत्तिः । तर्हि गृहगोधिकादिनेत्ररश्मीनामप्रकाशकत्वं स्यात् । अनुद्भूतभासुररूपत्वादिति प्रागुक्तान्न मुच्यसे ।

---

१ 'अभिव्यञ्जकं' इति म. पुस्तके पाठः । २ भित्तिविभेदको महाकायो रूपकविशेषः । ३ 'मञ्जकाशीतकुवलय' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः । ४ अपवरकं –गृहम् ।

भापमाणेन निःसारमित्येवं भूपण त्वया ॥
सत्यं सत्यापयांचक्रे भूषणं भस्मभाङ्गिभिः ॥ ३१६ ॥

चक्षुषस्तैजसत्वस्यानुमानेन बाधनम्।

ततोऽनुद्भूतभासुररूपस्याभिव्यञ्जकत्वाघटनादसिद्धं ते रूपाभिव्यञ्जकत्वं चक्षुपि। अनुमानबाधितं च चक्षुसस्तैजसत्वम्। चक्षुपस्तैजसं न भवति तमःप्रकाशकत्वाद्यन्नैवं न तदेवं यथा प्रदीपस्तथा चेदं तस्मात्तथेति। न च तमसोऽसत्त्वेनासिद्धं तत्प्रकाशकत्वम्। अस्य प्रसाधयिष्यमाणत्वात्। तदेवं तैजसत्वस्यासिद्धत्वान्न चक्षुपि रश्मिवत्त्वसिद्धिनिबन्धनत्वम्।

अथ क्वचन निरन्तरतिमिरनिकरकरम्बितापवरककोणे निपण्णस्य जरन्मार्जारस्येक्षणे प्रत्यक्षतो रश्मिवत्त्वप्रतीतिस्तन्निदर्शनेनान्यत्रापि नेत्रत्वहेतुना तत्सिद्धिरभिधीयते। तर्हि तरुणरमणीवीक्षणे कटाक्षलक्षप्रक्षेपाः प्रेक्ष्यन्ते तत एव करभादिलोचनेऽपि तत्सिद्धिः किं न स्यात्। तस्मान्न साधर्म्यमात्रेण हेतोर्गमकत्वमपि त्वन्यथानुपपन्नत्वेन। न चात्र तदस्ति। तद्ग्राहकप्रमाणस्यासम्भवात्। न च मार्जारनेत्रेऽपि रश्मिवत्त्वं नः सिद्धमिति प्रागुक्तम्। तदित्थं दृशो रश्मिवत्त्वाप्रसिद्धेरसम्बद्धमुक्तमधिष्ठानदेशात्प्रसरद्रश्मिरूपावयवसमवेतमित्यादि। अनुमानबाधितश्च चक्षुषः प्राप्तार्थपरिच्छेदकपक्षः। तथा हि चक्षुः प्राप्तार्थपरिच्छेदि न भवत्यत्यासन्नार्थाप्रकाशकत्वाद्यत्पुनर्नैवं न तदेवं यथा घ्राणं तथा चैतत्तस्मात्तथेति। न चात्र हेतुरसिद्धः। गोलकसंसर्गिणोऽञ्जनस्य लोचनेनाप्रकाशनात्। अथात्यासन्नोऽर्थो योग्योऽयोग्यः सामान्यतो वा विवक्षितः। आद्यपक्षे हेतोरसिद्धिः। योग्यस्यात्यासन्नस्य सर्वस्य तेन प्रकाशनात्। अञ्जनस्य तु न योग्यता। प्रसरतो हि नयनरश्मिसमूहस्य यत्तत्प्रगुणदेशेऽवस्थितं तदेव चक्षुर्ग्रहणे योग्यम्। न चाञ्जनं तथा। तस्य पक्ष्मपुटतटोट्टङ्कितस्य गोलकान्तर्निःसरतां मूले मृणालसूत्रसूक्ष्मेण रश्मिसमूहेन सार्धं प्रगुणत्वायोगात्। द्वितीये तु पक्षे व्यभिचारः।

स्पर्शनादीनामाकाशपरमाणुप्रमुखात्यासन्नायोग्यपदार्थाप्रकाशकत्वेऽपि प्राप्तार्थपरिच्छेदकत्वात् । तृतीयेऽप्ययमेव कलङ्कः । तदखिलं प्रलापमात्रम् । यतो यदि नाम सूक्ष्मरश्मि दंष्ट्रादिस्वकीयालीककल्पनयाञ्जनमयोग्यं पर्यकल्पि तथापि सकलगोलकव्यापितिमिरकामलादिषु कः प्रतीकारः । ते हि तद्व्यापित्वादेव तद्रश्मीनां प्रगुणदेशस्थिताः । यथा स्फुटस्फटिककाचादिकूपिकाक्रोडोपगतप्रदीपरश्मीनां स्फाटिकादिकूपिका इति । न च स्पर्शनेन प्राप्तार्थप्रकाशकेनाप्यत्यासन्नस्याभ्यन्तरशरीरावयवस्पर्शस्याप्रकाशनादत्यासन्नार्थाप्रकाशकत्वस्यानेकान्तः । आभ्यन्तरशरीरावयवानां स्पर्शनेन्द्रियकारणत्वेन तत्सम्बन्धिस्पर्शस्य तदविषयत्वात् । अकारणस्य तु जलादेः पीयमानस्य शिशिरस्पर्शोऽभ्यन्तरमनुभूयत एव । व्यवहिताप्रकाशकत्वादिति हेतुरप्यसिद्धः । कुलिशकाचाभ्रपटलस्वच्छसलिलस्फटिकोपलान्तरितानामपि पदार्थानामुपलम्भात् । अथ चक्षूरश्मयः । कुलिशादिकं विभिद्य तदन्तरितपदार्थदेशमुपसर्प्पन्ति ततस्तदुपलम्भः तर्हि तूलपटलान्तरितपदार्थोपलम्भः सुतरां भवेत्तस्य सुभेदत्वात् । ये हि किमपि कर्कशमतिशयनिशितशस्त्राभेद्यं दम्भोलिस्फाटिकादिकमपि भिन्दन्ति न ते तूलपटलीं भेदयितुमलमिति कः सकर्णः कर्णेऽपि कुर्व्वीत ।

स्फटिकादीनां प्रसादस्वभावतया तेजोगतेरप्रतिबन्धकत्वमित्युदयनमतस्य खण्डनम् ।

यत्पुनरुदयन उदचीचरत् । "स्फटिकाद्यन्तरितोपलब्धिः प्रसादस्वभावतया स्फटिकादीनां तेजोगतेरप्रतिबन्धकतया प्रदीपप्रभावद्भवेदुपपन्ना" इति । तदपि नोपपन्नम् । न हि प्रसन्नतानिमित्तको मूर्त्तद्रव्यस्य मूर्त्तद्रव्यान्तरेण गतेरप्रतिबन्धः क्वापि प्रैक्षि । किन्तु प्रशिथिलावयवारभ्यत्वनिमित्तकः । यथा तूलादिभिरेव जलादीनां न पुनः स्फटिकादिभिः । तद्वदिहापि तूलादय एव नयनरश्मिगतेरप्रतिबन्धकाः । न[1] स्फटिकादयः । स्फटिकान्तर्गतप्रदीपरश्मयस्तु न तं भित्वा प्रसरन्ति । किन्तु तत्सम्पर्कमासाद्य स्फटिकपरमाणुपुञ्ज एव

१ 'न' इति प. पुस्तके नास्ति ।

तथा परिणतः सर्वतः प्रसरति । अत एव पीतरक्तादिकाचकूपिकातो रश्मयोऽपि तच्छायाः प्रसरन्तो दृश्यन्ते । अथ यथा पारदस्यायसपात्रभेदे सामर्थ्यं न पुनरलाबुपात्रभेदे तथा लोचनरोचिषामपि स्फटिकादेर्भेदे शक्तिर्भविष्यति न तूलपटलीभेद इति चेत् । तदप्रतीतिकम् । सोऽयं स्फटिकादिरिति निर्णयाद्विनाशव्यवहारस्य तत्र कस्यचिदभावाच्च । अथ पूर्व्वपूर्व्वकाचादिव्यूहवृत्तावुत्तरोत्तरतद्रूपव्यूहान्तरस्योपपत्तेः प्रदीपज्वालावन्निरन्तरताभ्रान्तिरित्युच्यते । हन्तैवम् ।

कलशकुलिशप्राकाराद्यं त्रिविष्टपकन्दरा-
कुहरकलितं विश्वं वस्तु प्रतिक्षणभङ्गुरम् ॥
ज्वलनकलिकावत्किन्त्वस्मिन्निरन्तरताभ्रमः
प्रभवति वदन्नित्थं शाक्यः कथं प्रतिहन्यते ॥ ३१७ ॥

अथात्मादिपदार्थानां क्षणिकत्वमाचक्षाणं भिक्षुं प्रतिक्षेप्स्यति । प्रत्यभिज्ञैवेति चेत् । स्फटिकादावप्यस्त्येवासौ । सान्यत्र दृढेति चेत् । किंकृतं तत्रास्य दार्ढ्यम् । बाधाभावकृतमिति चेत् । प्रकृतेऽपि तत्समानम् । न हि स्फटिकादौ प्रत्यभिज्ञानस्यैकत्वपरामर्शिनः किंचिद्बाधकमस्त्यात्मादिवत् । स्फाटिकान्तरितार्थोपलम्भेन तद्भेदसिद्धिरेकत्वग्राहकप्रत्यभिज्ञानस्य बाधिकेति चेत् । नैवम् । इतरेतराश्रयापत्तेः । भेदसिद्धौ हि स्फटिकादेस्तदन्तरितार्थोपलम्भः सिद्ध्यति तत्सिद्धौ च भेदसिद्धिरिति । यदि च तथा स्फाटिकादेराशूत्पादविनाशौ स्वीक्रियेते तदा चैवं दर्शनान्तरितमदर्शनमपि स्यात् । न च तत्र तदा कस्यचित् तदनुभूयते । तद्विनाशस्य पूर्वोत्तरोत्पादाभ्यामाशुभाविभ्यां तिरोहितत्वान्न तत्रादर्शनं स्यादिति चेत् । नन्वेवं तदुत्पादस्य पूर्वोत्तरविनाशाभ्यामाशुभाविभ्यामेव तिरोधानाद्दर्शनमपि माभूत् । तदुत्पादयोः स्वमध्यगतविनाशतिरोधाने सामर्थ्यं भावस्वभावत्वेन बलीयस्त्वात् । ननु निस्स्वभावयोस्तन्नाशयोः स्वमध्यगतोत्पादतिरोधाने । अभावस्वभावत्वेन दुर्बलत्वादिति चेत् नैतद्वाच्यम् । भावाभावस्वभावयोः समानबलत्वात् ।

तयोरन्यतरबलीयस्त्वे युगपद्भावाभावात्मकवस्तुप्रतीतिविरोधात् । न हि वस्तुनो भाव एव कदाचित्प्रतीयते । स्वरूपादिचतुष्टयेनेव पररूपादिचतुष्टयेनापि भावप्रतीतिप्रसक्तेः । न चानाद्यनन्तं सर्वात्मकं वस्तु प्रतिभाति । यतस्तथाभ्युपगमः श्रेयान् । नाप्यभाव एव वस्तुनोऽनुभूयते । पररूपादिचतुष्टयेनेव स्वरूपादिचतुष्टयेनाप्यभावप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । न च सर्वथाप्यसत्प्रतिभाति । यतस्तदभ्युपगमोऽपि कस्यचित्प्रतितिष्ठेत । प्ररूपयिष्यते च भावाभावप्रतिभासनम्[1] । ततः सर्वथोत्पादे विनाशे च पुनः पुनः स्फटिकादौ दर्शनसान्तरस्यादर्शनस्य प्रसञ्जनं दुर्निवारमिति स्थितम् । न चैवं प्रदीपे कथं नैरन्तर्यभ्रम इति वाच्यम् । सर्वथोत्पादविनाशयोस्तत्राघटमानत्वादिति वक्ष्यते । सन्दिग्धव्यतिरेकि च व्यवहिताप्रकाशकत्वम् । अप्राप्तार्थपरिच्छेदित्वेऽपि व्यवहिताप्रकाशकत्वस्याविरोधात् ।

अप्राप्तार्थपरिच्छेदपक्षे व्यवहितस्यापि प्रकाशकत्वमिति किरणावलिकारोक्तप्रसङ्गस्यापाकरणम् ।

यत्तूक्तमप्राप्तत्वाविशेषाद्व्यवहितवत्कुड्यादिव्यवहितमपि किं न गृह्णीयादिति । तदप्यसङ्गतम् । योग्यतावशेनैव तेन प्रकाशनात् । अभ्युपगतं च भवताप्येतत् । कथमन्यथा स्फाटिकान्तरितस्येव समलजलान्तरितस्यापि भावस्योपलम्भो न भवेत् । अथ पाथो विध्वसितत्वाल्लोचनतेजो न तद्भित्त्वाऽर्थेन सम्बध्यते इति कथं तदुपलम्भः । तर्हि स्वच्छसलिलान्तरितस्यापि तस्यानुपलम्भः स्यात् । कथं वा कुड्यादेर्न रश्मिभिर्भेदः । नहि तत्तेजो विरोधि । स्फटिकादावपि तद्विरोधित्वापत्तेः । प्रसन्नतानिमित्तस्तु तद्भेदः पूर्वमेव व्यपास्तः । किं च घ्राणं यथा कैरवस्यैवं परमाणोरपि गन्धं कुतो न प्रकाशयेत् । अथ प्रकाशयत्येव योगिनो घ्राणं परमाणुगन्धमपि । नास्मदादेः । तादृगदृष्टविशेषस्याभावात् । महत्त्वाद्युपेतद्रव्यगन्धादि तु प्रकाशयति । तादृगदृष्टविशेषस्य सद्भावात् । इत्यदृष्ट-

---

१ 'स्वभाववस्तु प्रतिभासनम्' इति प. पुस्तके पाठः ।

वैचित्र्यात्तद्विज्ञानभावाभाववैचित्र्यम् । तदितरत्रापि तुल्यम् । स्याद्वादिनामपि चक्षुरप्राप्यकारि केषाञ्चिदतिशयज्ञानभृतामस्मदाद्यगोचरविप्रकृष्टस्वविषयस्य परिच्छेदकम् । तादृशतदावरणक्षयोपशमविशेषसद्भावात् । अस्मदादीनां तु यथाप्रतीति पदार्थप्रकाशकत्वं स्वानुरूपतदावरणक्षयोपशमविशेषादित्युभाभ्यामभ्युपगन्तव्या योग्यता । अधिकश्चास्माकमनुभवः साक्षी । अनुमानं चानन्तरं निरूपितम् ।

कन्दलीकारोक्तयोग्यताखण्डनस्य खण्डनम् ।

यत्तु कन्दलीकारो व्याकरोति । "योग्[१]यताभावाद्व्यवहिताग्रहणमिति चेत् । इन्द्रियस्य तावद्योग्यता विषयग्रहणसामर्थ्यमस्त्येव तदानीमव्यवहितग्रहणात् । विषयस्यापि योग्यता महत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वरूपविशेषाद्यात्मिका व्यवधानेऽप्यनिवृत्तैव । आर्जवावस्थानमपि तदवस्थमिति"[२] । तदप्येतेन निरस्तम् । प्रमातुस्तादृशक्षयोपशमरूपतद्ग्रहणयोग्यताया अभावात् । कथमन्यथा निशीथिनीनाथरूपस्येव तद्गतेरुपलम्भो न भवेत् । अथ भास्वरत्वाद्दूरादपि रूपं तस्योपलभ्यते न तु गतिस्तद्विपरीतत्वात् तर्हि तदुत्सङ्गसङ्गतः कुरङ्गकलङ्कः सैंहिकेयनिकेतनैकदेशश्च नोपलभ्येत । तद्रूपाभावेन सितत्वेन तदुपलम्भे कतरो गतावपराधः । यत्रासौ दृश्यते । तदेवं न व्यवहिताप्रकाशकत्वानुमानं साधीयः । नापि बाह्येन्द्रियत्वानुमानम् । तत्रापि प्रतिपादितदोषाणां प्रायः प्रसर्प्पणात् ।

किं च किमिदं बाह्येन्द्रियत्वं चक्षुषः । किं बहिरर्थग्रहणाभिमुख्यं, बहिर्देशावस्थायित्वं, बहिष्कारणप्रभवत्वं वा स्यात् । तत्र प्राचीनं चेतसा व्यभिचारि । तस्याप्राप्तसुपर्व्वपर्व्वतस्वर्गादिपरिच्छेदकत्वेऽपि बहिरर्थग्रहणाभिमुख्यतया बाह्येन्द्रियत्वात् । द्वितीयपक्षेऽप्यर्थदेशः शरीराद्बहिर्वा बहिर्देशो विवक्षितः । व्यवस्थायित्वमपि पौरस्त्यपक्षेऽर्थदेशाश्रितत्वमर्थाभिमुख्येन प्रवृत्तिर्वा स्यात् । आद्यपक्षे उभयासिद्धिः । चक्षुषो गोलकान्तर्देशसमाश्रितत्वेन वादिप्रतिवादिभ्यामभ्युपगतत्वात् । दृष्टा-

१ 'हि' इत्यधिकं प. पुस्तके । २ न्या. कं. पृ. २३ पं. ७.

न्तश्च साधनविकलः । त्वगिन्द्रियस्यार्थदेशानाश्रितत्वात् । द्वितीयपक्षेऽपि प्रवृत्तिरर्थाभिमुख्येन प्रसर्प्पणरूपो व्यापारः प्रतीत्युत्पादकत्वं वा । प्रथमे प्रतिवाद्यसिद्धिः । न खलु प्रतिवादिना नयनरश्मयोऽर्थदेशेऽपसर्प्पन्तः स्वीकृताः । तेन नयनस्यातैजसत्वेन प्रतिपादनात् । तत्साधकस्य रूपादिषु नियमेनेत्यादिप्रमाणस्य प्राक्पराकृतत्वेन बाधकस्य चोपन्यस्तत्वेनोभयासिद्धिर्वा । साधनविकलतात्रापि दृष्टान्तस्य स्पष्टैव । अर्थाभिमुख्येन प्रतीत्युत्पादकत्वं पुनर्मनसैवानैकान्तिकम् । अथ शरीराद्बहिर्देशे गोलकस्वरूपे समाश्रितत्वं बहिर्देशावस्थायित्वम् । चेतसा च व्यभिचारोत्सारणाय बाह्येति विशेषणम् । तद्धि देहान्तर्देशसमाश्रितमिति । तदप्यवन्धुरम् । इन्द्रियबाह्यत्वस्याप्राप्तार्थपरिच्छेदेनापि सार्द्धमविरोधात् । न चाविरुद्धं विशेषणं विपक्षेण ततो हेतुं निवर्त्तयति । न चं विरोधसाधनसावधानं किञ्चिदिह प्रमाणमस्ति ।

अथ मनसि प्राप्तार्थपरिच्छेदव्यावृत्त्या बाह्येन्द्रियत्वस्यापि व्यावृत्तेर्विरोधसिद्धिरभिधीयते । नैवम् । क्वचित् साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तावपि विरोधस्यासिद्धेः । अन्यथा चक्षुरप्राप्तार्थपरिच्छेदि स्पर्शनरसननासाश्रोत्रान्येन्द्रियत्वात् मनोवदित्यतः कश्चिच्चक्षुषोऽप्राप्तार्थपरिच्छेदं प्रसाधयन् कथं प्रतिरोत्स्यते । समस्ति खल्वत्राप्यप्राप्तार्थपरिच्छेदव्यावृत्त्या स्पर्शनरसननासाश्रोत्रान्येन्द्रियत्वस्यापि व्यावृत्तिः स्पर्शनादाविति । तस्माद्व्यतिरेकानिश्चयात्सन्दिग्धव्यतिरेको हेतुः । बहिष्कारणप्रभवत्वमपि मनसैव व्यभिचारि । आत्मापेक्षया हि बहिष्कारणं पुद्गलतत्त्वं तत्प्रभवत्वं च चक्षुरादीन्द्रियवन्मनसोऽप्यस्त्येव । तस्यापि पौद्गलिकत्वेन षट्पदार्थपरीक्षायां समर्थयिष्यमाणत्वात् । चक्षुः प्राप्यकारि भौतिकत्वादित्यत्रापि प्राप्यकारीति कोऽर्थः । प्राप्य संयुज्य स्वकार्यं करोतीति चेत् । ननु प्राप्तिरपि स्वकार्यं तदपि च प्राप्य करोत्यन्यथा वा । प्राप्य

१ 'मध्ये' इत्यधिकं प. भ. पुस्तकयो । २ 'च' इति नास्ति प. भ. पुस्तकयोः । ३ ' क्वचन ' इति भ. पुस्तके पाठः ।

चेत्, तर्हि सापि प्राप्तिः प्राप्यैव कर्त्तव्येति प्राप्तिपरम्परोत्पाद एवोपशान्तशक्तित्वात्प्रस्तुतकार्यानिष्पत्तेरनवस्था । अन्यथेति पक्षे त्वनयैव व्यभिचारः ।

अथ ज्ञानरूपकार्यापेक्षयैव चक्षुषः प्राप्यकारित्वसाधनान्नोक्तदोषानुषङ्गः । ननु कुत एतदाप्तमायुष्मता । प्राप्यकारीति शब्दस्य प्राप्तिपूर्वक्रियामात्राभिधानपर्यवसितत्वात् । न च शब्दान्तरमस्ति यत्सन्निधानादयं " देवस्य शृंगारिणः " इत्यादिवदभिमतार्थवृत्तिः स्यात् ।

अथ सैन्धवादिवत्प्रकरणवशादस्याभीष्टार्थनिष्ठाभिधीयते । तथाहि प्राप्य वा चक्षुर्ज्ञप्तिं कुर्यादप्राप्य वेत्यत्र प्रस्तावे प्रोच्यते चक्षुः प्राप्येत्यादि । तदपि नोपपन्नम् । एवं सति निदर्शनस्य साध्यशून्यतापत्तेः । परश्वधो हि पादपं प्राप्य द्वैधीभावमेव विधत्ते नतु ज्ञप्तिम् ।

अथाभिदध्यात्कश्चित्, स्वविषयज्ञप्तिकरणापेक्षया परशुर्निदर्शनमुपदर्शितो न च्छिदपेक्षया । तथा च न साध्यवैकल्यं दोषः । प्राप्यैवेन्द्रियं तेन ज्ञप्तिकरणादिति । सोऽपि नोपपन्नवक्ता । यतश्चाक्षुषीं स्पार्शनीं वा ज्ञप्तिमपेक्ष्य तेनैतदुच्येत । यदि पौरस्त्यम् । तदा सैव साध्यशून्यता निदर्शनस्य । चक्षुरर्थयोः प्राप्तेरद्याप्यसिद्धेः । अथ स्पार्शनीं तामपेक्ष्योच्यते । अस्त्वेवम् । किन्तु हेतोर्मेरुणा मनःपरिच्छेदेन व्यभिचारः । भौतिकेनापि तेन मनोऽप्राप्तेनैव स्वपरिच्छित्तिकरणात् ।

अथ करणभूतेन येन परिच्छित्तिर्जन्यते स एव प्राप्यकारीह सङ्गतो न विषयत्वेनापि । तर्हि दृष्टान्तान्तरं वक्तव्यम् । न प्रकृतम् । अस्तु प्रदीपादिरेवासौ तेन हि करणभूतेन रश्मिद्वारेण प्राप्त एवार्थः प्रकाश्यत इति चेत् । नैवम् । एवमपि हेतोः प्रतिबन्धानिश्चयात् । साधर्म्यमात्रेण तन्निश्चयायोगात् । अप्राप्यकारित्वमपि स्पृशतो भौतिकत्वस्य न किञ्चित्परिपन्थिप्रमाणमिति । एतेन कारकत्वादिति साधनं

---

१ 'निष्ठता' इति प. पुस्तके पाठः । २'तथापि' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

यत्केनचिदुच्यते । तदपि परास्तम् । अयस्कान्तेन च व्यभिचारीदम् । तेनाप्राप्तस्यैव लोहस्याकर्षणात् ।

अथ तस्यापि प्राप्तस्यैवाकर्षणम् । अयस्कान्तो हि वायुद्वारेण तदाकर्षति यथा पुरुषो नालान्तर्वायुप्रयोगेण पानीयादि । संयुक्तसंयोगश्चात्र प्राप्तिः । तदसत् । वायोस्तत्राप्रमाणत्वात् । न तावत्प्रत्यक्षं तद्ग्राहकम् । अननुभवात् । अनुमानमपि नास्ति । समाकर्षणस्यान्यथानुपपत्तिरस्ति इति चेत्, न । अप्राप्तस्याप्याकर्षणोपपत्त्यास्या उपक्षीणत्वात् । अप्राप्तस्याप्याकर्षणे कथं न सकललोहाकर्षणम् । प्राप्तस्याप्याकर्षणे कथं न तद्देशवर्त्तितृणतूलादिसमाकर्षणम् । तस्यायोग्यत्वादिति चेत् । अनयैवोक्त्यामृतमास्वादय । सकललोहानामयोग्यत्वादप्राप्तत्वाविशेषेऽपि नाकर्षणं भवेदस्ति चैतदिति तुल्यम् । वाय्वन्तरं प्रत्येवास्य योग्यतेति चेत्, किमेतदेवान्यत्रापि न पश्यसि । किं च कुतोऽयसः समाकर्षणान्यथानुपपत्तिः । कारकत्वाख्याद्धेतोरिति चेत् । अयमभिसन्धिः । सकलं कारकं प्राप्त एव वस्तुनि फलमुत्पादयदवलोकितं कारक एवायस्कान्त इति । तदसुन्दरम् । इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । कारकत्वस्य हेतुत्वसिद्धावयस्कान्तस्य प्राप्तार्थसमाकर्षणसिद्धिस्तत्सिद्धौ च कारकत्वस्य हेतुत्वसिद्धिरिति । यदि च वायुद्वारेण तदाकर्षणमुच्यते । तदा तिर्यगेव तदाकर्षणं भवेन्न पुनरूर्ध्वम् । वायोस्तिर्यक्पवनस्वभावत्वात् । वात्यादौ तु विरुद्धदिक्क्रियवायुद्वयसंयोगनिमित्तत्वेनोर्ध्वगतेर्भवद्भिर्व्यवस्थापितत्वात् । न चात्रापि तथाविधा कल्पना ज्यायसी । तथाननुभवात् । अनुमानबाधितं च तत्र वायुपरिकल्पनम् । तथा हि[1] चुम्बको नायसो वायुद्वारेणाकर्षकस्तत्रावस्थितलघुतरतृणतूलाद्यनाकर्षणान्यथानुपपत्तेः । कथं च तिलकादिना कान्तादीनामाकर्षणम् । तत्रापि पवनोऽस्तीति महासाहसिकस्योल्लापः । न खलु यथा वात्यादिना परवशीभूता कान्ता समानीयते । तथात्रापि पवनविशेषेणेति प्रतीतिरस्तीति ।

---

१ 'च' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः।

परेण भूधरशशधरयोर्युगपद्ग्रहणाभावः प्रदर्शितः तत्खण्डनम् ।

यदप्यवादि प्रथमतो हि चक्षुः सन्निहितमित्यादि, यदपि च संसर्गिद्रव्यतया निःसरदेव नायनं तेजो बाह्यालोकेनैकताङ्गतं युगपदेव तावदर्थैः संसृष्टमिन्द्रियमुत्पादितवदिति भूधरशशधरयोस्तुल्यकालग्रहणमुपपद्यत इति केनचित् उच्यते तदपि चक्षुषो रश्मिवत्त्वपराकरणादपाकृतम् । उत्तरमते च पृष्ठास्थितस्य व्यवहितस्य चार्थस्योपलम्भः । प्रसज्यते । अथानार्जवावस्थितस्य व्यवहितस्य कथं ग्रहणमस्तु । मैवम् । आर्जवावस्थितस्य व्यवधानाश्रयणस्येन्द्रियप्राप्त्यर्थत्वात्तस्याश्च तथास्थितेऽप्यर्थे सञ्जातत्वात् ।

चक्षुषः प्राप्यकारित्वे संशयविपर्ययोरनुत्पत्तिप्रसंजनम् ।

यदि च चक्षुः प्राप्यकारि । तदा कथं संशयविपर्ययप्रादुर्भावः। सामान्यवद्विशेषाणामपि सन्निकृष्टानामुपलम्भसम्भवात् । तथा च कथं विशेषानुपलब्धिनिबन्धनौ संशयविपर्ययौ स्याताम् । यत्पुनरात्रेयभाष्यकारः प्राह ।

"यथा सामान्यस्य विशेषाणां च प्रदीपालोकेन सन्निकृष्टत्वेन दूरात्सामान्यमुपलभ्यते न विशेषा इति प्रदीपालोककारितौ संशयविपर्ययौ भवतः तथा सामान्यस्य विशेषाणां च चक्षुषा सन्निकृष्टत्वेऽपि दूरात्सामान्यमुपलभ्यते न विशेषा इति चाक्षुषौ संशयविपर्ययौ भवतः । तत्र महाविषयत्वात्सामान्यं दूरादप्युपलभ्यतेऽल्पविषयत्वात्तु विशेषा न दूरादुपलभ्यन्त इति संशयविपर्यययोरुपपत्तिः" इति । तदपि न क्षोदक्षमम् । महाविषयत्वस्योपलम्भं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । न खलूपलभ्यमानादितरे विषयाः कणिकयापि तत्सामान्यज्ञप्तावुपयुज्यन्ते । यतस्तद्भूयस्त्वं दूरात्तत्स्थसामान्योपलब्धौ निमित्तं स्यात् । यस्तु प्रदीपो दृष्टान्ततयोपदिष्टः सोऽपि न श्रेष्ठः । येन हि सन्निकर्ष उपलम्भकारणतया कथ्यते तस्य प्रदीपेऽपि सामान्यवद्विशेषाणामुपलम्भकत्वप्रसक्ति-

र्दुर्निवारा । अस्माभिस्तु प्रदीप एवोपलम्भं प्रति निमित्तमुच्यते । स च स्वयोग्यतावशेन दूरात्सामान्यमेवोपलम्भयतीति युक्तम् । तद्वदेव यदि चक्षुषोऽपि योग्यता स्वीक्रियते कृतं सन्निकर्षेण । संन्निकर्षाभावे योग्यमपि कथमुपलम्भं करोति चक्षुः । न हि योग्योऽपि प्रदीपोऽप्राप्तं पटादि प्रकटयतीति चेत्, ननु कुत एतत् । तस्य व्यवहिताप्रकाशकत्वादिति चेत् । न । अस्य निराकृतत्वात् । अनुमानबाधितं च चक्षुषः प्राप्तार्थप्रकाशनम् । तथा हि चक्षुरप्राप्तार्थप्रकाशकं व्यवहितस्यापि प्रकाशकत्वात् यत्तु नैवं न तदेवं यथा श्रोत्रं तथा चेदं ततस्तथा । प्रसाधितं च काचादिव्यवहितस्यापि चक्षुषः प्रकाशकत्वमिति न साधनासिद्धिः ।

योग शाम्यतु तवैष दोहदः प्राप्यकारिणि तदीक्षणे क्षणात् ॥
हन्त यत्किमपि कर्कशोच्चरैः कीलिता सकलयुक्तिमण्डली ॥ ३१८ ॥

श्रोत्रस्याप्राप्यकारित्वमिति स्वीकुर्वतो बौद्धस्य मतमुपपाद्य तत्खण्डनम् ।

दर्प्पाध्मातः शाक्यसिंहस्य शिष्यो
जल्पत्येवं प्रस्तुतार्थोपघाति ॥
दृष्टान्तत्वं नैव कर्णेन्द्रियस्या-
भाति न्यायोपेतमुक्तप्रयोगे ॥ ३१९ ॥

तथा हि चक्षुषोऽप्राप्तार्थप्रकाशकत्वे साध्ये श्रवणेन्द्रियस्य विपक्षताऽनुपपन्ना । चक्षुष इव तस्याप्यप्राप्तार्थप्रकाशकत्वात् । "चक्षुःश्रोत्रमनसामप्राप्तार्थप्रकाशकत्वम्" इत्यभिधानात् । प्राप्यकारित्वे च श्रोत्रस्य तद्गोचरे शब्दे दूरादिव्यवहारो न स्यात् । अस्ति चात्रायं दूरे शब्दो निकटे शब्दः श्रूयत इति प्रतीतिः । अतोऽप्राप्यकारित्वमेवास्योपपन्नम् । तथा च प्रयोगः । यो दूरादिप्रत्ययग्राह्यः स स्वग्राहकेणासन्निकृष्ट एव गृह्यते यथा तथाविधपादपो दूरादिप्रत्ययग्राह्यश्च शब्द इति । न चासन्निकृष्टस्य शब्दस्य ग्रहणे कथं ततः श्रोत्राभिघात इत्यभिधातव्यम् । भासुररूपस्यासन्निकृष्टस्य ग्रहणेऽप्यतश्चक्षुषोऽभिघातोपलम्भात् । इयांस्तु विशेषोऽत्र तेजस्विताऽभिघातहेतुः । शब्दे तु तीव्रतेति ।

एवमप्राप्यकारित्वं श्रवणस्य स्थितं ततः ॥
वैधर्म्येणास्य नो युक्तं दृष्टान्तत्वप्रदर्शनम् ॥ ३२० ॥

प्रामाणिकेषु प्रवरस्त्वमेव त्वमेव ताथागत वावदूक ॥
सखे यदेतां जगतोऽप्यपूर्वां प्रमेयमुद्रां प्रकटीकरोषि ॥ ३२१ ॥

तत्र यदुक्तमनुमानं यो दूरादिप्रत्ययग्राह्य इत्यादि । तत्र शब्दः स्वग्राहकेणासन्निकृष्ट एव गृह्यत इत्येवंविधस्य गम्यमानपक्षस्य प्रत्यक्षबाधा । कर्णशतप्रविष्टस्य मशकादिशब्दस्य सन्निकृष्टस्यैव प्रत्यक्षेण प्रतीतेः । दूरादिप्रत्ययग्राह्यत्वलक्षणो हेतुश्च गन्धेनानैकान्तिकः । तस्य स्वग्राहकेण सन्निकृष्टस्य ग्रहणेऽपि दूरादिप्रत्ययग्राह्यत्वप्रतीतेः । न च तथा प्रतीयमाने गन्धे दूरनिकटादिव्यवहारोऽसिद्धः । यतः

दूरादुच्छृङ्खलोऽयं बहुलपरिमलः काममभ्येति भूयान्
गन्धोद्गारातिरेकं किमपि जलरुहां जृम्भतेऽसौ समीपे ॥
मध्यस्थाः प्रोद्धमन्ति प्रकृतिसुरभयः सौरभं सत्कदम्बाः
सुव्यक्तेयं प्रतीतिर्निखिलतनुभृतां निर्विवादा समस्ति॥३२२॥

किं च दूरादिप्रत्ययग्राह्यत्वं शब्दे साकारज्ञानवादिनः सौगतस्यानुपपन्नम् । श्रावणज्ञानेन स्वगते शब्दाकारे गृह्यमाणे दूरनिकटादिव्यवहारस्यायुज्यमानत्वात् । निराकारं हि यस्य ज्ञानं भिन्नदेशमर्थं परिच्छिनत्ति तस्येदं दूरमिदं निकटमिति वक्तुमुचितम् । साकारज्ञानवादिनः पुनर्यद्दूरादि न तज्ज्ञानवेद्यमवेद्ये च न दूरादिव्यवहारो युक्तः । न हि नष्टनयनस्येदं दूरमिदं निकटं चेति व्यवहारस्तात्त्विकोऽस्ति । यच्च वेद्यं ज्ञानस्य स्वाकारमात्रं न तत्तद्दूरादिस्वरूपम् । ज्ञानस्वरूपादभिन्नत्वात् ।

अथाकारधायकस्य दूरादित्वाद्दूरादिव्यवहारः तर्हि व्यर्थः श्रोत्रस्याप्राप्यकारित्वसाधनप्रयासः । श्रोत्रेण सन्निकृष्टस्यापि शब्दस्य ग्रहणे

तत्र दूरादिव्यवहारस्य दूरादिदेशादागतत्वेनोपपद्यमानत्वात् । दृश्यते हि गन्धस्य घ्राणेन्द्रियेण सन्निकृष्टस्यापि ग्रहणे दूरादिदेशादागतत्वेन दूरे बकुलपरिमल इत्यादिव्यवहारः ।

अथ यदिदं देशापेक्षया शब्दस्य दूरादित्वं तत्किं देशस्याग्रहणे स्याद्ग्रहणे वा । न तावदग्रहणे । देशस्य विशेषणत्वात् । यत्खलु विशेषणं तद्गृहीतमेव विशेष्ये विशिष्टप्रतीतिनिबन्धनम् । यथा दण्डादि । विशेषणं च शब्दस्य दूरादिप्रतीतौ देश इति । नापि ग्रहणे । यतः कथं तद्ग्रहणं श्रोत्रेण चक्षुरादिना वा । यदि श्रोत्रेण, तदा देशस्यापि शब्दत्वप्रसङ्गः । श्रोत्रग्रहणलक्षणत्वात्तस्य । चक्षुरादिना तु तद्ग्रहणं न सर्वत्र सम्भवती । व्यवहितदेशस्यापि शब्दस्य श्रूयमाणत्वात् । तदखिलमफलम् । अव्यवहितदेशसमुद्भवे ध्वनौ देशस्य चाक्षुषप्रत्यक्षेण लक्ष्यमाणत्वात् । इतरस्मिंतु तस्मिन् आनुमनिकी देशप्रतिपत्तिः । तथाहि यावतो दूरात्प्रत्यक्षागमोपलब्धकारणव्यापारभाविनः शब्दस्य समागतस्य यान्विशेषानुपलब्धवांस्तानदृष्टकारणस्यापि शब्दस्य विशेषानुपलभमानस्तावति दूरे शब्दोत्पादं प्रतिपद्यते । यथा कैश्चिदेव विशेषश्शङ्खादिकं च वक्तृविशेषं च प्रतिपद्यते । यस्तु तथाभूतान्विशेषान्न लक्षयति तस्य संशय एव दृश्यते । कस्य कुतो वायं शब्द इति । देशविशेषे चानुमिते ग्रामादिकं सम्भाव्य तत्र शब्दोत्पादं व्यपदिशति ।

भवतापि यद्येवं नोपेयते । तदा कुतस्तत्र प्रतीयमाने दूरादिताप्रतीतिः । किं स्वभावत एवास्य दूरादित्वाद्दूरादिकारणप्रभवत्वात् दूरादिदेशे स्थितत्वाद्वा । न तावदाद्यः पक्षः, प्रतिनियतदूरनिकटादिव्यवहाराभावप्रसङ्गात् । दूरादिकारणप्रभवत्वेन चास्य दूरादिव्यवहारार्हत्वे चे वक्षःस्थललुठन्मुक्ताफलकलापे प्रेक्ष्यमाणे दूरत्वव्यवहारः स्यात् ।

---

१ 'च' इति भ. पुस्तके नास्ति ।

तत्कारणस्य पारावारकुहरसञ्चारिशुक्तिसम्पुटादेर्दूरत्वात् । निकटकारणकुटुम्बघटितस्य घटादेर्दूरं नीतस्य दूरतया प्रतीतिश्च न स्यात् । दूरदेशस्थितत्वादेव तस्य तु दूरादित्वे स्वोत्पत्तिदेशस्था एव शब्दाः श्रोत्रैर्गृह्यन्ते नत्वागता इत्यभ्युपगन्तव्यं स्यात् । तथा च निर्वाते दूरस्थेन मनागपि न श्रूयते यः शब्दस्सोऽनुकूलवाते कथं श्रूयेत । यश्चासन्नेन प्रमात्रा श्रूयते स एव प्रतिवाते कस्मान्न श्रूयते । प्रतिवातेन श्रोत्राभिघाताच्छब्दस्य नाशितत्वाद्वा । यदि श्रोत्राभिघातात्, तर्हि निर्वातप्रदेशस्थेन दूरादपि श्रूयेत । प्रतिवाताभावेन तच्छ्रोत्रस्यानभिघातात् । शब्दस्य नाशितत्वे तु यस्याप्यसौ वातोऽनुकूलस्तेनापि न श्रूयेत । नाशितत्वाविशेषात् ।

अथ च

मुरजमधुरध्वानाधीनं विकस्वरवल्लकी
क्षणितकलितं तालैस्तारन्तरङ्गितपञ्चमम् ॥
स्थितवति जनस्पन्दे मन्देऽनुकूलसमीरणे
विलसति तथा दूराद्गीतं निशासु निशम्यते ॥ ३२३ ॥

दूरदेशवर्त्तिप्रमातारं प्रति तेनास्य प्रेरणे तु तच्छ्रोत्रेण प्राप्तोऽसौ गृह्यते इति सिद्धमस्य प्राप्यकारित्वम् । अन्यच्च यदि स्वोत्पत्तिदेश एव सर्वे शब्दाः प्रलयभाजः । कथं तर्हि नलिकाशब्दस्य भेर्यादिशब्दस्य वा कर्णशष्कुलीगृहादिप्रपूरणेन प्रतिपत्तिः स्यात् । कथं वा धवलगृहादौ प्रतिशब्दप्रादुर्भावः । न हि लोष्टादयः कांस्यपात्रादिभिरसंसृष्टाः शब्दमुपजनयन्तः प्रतीयन्ते । यदि स्वोत्पत्तिदेशस्था एव शब्दाः श्रोत्रेण गृह्यन्ते । तदा तत्रस्थैर्भेर्यादिशब्दैर्महद्भिरल्पीयसोऽपि मशकादिशब्दस्यानभिभवादनाकुलमिव गृहणं स्यात् । तथा च प्रयोगः । ये स्वोत्पत्तिदेशस्था एवेन्द्रियेणासन्निकृष्टा गृह्यन्ते न तेषु महद्भिरल्पीयसामभिभवो यथा पर्वतेन पादपादीनाम् । स्वोत्पत्तिदेशस्था एवेन्द्रियेणासन्निकृष्टा गृह्यन्ते च शब्दा इति ।

ननु दूरदेशवर्त्तिनां प्रमातॄणां पर्वतः पादपादीनभिभूयात्मानमेवोपदर्शयत्यतः साध्यविकलो दृष्टान्त इति चेत् । तन्न सुन्दरम् । यतस्तेषां देशविप्रकृष्टतया तद्ग्रहणयोग्यत्वाभावादप्रतिभासो नाभिभवात् । मशकादिशब्दानां त्वविप्रकृष्टानामपि भेर्यादिशब्दैरभिभवः समस्ति ततो न तेषां स्वोत्पत्तिदेशस्थानामेव ग्रहणम् । यदपि प्रतिपाद्यते तच्छब्दतः श्रोत्राभिघातात्तेषामग्रहणं यथा भासुररूपेण चक्षुषोऽभिघातात्सूक्ष्माग्रहणमिति । तदप्यसम्बद्धम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तिग्मरुचिमरीचयो हि मुकुरादेर्भासुररूपात्प्रतिनिवृत्य चक्षुषाभिसम्बध्यमानास्तस्याभिघातहेतवो दृष्टाः अतीव्रालोके तदभिघातादृष्टेः । न चात्र तथाविधं किञ्चिदस्ति यच्छब्दात् प्रतिनिवृत्य श्रोत्राभिघातकारणं भवेत् । वायुः स्यादिति चेत् । निर्वाते तर्हि न स्यात्तदश्रवणम् । श्रोत्राभिघातकारणाभावात् । दृश्यते च निर्वातेऽपि भेर्यादिकोलाहले सत्यल्पीयसो मशकादिशब्दस्याग्रहणम् । अतोऽन्योन्यप्रदेशोपसर्प्पणेनानल्पैरल्पशब्दानामभिभवोऽभ्युपगन्तव्यः। तथा च दूरादिदेशादागतत्वादेवास्य गन्धादिवद्दूरादित्वं ततोऽपि च श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वं सिद्धम् ।

यदि चास्याप्राप्यकारित्वं सिद्धं स्यात्तदा रूप इव तद्विषये देशादिसन्देहो न स्यात् । यथैव हि रूपे प्रतीयमाने किमस्मिन् देशे रूपमेतत्प्रतिभात्यन्यस्मिन् वाऽस्यां दिश्यन्यस्यां वेति न सन्देहो नियतदिग्देशतयैवास्याप्राप्यकारिणेन्द्रियेण प्रतिपत्तिसम्भवात्तथात्राप्यसौ न स्यात् । अस्ति चायं किमन्तर्जातोऽयं शब्दो बहिर्वा प्राच्यां दिश्यन्यस्यां वेति । अथ चक्षुषा प्रेक्ष्यमाणे वस्तुनि देशस्यापि तेनैव प्रतीतेर्युक्तस्तत्र तदपेक्षयापि देशाद्यसन्देहः । शब्दे तु नैवम् । श्रवणेन देशाप्रतीतेः । तर्हि योऽपि क्वचित्तदसन्देहः सोऽपि न स्यात् । तत्रापि श्रोत्रेण देशाग्रहणात् । अथ चक्षुषा तद्ग्रहणं भविष्यति । कुड्यादिव्यवहितदेशसमुद्भवशब्दे किं ब्रवीषि । अनुमानेनास्त्येव तत्रापि

---

१ 'अभाव' इति नास्ति प॰ भ॰ पुस्तकयोः ।

देशप्रतीतिरिति चेत् । किं तदनुमानम् । शब्दविशिष्टतेति चेत् न । स्वस्थानस्थस्य शब्दस्य ग्रहणे दूरनिकटवर्तिप्रमातॄन्प्रति विशेषाभावात् । येषां तु शब्दस्यागतस्य ग्रहणं तेषां तस्य मन्दमन्दतरादिशब्दपर्याय-परम्परोत्पत्त्या युक्तं विशिष्टत्वं ततोऽपि देशानुमानमिति ।

तस्मादेवं प्राप्यकारि प्रसिद्धं श्रोत्रं प्रोक्तन्यायतः स्पष्टमेव ॥
दृष्टान्तत्वं युक्तमेतस्य तस्माद्वैधर्म्येण व्याहृते वाक्प्रयोगे ॥ ३२४ ॥

शब्दागमनमसहमानभाट्ट-पूर्वपक्षस्य उद्भाव्य खण्डनम् ।

भाट्टस्तु समाचष्टे । प्रियं नः प्राप्यकारित्वप्रसाधनं श्रोत्रे, यत्पुनरनेनागतस्य शब्दस्य श्रवणं स पायसदात्रे पिचुमन्दकन्दलक्षोदक्षेपः । विशालशिलासंघातघटितभित्तिभागान्तरितस्य शब्दस्यागमनासम्भवेनाश्रवणप्रसङ्गात् । तदस्य श्रोत्रियस्यानुवेलजलसम्पर्कं प्रकटयति । एवंविधस्य गन्धस्याप्यनाघ्राणप्रसङ्गात् । अथ सूक्ष्माः कतिपयेऽपि गन्धपरमाणवः कुड्यादिकं भित्त्वा घ्राणेन सम्बद्धास्तेन गृह्यन्ते । तर्हि तथाविधा एव शब्दपरमाणवोऽपि श्रोत्रेण गृह्यताम् । न च तत्परमाणवोऽसिद्धाः । पौद्गलिकत्वेन तस्य तत्सिद्धेः । न च पौद्गलिकत्वमप्यसिद्धम् । पुद्गलपरिणामः शब्दो बाह्येन्द्रियगोचरत्वाद्गन्धवदित्यतस्तत्सिद्धेः ।

शब्दस्य पौद्गलिकत्वमसहमानजयन्तमतस्य खण्डनम् ।

यत्तूच्यते जयन्तेन, '[1]वर्णस्यावयवाः सन्ति सूक्ष्माः केच न पुद्गलाः ॥ तैर्वर्णावयवा नाम जन्यन्ते पश्य कौतुकम् ॥ १ ॥ तेषामदृश्यमानानां कीदृक्च रचनाक्रमः ॥ केन तत्सन्निवेशेन कः शब्द उपजायते ॥ २ ॥ लघवोऽवयवाश्चैते निबद्धाश्च न केनचित् ॥ न पीनकठिनं कर्तुं येनावयविनं क्षमाः ॥ ३ ॥ कुतश्च गच्छन्स कथं न विक्षिप्येत मारुतैः । दलशो वा न भज्येत वृक्षाद्यभिहतः कथम् ॥ ४ ॥ प्रयाणकावधिः कश्च गच्छतोऽस्य तपस्विनः ॥

१ न्या मं. पृ. २१५ पं. २५.

एकश्रोत्रप्रवृष्टो वा स गृह्यतां परैः कथम् ॥ ५ ॥ निष्क्रम्य कर्णादेकस्मात्प्रवेशः श्रवणान्तरे ॥ यदीष्येत कथं तस्य युगपद्बहुभिः श्रुतिः ॥ ६ ॥ श्रोतृसंख्यानुसारेण न नानावर्णसम्भवः ॥ वक्तुस्तुल्यप्रयत्नत्वाच्छ्रोतृभेदतदैक्ययोः ॥ ७ ॥" इति ।

तदपि नोपपन्नम् । नासिकाशुषिरनिविशमानसूक्ष्मगन्धाधारद्रव्येऽप्यस्य सकलस्य समानत्वात् । किञ्च कुतस्ते सूक्ष्मवर्णावयवेष्वरुचिः । न तावद्वर्णानां त्वयापि नित्यत्वमुपेतम् । गुणत्वं तु तेषां प्रतिपेत्स्यते । यथा कार्यानुपपत्त्या सूक्ष्माणामपि परमाणूनां कल्पना तथा वर्णावयवानामपि । रचनाक्रमसान्निवेशावपि तादृशावस्य यादृग्भ्यां श्रूयते । यथा पवनस्य तौ यादृशाभ्यां स्पृश्यते । तथा "यदि स्यान्निश्चितं कार्यं कृतं कारणचिन्तया ॥ अथाप्यनिश्चितं कार्यं कृतं कारणाचिन्तया ॥१॥" निबद्धा चामीषां लघूनामपि पुरुष एव । यथोच्छ्वासावयवानाम् । विक्षिप्यते चासौ मारुतैः । अत एव प्रतिवाते निकटस्थैरपि न श्रूयते । भज्यते चासौ वृक्षाद्यभिहतः । अत एव घनवनव्यवहितैरन्यवर्णसाधारणं वर्णशकलमेव श्रूयते । यतः संशयो जायते कोऽनेनोक्तो वर्ण इति । प्रयाणकावधिरप्यस्य यः कश्चित्क्षिप्तस्य शरादेः । कोऽन्योवधिस्तवापि शब्दोत्पादसन्तानविरमणस्य । युगपद्बहुप्रमातृश्रवणाभावादिकं दूषणं स्वपक्षेऽपि तुल्यं नास्मानेव प्रतिप्रयोक्तुमर्हसि ।

प्रमेयाविधुरा यस्य वचोरचनचातुरी ॥
जयन्तस्य जयं तस्य तर्कयामः कुतो वयम् ॥ ३२५ ॥
विस्तरेण च वक्ष्यामः पुरा पौद्गलिकं ध्वनिम् ॥
एवं स्थिते पुनः प्राह भट्टदर्शनलम्पटः ॥ ३२६ ॥

---

१ न्यायमञ्जरी पृ. २१५.

मूर्ताः श्रावणस्वभावाः स्कन्धाः कुड्यादिना मूर्तिमता कथं प्रतिहन्यन्त इति भाट्ट-पूर्वपक्षस्य निरासः ।

कथं मूर्त्ताः स्कन्धाः श्रावणस्वभावाः कुडयादिना मूर्त्तिमता न प्रतिहन्यन्त इति चेत् । तवापि वायवीया ध्वनयः शब्दाभिव्यञ्जकाः कथं तेन न प्रतिहन्यन्त इति समानम् । अथ तत्प्रतिघाते तत्र शब्दस्याभिव्यक्तेरयोगादनभिव्यक्तस्य च श्रवणासम्भवादप्रतिघातस्तेषां कुडयादिना सिद्ध इति चेत् । तत एव शब्दात्मनां पुद्गलानामप्रतिघातोऽस्तु, दृष्टहानिपरिहारात् । दृष्टो हि गन्धात्मकपुद्गलानामप्रतिघातस्तद्वच्छब्दानां न विरुध्यते । यदि पुनरमूर्त्तस्य सर्वगतस्य च शब्दस्य परिकल्पनात्तद्व्यञ्जकानामेवाप्रतिघाताच्छ्रवणमित्यभिनिवेशः । तदा गन्धस्यामूर्त्तस्य सर्वगतस्य कस्तूरिकाद्रव्यविशेषसंयोगजनिता वायवो व्यञ्जका मूर्त्तद्रव्यान्तरेणाप्रतिहतास्तदा घ्राणहेतव इति कल्पनानुषज्यमाना कथं निवारणीया । गन्धस्यैवं पृथिवीगुणत्वविरोध इति चेत् । शब्दस्यापि पुद्गलगुणत्वविरोधस्तथास्तु । परैः शब्दस्य द्रव्यान्तरत्वेनाभ्युपगमाददोष इति चेत् । तथा गन्धो[1] द्रव्यान्तरमभ्युपगम्यताम् । प्रमाणबलायातस्य परिहर्त्तुमशक्तेः । स्पर्शादीनामप्येवं द्रव्यत्वप्रसङ्ग इति चेत् । तान्यपि द्रव्यान्तराणि सन्तु । निर्गुणत्वात्तेषामद्रव्यत्वमिति चेत् । तत एव शब्दस्य द्रव्यत्वं माभूत् । महत्त्वादिगुणाश्रयत्वाच्छब्दो द्रव्यमिति चेत् । तत एव गन्धस्पर्शादीनां द्रव्यत्वमस्तु । तेषूपचरिता महत्त्वादय इति चेत्, शब्देऽप्युपचरिताः सन्तु । कुतः शब्दे तदुपचार इति चेत्, गन्धादिषु कुतः । स्वाश्रयमहत्त्वादिसम्भवादिति चेत्, तत एव शब्देऽप्यस्तु । मुख्यमहत्त्वादेरसम्भवः शब्दे किमवगतः, त्वयापि गन्धादौ स किमु निश्चितः । गन्धादयो न मुख्यमहत्त्वाद्युपेताः शश्वदस्वतन्त्रत्वादभाववदित्यतोऽनुमानादसम्भवो निश्चित एवेति चेत्, तत एव शब्देऽपि स निश्चीयताम् । शब्दे तदसिद्धेर्न तन्निश्चयः । सर्वदा तस्य स्वतन्त्रस्योपलब्धेरिति

---

१ 'गन्धोऽपि' इति भ. पुस्तके पाठः ।

चेत्, गन्धादावपि तत एव तदसिद्धेः कुतस्तन्निश्चयः । तस्य क्षित्यादिद्रव्यतन्त्रत्वेन प्रतीतेरस्वतन्त्रत्वसिद्धिरिति चेत्, शब्दस्यापि वक्त्रादिद्रव्यतन्त्रस्योपलब्धेरस्वतन्त्रत्वसिद्धिरस्तु । वक्त्रादेः शब्दाभिव्यञ्जकध्वनिष्वेव कारणत्वान्न शब्दस्य तत्परतन्त्रत्वोपलब्धिरिति चेत्, तर्हि क्षित्यादिद्रव्यस्यापि गन्धादिव्यञ्जकवायुविशेषेष्वेव कारणत्वान्न गन्धादेस्तत्परतन्त्रत्वोपपत्तिः । शब्दस्य वक्तुरन्यत्रोपलब्धेर्न परतन्त्रत्वं सर्वदेति चेत्, गन्धाश्रयद्रव्यस्य किं न स्यात् । सूक्ष्मत्वादिति चेत्, तत एव शब्दाश्रयद्रव्यस्यापि न चक्षुषोपलब्धिरिति सर्वं समं पश्यामः।

ततो यदि गन्धादीनां शश्वदस्वतन्त्रत्वान्महत्त्वाद्युपेतत्वाभावान्मुख्यतो न द्रव्यत्वं तदा शब्दस्यापि न तत्। ननु च शब्दस्याद्रव्यत्वेऽप्यसर्वगतद्रव्याश्रयत्वे कथं सकृत्सर्वत्रोपलम्भः। यथा गन्धादेः समानपरिणामभृतां पुद्गलानां स्वकारणवशात्समं ततो विसर्पणात् । तदेवं प्रतिनिधिभूतो गन्ध एव ध्वनौ पराकरिष्यति तीर्थनिकुरम्बोदीरितदुरारेकानिकरमिति किमस्माकमायासेन ।

वक्तृवक्त्रकुहराद्विनिर्गतः श्रूयते श्रुतिमुपागतस्ततः ॥
गन्धवद्ध्वनिरतश्च मुच्यतां श्रोत्रिय स्वमतसाधनत्वरा ॥ ३२७ ॥

नैयायिकगृहाधीतं तदध्यक्षस्य लक्षणम् ॥
अव्याप्तिदोषदुष्टत्वादवस्थितमलक्षणम् ॥ ३२८ ॥

सत्संप्रयोगेपुरुषस्येत्यादिमीमांसकोक्तप्रत्यक्षलक्षणस्य निरासः ।

यदपि "सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्" इति मीमांसकैः प्रत्यक्षलक्षणमाख्यायते । तदपि तेषाममीमांसकत्वमेव सूचयति । अतिव्याप्तिदोषानतिक्रमात् । तथा हीन्द्रियाणां सम्प्रयोगे सति पुरुषस्य जायमाना बुद्धिः प्रत्यक्षमिति सूत्रार्थः। तत्र चातिव्याप्तिः । संशयविपर्ययबुद्ध्योरपीन्द्रियसम्प्रयोगजन्यत्वेन प्रत्यक्षत्वप्रसक्तेः। अथ सत्सम्प्रयोग इति सता विद्यमानेन सम्प्रयोग इत्येवं व्याख्यायते । तथापि कथं संशयविपर्यययोर्व्युदासः । तत्रापि

विद्यमानेन केनाप्यर्थेन सम्प्रयोगस्य सम्भवात् । न खलु संशयविपर्ययावपि सर्वथार्थनिरपेक्षजन्मानौ सम्भवतः । निरालम्बनस्य कस्यचित्संवेदनस्यासम्भवादिति ख्यातिविचारावसरे व्यवस्थापितमेव ।

अथ सति सम्प्रयोग इति सत्सप्तमीपक्ष एव न त्यज्यते । संशयविपर्ययव्यवच्छेदी च सम्प्रयोग इत्यत्र सम्यगर्थः समुपसर्गो वर्ण्यते । तदुक्तम् " सम्यगर्थे च संशब्दो दुःप्रयोगनिवारणः ॥ दुष्टत्वाच्छुक्तिकायोगो वार्यते रजतेक्षणात् ॥ १ ॥ " इति नन्वेवमपि प्रयोगसम्यक्त्वस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षानवसेयत्वात्कार्यतो निश्चितिर्वाच्या । कार्यं च ज्ञानं तच्च नाविशेषितमेव प्रयोगसम्यक्त्वमवबोधयति । न च ज्ञानविशेषणपरं किञ्चिदपि पदमत्रावलोकयामः । लोकव्यवहारत एव कार्यविशेषनिश्चयात् प्रयोगसम्यक्त्वमवभोत्स्यामहे इति चेत् । तर्हि लोकव्यवहारत एव प्रत्यक्षस्यापि सिद्धत्वात् किं तल्लक्षणव्याख्यानेन । यदपि शबरस्वामिना व्याख्यायते 'यद्व्यभिचरति न तत्प्रत्यक्षं यत्प्रत्यक्षं न तद्व्यभिचारि तत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षं यद्विषयं ज्ञानं तेन सम्प्रयोगे इन्द्रियाणां पुरुषस्य बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षं यदन्यविषयं ज्ञानमन्यसम्प्रयोगे भवति न तत्प्रत्यक्षम् ' इत्येवं तत्सतोर्व्यत्ययेन लक्षणमनपवादमवकल्प्यते इति । तदपि नोपपत्तिमियर्त्ति । संशयज्ञानेन व्यभिचारानतिवृत्तेः । तत्र हि यद्विषयं ज्ञानं तेन सम्प्रयोग इन्द्रियाणामस्त्येव । ननूभयविषयं संशयज्ञानं न चोभाभ्यां सम्प्रयुक्तमिन्द्रियमिति चेत् । तदप्यसत् । न हि धवखदिराविव द्वावपि पदार्थौ सिद्धतया संशयज्ञाने प्रतिभासेते । किन्तु स्थाणुर्वा स्यात्पुरुषो वेति अनिर्द्धारितौ तौ । नूनं च तयोरन्यतरेणेन्द्रियं संयुक्तमेवेति उभयावमर्शितत्वाच्च संशयस्य येन सम्प्रयुक्तमिन्द्रियं तद्विषयमपि तज्ज्ञानं भवत्येवेति नातिव्याप्तिः परिहृता भवतीति ।

इत्थं न युक्तिमनुगच्छति जैमिनी-
यमध्यक्षलक्षणमिदं परितर्क्यमानम् ॥
सांख्यादिकल्पितमदः पुनरक्षवृत्ति-
मुख्यं तिरस्कृतमिहादित एव युक्त्या ॥ ३२९ ॥

१ मी० श्लो० वा० प्र० प० सू० ४ श्लो० ३८।३९.

तथा हि श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षमिति सांख्याः प्रत्यक्षलक्षणामचक्षते ।

सांख्याद्युक्तप्रत्यक्षलक्षणस्य खण्डनम् ।

एतच्च प्रमाणसामान्यलक्षणसूत्रे ज्ञानग्रहणेन तदुक्तबुद्धिवृत्त्याख्यप्रमाणसामान्यलक्षणान्तर्गतं यथाऽपास्तं तथा प्रागेव निरचायि । प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति प्रत्यक्षलक्षणं ताथागताः कथयन्ति । एतदपि तत्रैव व्यवसायिग्रहणेन यथा पराकृतं तथा व्यावर्णितं प्रबन्धेनेति ।

स्पष्टं प्रत्यक्षमित्येतत्प्रत्यक्षस्यात्र लक्षणम् ॥
विक्षिप्तप्रतिपक्षं तल्लक्षयन्तु विचक्षणाः ॥ ३३० ॥ ३ ॥

अथ प्रत्यक्षस्य भेदप्रकाशनायाह—

तत् द्विप्रकारं सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं च ॥४॥

तत्स्पष्टत्वलक्षणलक्षितं प्रत्यक्षं द्विप्रकारम् । प्रकारावेवोल्लिखन्नाह सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं चेति । समीचीनो बाधारहितो व्यवहारः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्तत्र भवं संप्रयोजनमस्येति वा सांव्यवहारिकम् । बाह्येन्द्रियादिसामग्रीसापेक्षत्वादपारमार्थिकमस्मदादिप्रत्यक्षमित्यर्थः । तद्धीन्द्रियानिन्द्रियव्यवहितात्मव्यापारसम्पाद्यत्वात्परमार्थतः परोक्षमेव । धूमाग्निज्ञानवत् व्यवधानाविशेषादिति । तथा पारमार्थिकं मुख्यम् । आत्मसन्निधिमात्रापेक्षितत्वाद्वक्ष्यमाणमवध्यादिप्रत्यक्षमित्यर्थः । तत्खल्वात्मनः साक्षाद्व्यापारमेवापेक्षते । न पुनः सांव्यवहारिकप्रत्यक्षमिवेन्द्रियादिव्यापारमपीति भावः ॥ ४ ॥

अथ सांव्यवहारिकस्य भेदप्रदर्शनायाह—

॥ तत्राद्यं द्विविधमिन्द्रियनिबन्धनमनिन्द्रियनिबन्धनं च ॥ ५ ॥

---

१ 'तत्र कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्षम्' इति न्यायबिन्दुः प. १ सू. ४. २ 'भेद' इति भ. पुस्तके नास्ति ।

तत्र तयोः सांव्यवहारिकपारमार्थिकप्रत्यक्षयोर्मध्ये यदाद्यं सांव्यवहारिकं तद्द्विविधम् । द्वैविध्यमेव दर्शयति इन्द्रियनिबन्धनमनिन्द्रियनिबन्धनं चेति । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि तानि मानसबलाधानसहितानि प्राधान्येन निबन्धनमस्येतीन्द्रियनिबन्धनमेकम् । अनिन्द्रियं मनस्तन्निबन्धनं द्वितीयम् । चः समुच्चये । तत्रेन्द्रियं द्रव्यभावेन्द्रियभेदाद्द्वेधा । तत्रापि द्रव्येन्द्रियं गोलकादि परिणामविशेषपरिणतरूपरसगन्धस्पर्शवत् पुद्गलात्मकं विज्ञेयम् । तद्द्विधा निर्वृत्त्युपकरणभेदात् । "निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम्[1]" इति वचनात् । तत्र निर्वृत्तिराकारः । सा च बाह्याऽभ्यन्तरा च । तत्र बाह्यानेकप्रकारा । अभ्यन्तरा पुनः क्रमेण श्रोत्रादीनां कदम्बधान्यमसूरातिमुक्तकपुष्पचन्द्रिकाक्षुरप्रनानाकारसंस्थाना । उपकरणेन्द्रियं विषयग्रहणे समर्थम् । छेद्यच्छेदने खड्गस्येव धारा । यस्मिन्नुपहते निर्वृत्तिसद्भावेऽपि विषयं न गृह्णातीति । भावेन्द्रियमपि "लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम्[2]" इति वचनाद्द्विविधम् । तत्रावरणक्षयोपशमप्राप्तिरूपार्थग्रहणशक्तिर्लब्धिः । तदभावे सतोऽप्यर्थस्याप्रकाशनात् । अन्यथाऽतिप्रसक्तेः । उपयोगस्तु रूपादिग्रहणव्यापारः । विषयान्तरासक्ते चेतसि सन्निहितस्यापि विषयस्याग्रहणात्सिद्धेः[3] । एवं मनोऽपि द्वेधा द्रष्टव्यमिति ।

अविशेषेण द्रव्येन्द्रियस्य पुद्गलात्मत्वमसहमानस्य नैयायिकस्य मतमुपपादनपूर्वकं खण्डयते ।

अत्राह योगः । ननु द्रव्येन्द्रियस्याविशेषतः पुद्गलात्मकत्वमयुक्तम् । अत्यन्तभिन्नजातीयेभ्यः पृथिव्यादिभ्योऽत्यन्ताभिन्नजातीयानां घ्राणादीनामुत्पत्तिसिद्धेः । तथा च न्यायभाष्यम् । 'पृथिव्यप्तेजोवायुभ्यो घ्राणरसनचक्षुःस्पर्शनेन्द्रियभावः[4]' इति । भवन्ति चानुमानान्यत्र । पार्थिवं घ्राणं रूपादिषु सन्निहितेषु गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् गोघृतवत्[5] । तथा तदभिव्यञ्जकं च घ्राणं तस्मात्पार्थिवमिति ।

---

१ तत्त्वार्थसू. १।१७. २ तत्त्वार्थसू. १।१८. ३ 'सिद्धिः' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । ४ गौ. सू. ३।१. ५ कुंकुमाद्यभिव्यञ्जकगोघृतवत् ।

आप्यं रसनं रूपादिषु सन्निहितेषु रसस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् मुखशोषिणां लालावत्। चक्षुस्तैजसं रूपादिषु सन्निहितेषु रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत्। वायव्यं स्पर्शनं रूपादिषु सन्निहितेषु स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्। अङ्गसङ्गिसलिलशैत्याभिव्यञ्जकवायुवत्। श्रोत्रस्य तु पुद्गलात्मकत्वमतीवासम्बद्धम्। शब्दस्य स्वसमानजातीयविशेषगुणवतेन्द्रियेण ग्राह्यत्वोपपत्तेः। तथा हि शब्दः स्वसमानजातीयविशेषगुणवतेन्द्रियेण गृह्यते सामान्यविशेषवत्त्वे सति बाह्यैकेन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् रूपादिवदिति। सामान्यविशेषवत्त्वादित्युच्यमाने परमाणुभिर्व्यभिचारस्तद्व्यवच्छेदार्थमिन्द्रियप्रत्यक्षत्वादित्युक्तम्। तथापि घटादिभिर्व्यभिचारस्तन्निरासार्थमेकग्रहणम्। एवमप्यात्मना व्यभिचारस्तदपाकरणार्थं बाह्यग्रहणम्। बाह्यैकन्द्रियप्रत्यक्षत्वादित्युच्यमाने रूपत्वादिभिर्व्यभिचारस्तद्व्यपोहाय सामान्यविशेषवत्त्वे सतीति कृतम्। तदेतत्सर्वं स्वगृह एव मान्यम्। पृथिव्यादीनामत्यन्तभिन्नजातीयत्वासिद्धितः प्रत्येकं घ्राणादीन्द्रियाणां तदारब्धत्वासिद्धेः। अत्यन्तभिन्नजातीयत्वासिद्धिश्च तेषां विषयपरिच्छेदे समर्थयिष्यते। यदप्यवादीः पार्थिवं घ्राणमित्यादि। तदप्यसमीचीनम्। हेतोः सलिलविशेषेणानेकान्तात्। दृश्यते हि सलिलेन सिच्यमानायाः क्षितेर्गन्धस्याभिव्यक्तिः। न च सलिलं पार्थिवम्। आप्यं रसनमित्याद्यप्ययुक्तम्। हेतोर्लवणेन व्यभिचारात्। तस्याप्यनाप्यत्वेऽपि रूपादिषु सन्निहितेषु रसस्यैवाभिव्यञ्जकत्वप्रसिद्धेः। दृष्टान्तश्चात्र साधनशून्यः। लालाद्रव्यस्य कुमारवृत्तिकायां क्षिप्तस्य गन्धाभिव्यञ्जकत्वेनापि प्रतीतेः। चक्षुस्तैजसमित्याद्यप्यनुपपन्नम्। हेतोर्मणिनाऽनैकान्तिकत्वात्। स हि रूपादीनां मध्ये रूपस्यैव प्रकाशको न च तैजसः। पृथ्वीप्रकरणे "पाषाणा उपलमणिपर्वतादयः" इति प्रशस्तभाष्ये पार्थिवत्वाभिधानात्। वायव्यं स्पर्शनमित्याद्यप्यलौकि-

---

१ 'अपि' इति नास्ति प. भ. पुस्तकयोः। २ प्रशस्तपादभाष्ये पृ. १३ पं. १०.

कम् । घनसारादिना हेतोर्व्यभिचारात् । स हि सलिलादौ रूपादिषु शीतस्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जको न च वायव्य इति । शब्दः स्वसमानजातीय-विशेषगुणवतेत्याद्यपि स्वप्रक्रियोपदर्शनमात्रम् । शब्देऽम्बरगुणत्वस्य प्रतिपेत्स्यमानत्वात् । ततो नेन्द्रियाणां प्रतिनियतभूतकार्यत्वं कुतोऽपि प्रमाणात्सिद्ध्यतीति स्थितम् ॥

सांख्योपकल्पितस्येन्द्रियाणां मनसश्चाहङ्कारिकत्वस्य खण्डनम् ।

आहङ्कारिकत्वमपीन्द्रियाणां साङ्ख्योपकल्पितं नोपपद्यते । तथा हि नाहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि करणत्वाद्वास्यादिवत् । प्रतिनियतविषयप्रकाशकत्वात् प्रदीपवत् । तथा नाहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि प्रतिनियतज्ञानव्यपदेशनिमित्तत्वाद्रूपादिवत् । यथैव हि रूपज्ञानं रसज्ञानमित्यादिप्रतिनियतज्ञानव्यपदेशहेतवो रूपादयो नाहङ्काकारिकास्तद्वच्चक्षुर्ज्ञानं रासनज्ञानमित्यादिप्रतिनियतज्ञानव्यपदेशहेतुत्वाच्चक्षुरादीन्द्रियाण्यपि । तथा नाहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि पौद्गलिकानुग्रहोपघाताश्रयत्वाद्दर्प्पणादिवत् । यथैव हि दर्प्पणादयः पौद्गलिकैर्भस्माश्मादिभिः क्रियमाणानुग्रहोपघाताश्रयभूता नाहङ्कारिकाः किं तु पौद्गलिकास्तथाञ्जनरेणुकणादिभिः पौद्गलिकैः क्रियमाणानुग्रहोपघाताश्रयभूतानि चक्षुरादीन्द्रियाण्यपि । एवं मनोऽपि नाहङ्कारिकमनियतविषयत्वादात्मवदिति । ततः पौद्गलिकत्वमेव द्रव्येन्द्रियानिन्द्रियाणां प्रतिपत्तव्यम् । नन्विन्द्रियनिबन्धनमनिन्द्रियनिबन्धनं चेत्यसाम्प्रतमुक्तम् । आत्मादेरपि तत्कारणस्यात्राभिधानार्हत्वात् । मैवम् । असाधारणस्यैव कारणस्याभिधातुमत्राकाङ्क्षितत्वात् । आत्मादेः पुनरनुमानादिष्वपि कारणत्वेन साधारणत्वात् ॥ ५ ॥

अथास्य द्विविधस्यापि प्रत्यक्षस्य भेदप्रकटनार्थमाह—

॥ एतत् द्वितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकशश्चतुर्विकल्पमिति ॥ ६ ॥

एतदनन्तरोक्तम् । द्वितयमिन्द्रियनिबन्धनानिन्द्रियनिबन्धनप्रत्यक्षप्रमाणम् । एकशः प्रत्येकम् । चतुर्विकल्पं चतुर्भेदम् । कुत इत्याह अव-

ग्रहेहावायधारणाभेदात् अवग्रहश्चेहा चावायश्च धारणा चावग्रहेहावायधारणा वक्ष्यमाणलक्षणास्ताभिर्भेदो विशेषस्तस्मादिति ॥ ६ ॥

अवग्रहेहादीनां स्वरूपं क्रमतः सूत्रचतुष्टयेन व्याचष्टे—

॥ विषयविषयिसन्निपातानन्तरसमुद्भूतसत्तामात्रगोचरदर्शनाज्जातमाद्यमवान्तरसामान्याकारविशिष्टवस्तुग्रहणमवग्रह इति ॥ ७ ॥

विषयो द्रव्यपर्यायात्मकोऽर्थः। विषयी चक्षुरादिरिन्द्रियानिन्द्रियग्रामः। तयोः समीचीनो भ्रान्त्याद्यजनकत्वेनानुकूलो यो निपातो योग्यदेशावस्थानम्। तस्मादनन्तरं समुद्भूतमुत्पन्नं यत्सत्तामात्रगोचरं निश्शेषविशेषवैमुख्येन सन्मात्रविषयं दर्शनं निराकारबोधस्तस्माज्जातमाद्यं प्रथमं सत्त्वसामान्यादवान्तरैः सामान्याकारैर्मनुष्यत्वादिभिर्जातिविशेषैर्विशिष्टस्य वस्तुनो यद्ग्रहणं ज्ञानं तदवग्रह इति नाम्ना गीयते। ननु दर्शनानन्तरमवग्रहो भवतीत्ययुक्तमुच्यते अवग्रहाद्विलक्षणस्य दर्शनस्याभावादिति । अत्रोच्यते । ततोऽनन्तरसमयभाविपून्मेषेषु चक्षुरवग्रहमतिज्ञानावरणवीर्यान्तरायक्षयोपशमादङ्गोपाङ्गोपष्टम्भकत्वे मनुष्योऽयमित्यादिविभावितमनुष्यत्वाद्यवान्तरजातिविशेषं ज्ञानमुत्पद्यमानमवग्रह उच्यते इति सिद्धं दर्शनावग्रहयोर्विलक्षणस्वरूपत्वम्। अथ प्रथमसमयोन्मेषसमुद्भूतबालदर्शनमपि ज्ञानमिष्यते तर्हि तन्मिथ्याज्ञानं वा स्यात् सम्यग्ज्ञानं वा । मिथ्याज्ञानत्वेऽपि संशयस्वभावं तद्वद्विपर्ययस्वरूपमनध्यवसायात्मकं वा । तत्र न तावत्संशयविपर्ययात्मकं मिथ्याज्ञानं बाले सम्भवति । तस्य सम्यग्ज्ञानपूर्वकत्वात् । सम्यग्ज्ञानं च प्राथमिकत्वात्तस्य नास्तीति । नाप्यनध्यवसायरूपम् । वस्तुमात्रप्रतिपत्तेः । नापि सम्यग्ज्ञानं बालस्य दर्शनम् । अर्थाकारालम्बनाभावात् । किं च यथा मृत्त-

---

१ 'अथ' इत्यधिकं प. भ. पुस्तकयोः। २ 'अपि' इत्यधिकं प. भ. पुस्तकयोः। ३ 'देशाद्यवस्थानम्' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः। ४ अत्र किञ्चित्पतितम्प्रतिभाति।

न्तुकारणभेदाद्धटपटलक्षणकार्यभेदस्तथा दर्शनज्ञानावरणक्षयोपशमकारणभेदात्तत्कार्यदर्शनज्ञानभेद इत्यस्ति प्रागवग्रहाद्दर्शनम् ॥ ७ ॥

॥ अवगृहीतार्थविशेषाकाङ्क्षणमीहेति ॥ ८ ॥

अवगृहीतोऽवग्रहेण विषयीकृतो योऽर्थोऽवान्तरमनुष्यत्वादिजातिलक्षणस्तस्य विशेषः कर्णाटलाटादिभेदस्तस्य काङ्क्षणं भवितव्यताप्रत्ययरूपतया ग्रहणाभिमुख्यम् ईहेत्यभिधीयते ॥ ८ ॥

॥ ईहितविशेषनिर्णयोऽवाय इति ॥ ९ ॥

ईहितस्येहया विषयीकृतस्य विशेषस्य कर्णाटलाटादिभेदस्य निर्णयो यथात्म्येन निश्चयनम् । अवाय इति कीर्त्यते । शास्त्रान्तरे त्वपाय इत्यपि संज्ञा दृश्यते । तत्रापि न कश्चिद्विशेषः । अन्यतरवचनेऽन्यतरस्य सामर्थ्यलब्धत्वात् । यदा हि दाक्षिणात्योऽयमित्यवायमधिगमं करोति प्रमाता । तदा नायमुदीच्यादिरित्यपायो व्यवच्छेदः सामर्थ्याल्लभ्यते । यदा च नायमुदीच्यादिरित्यपायं करोति । तदा दाक्षिणात्योऽयमित्यवायः सामर्थ्याल्लभ्यत इति ॥ ९ ॥

॥ स एव दृढतमावस्थापन्नो धारणेति ॥ १० ॥

स एवायमेव दृढतमावस्थापन्नः । सादरस्य प्रमातुस्तथाविधोपचयक्रमेण किञ्चित्कालमप्रच्यवमानो धारणेत्यभिधीयते । इदमस्य सूत्रचतुष्टयस्य तात्पर्यम् । इन्द्रियार्थयोर्योग्यतालक्षणसम्बन्धे सति सकलहेयोपादेयतासाधारणगोचरं निराकारबोधस्वरूपं दर्शनमात्मनः प्रथमतः प्रादुर्भवति । तदनन्तरमवान्तरजातिविशेषविषयं ज्ञानमवग्रहसंज्ञमुज्जिहीते मनुष्योऽयमिति यथा। तदनु तद्विशेषाकाङ्क्षालक्षणमीहाज्ञानमुन्मज्जति सम्भाव्यतेऽयं कर्णाट इति यथा । ततोऽप्याकाङ्क्षितविशेषावधारणस्वरूपोऽवायः समुल्लसति कर्णाट एवायमिति यथा । तस्मादपि प्रागवधारितकर्णाटादिविशेषाणामुत्तरकालं धारणा समुन्मीलतीति ।

यत्तु विद्यानन्दः प्रत्यपादयत् । " अक्षार्थयोगजाद्वस्तुमात्रग्रहणलक्षणात् ॥ जातं यद्वस्तुभेदस्य ग्रहणं तदवग्रहः ॥ १ ॥ तद्गृहीतार्थसामान्ये यद्विशेषस्य काङ्क्षणम् ॥ निश्चयाभिमुखं सेहा संशयाद्भिन्नलक्षणा ॥ २ ॥ तस्यैव निर्णयोऽवायः स्मृतिहेतुः स धारणा " इति । तत्र स्मृतिहेतुत्वं धारणायाः साक्षात्पारम्पर्येण वा विवक्षितम् । यदि साक्षात्, तदक्षमम् । यतो धारणेति विवक्षितवस्तुगोचरोपयोगरूपपर्यायस्यैवाभिधानं यथा पृथुबुध्नोदराकारपर्यायस्य कलश इति । न चास्य स्मृतिकालं यावदनुवृत्तिरुपपद्यते । छाद्मस्थिकोपयोगानामान्तर्मौहूर्तिकत्वेन परमागमे गदनात् । न च तथानुभवोऽप्यस्ति । न खल्वद्यानुभूयमानस्य परेद्युः स्मरणीयस्य च घटस्यान्तरालिकानेककुसुमत्ताद्यवस्थास्वनुभवः कस्यचित्प्रतीतः । ततो धारणारूपपर्यायोपढौकितः पुरुषशक्तिविशेष एव संस्कारपर्यायः स्मृतेरानन्तर्येण हेतुर्न धारणेति ।

विद्यानन्देन कृतस्यावग्रहादीनां स्वरूपनिरूपणस्योपदर्श्य धारणालक्षणस्य खण्डनम् ।

अथ किमिदमसमञ्जसमुच्यते । न खलु संस्कारादन्या धारणास्य मता । तथा चायमेव श्लोकवार्तिके, " अज्ञानात्मकतायां तु संस्कारस्येहितस्य वा ॥ ज्ञानोपादानता न स्याद्रूपादेरिव सास्ति च ॥ १ ॥ " इत्यत्र संस्कारशब्देन धारणामेवाभ्यधात् । महोदये च कालान्तराविस्मरणकारणं

श्लोकवार्तिकमहोदयग्रन्थाभ्यां धारणा संस्काररूपैवाभिमता । एतदेव विद्यानन्दस्यानन्तवीर्यस्याप्यभिमतमिति तटस्थाशंकोपदर्श्य निराकृता ।

---

१ तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके अ. १. सू. १५ श्लो. २।३।४. २ छाद्यते केवलज्ञानं केवलदर्शनं चात्मनोऽनेनेति छद्म (छद्मस्थो विशिष्टावध्यादिविकलो न त्वकेवली । यतो यद्यपि धर्माधर्माकाशान्यशरीरं जीवं च परमावधिर्न जानाति तथापि परमाणुशब्दौ जानात्येव, रूपित्वात्तयोः रूपिविषयत्वाच्चावधेरिति स्था. ६ स्था.) ३ मुहूर्तकालप्रमाणं—३७७३ उछ्वासैरेको मुहूर्तः घटिकाद्वयप्रमाणेत्यर्थः। मुहूर्तस्य अन्ते मध्ये वा अन्तर्मुहूर्तः । ' पारेमध्ये० ' इति हैमसूत्रेण (३-१-३०) विकल्पेन अन्तरशब्दस्य प्राक् निपातो भवति । ४ मलयगिरीया प्रज्ञापनाटीका प. २९ प. ५२६. ५ तत्त्वार्थश्लो. वा. अ. १ सू. १५ श्लो. ३२.

हि धारणाभिधानं ज्ञानं संस्कारः प्रतीयत इति वदन् संस्कारधारणयोरैकार्थ्यमचकथत् । अनन्तवीर्योऽपि 'तथानिर्णीतस्य कालान्तरे तथैव स्मरणहेतुस्संस्कारो धारणा' इति तदेवावदत् । ततः संस्कारस्य साक्षात्स्मृतिहेतुतां समर्थयमानाभ्यामाभ्यां धारणाया एव सा समर्थितेति चेत् । किमेवं वदतोरनयोर्यः स्मृतिकालानुयायी धर्मविशेषः संस्कार इति सर्ववादिनामविवादेन सिद्धः स धारणात्वेन सम्मतः । तथा चेत्, तर्हि यस्य पदार्थस्य कालान्तरे स्मृतिस्साप्रत्यक्षात्मिका धारणा तावत्कालं यावदनुवर्त्तेत इति स्यात् । एतच्चानुपपन्नम् । एवं तर्हि यावत्पटपदार्थसंस्काररूपं प्रत्यक्षं पुरुषे भवेत्तावत्पदार्थान्तरस्य संवेदनमेव न स्यात् । क्षायोपशमिकोपयोगानां युगपद्भावविरोधस्याभ्यामपि प्रतिपन्नत्वात् । अथ तादृशि धर्मविशेषे प्रतीतामपि संस्कारसंज्ञां धारणायां सांकेत्य तथाव्यवहरतामेतौ । नन्वेवमपि कृते का नामार्थसिद्धिरनयोः । नह्येवमपि धारणायाः साक्षात्स्मरणहेतुत्वमुक्तं भवति । तस्यास्तदानीमेव ध्वस्तत्वेनात्मशक्तिविशेषस्यैव साक्षात्तद्धेतुत्वात् । न च स्मरणजनने नास्त्येवात्मनः शक्तिविशेष इति सङ्गतम् । एवं हि सर्वत्र शक्तिविलोपप्राप्तेश्चिरन्तनातीतस्य पर्यायविशेषस्यैव कस्यचित्कार्योत्पत्तौ सर्वत्र कारणत्वेन कल्पयितुं शक्तत्वात् । तस्मादात्मशक्तिविशेष एव संस्कारापरपर्यायः स्मृतेरानन्तर्येण हेतुः, न धारणा । पारम्पर्येण तु तस्यास्तद्धेतुताभिधाने न किञ्चिद्दूषणम् ॥ १० ॥

नन्वनिश्चयस्वभावत्वादीहा सन्देहान्न भिद्यत इत्यारेकामपाकुर्वन्नाह—

संशयपूर्वकत्वादीहायाः संशयात् भेद इति ॥ ११ ॥

संशयः पूर्वं कारणं यस्याः सा संशयपूर्विका तस्या भावः संशयपूर्वकत्वं तस्मादीहायाः सम्भावनाप्रत्ययस्वभावायाः संशयाद्दोलायमानज्ञानस्वभावात्सकाशाद्भेदः प्रेक्षाशालिभिरवगन्तव्यः । तथा हि पुरुषमवगृह्य किमयं दाक्षिणात्य उतोदीच्य इति चलितप्रतिपत्तिरूपः संशयः । एवं संशयितस्य प्रमातुरुत्तरकालं विशेषलिप्सायां प्रतिपतनमीहेति

सुव्यक्तमेव संशयादर्थान्तरत्वमीहायाः । अवग्रहादिप्रत्यक्षभेदसूत्रे च संशयस्याप्रतिपादनमप्रमाणत्वात् ॥ ११ ॥

अथ दर्शनादीनां कथञ्चिदव्यतिरेकेऽपि संज्ञाभेदसमर्थनायाह—

॥ कथंचिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेषां व्यपदेशभेद इति ॥ १२ ॥

कथञ्चिदेकजीवद्रव्याविष्वग्भावेनाभेदेऽप्येकत्वेऽपि परिणामविशेषाद्विवर्त्तभेदादेषां दर्शनादीनां व्यपदेशस्य संज्ञाया भेदो नानात्वं सुघटमेवेति ॥ १२ ॥

अथैतेषामेव भेदभावनायाह—

॥ असामस्त्येनाप्युत्पद्यमानत्वेनासङ्कीर्णस्वभावतयानुभूयमानत्वादपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात्क्रमभावित्वाच्चैते व्यतिरिच्यन्त इति ॥ १३ ॥

असामस्त्येनाप्यसम्पूर्णत्वेनाप्युत्पद्यमानत्वेन कृत्वा यदसङ्कीर्णस्वभावतयानुभूयमानत्वं दर्शनादीनां तस्मादेते दर्शनादयो व्यतिरिच्यन्त इत्येको हेतुः । इदमुक्तं भवति । गभीरे दर्शनज्ञानावरणाम्भोधौ निमज्जनोन्मज्जने कुर्वाणस्यात्मनस्तत्तद्द्रव्यक्षेत्रकालाद्यपेक्षविचित्रतत्तत्क्षयोपशमवशात्कदाचिद्दर्शनमात्रमेव । कदाचिद्दर्शनावग्रहौ । कदाचिद्दर्शनावग्रहसंशयाः । कदाचिद्दर्शनावग्रहसंशयेहाः । कदाचिद्दर्शनावग्रहसंशयेहावायाः । कदाचित्तु धारणापर्यन्ताः । सर्वेऽप्येते चैतन्यविशेषाः यदुन्मीलन्ति तदेतेषां सामस्त्येनासामस्त्येन चोत्पद्यमानत्वं सिद्धम् । असामस्त्येनोत्पद्यमानत्वाच्चासङ्कीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानत्वम् । ततश्च व्यतिरेकः सिद्धो भवतीति । तथाऽपूर्वापूर्वस्यान्यान्यस्य वस्तुपर्यायस्य पदार्थधर्मस्य प्रकाशकत्वादिति द्वितीयो हेतुः । क्रमभावित्वादिति तृतीयः । चकारो हेतुसमुच्चये । प्रयोगाः पुनरत्रैवं कार्याः । येऽसङ्कीर्ण-

स्वभावतयानुभूयन्ते ते परस्परं व्यतिरिक्तमूर्त्तयो यथा स्तम्भादयस्तथा चैते दर्शनादयो धारणापर्यन्ताश्चैतन्यविशेषा इति । तथा येऽपूर्वापूर्व-वस्तुपर्यायप्रकाशकास्ते यथोक्तसाध्याः यथानुमानादयस्तथा चैते इति । तथा ये क्रमभाविनस्ते पूर्वोक्तसाध्याधारा यथाङ्कुरकदलकाण्डादयस्तथा चैते इति ॥ १३ ॥

अथैते दर्शनादयः किमुक्तक्रमेणैव प्रादुर्भवन्त्याहोस्विल्क्रमान्तरेणा-पीत्यारेकां निराकुर्वन्नाह—

क्रमोऽप्यमीषामयमेव तथैवऽसंवेदनादेवं क्रमाविर्भूत-निजकर्मक्षयोपशमजन्यत्वाच्चेति ॥ १४ ॥

क्रमोऽपि परिपाटिरपि । न केवलं स्वरूपमित्यपिशब्दार्थः । अमीषां दर्शनादीनाम् । अयमेव यः पूर्वमुपन्यस्तः । अत्र हेतुद्वयमाह । तथैव यथोक्तक्रमेणैव । संवेदनादनुभवात् । तथा हि यदेव मया विषयि-विषयसन्निपातदशायां सन्मात्रमालोकितं तदेव वर्णसंस्थानादिसामान्या-कारेण पश्चादवगृहीतमनन्तरमनिर्धारितरूपतया संशयितं पुनः प्रतिनियतविशेषाकारेणेहितं तदनु तदेवाकाङ्क्षितविशेषाकारेणावेतं पुन-र्दृढतमावस्थापन्नावायरूपतया धारितमित्यहमहमिकया सर्वैरपि दर्शना-दीनां क्रमः संवेद्यमानः कथमपह्नोतुं पार्यते । तथा एवं क्रमेण दर्शना-द्युत्पत्तिक्रमेणाविर्भूतो योऽसौ निजकर्मणो दर्शनज्ञानावरणलक्षणस्य क्षयोपशमः समयसिद्धोऽपगमविशेषस्तेन जन्यत्वात्क्रमोऽप्यमीषामयमे-वेति । चकारो हेतुसमुच्चये । इदमत्रैदम्पर्यम् । येन क्रमेणात्मनो दर्शनाद्या-वरणकर्मक्षयोपशमो दर्शनादीनां कारणभूतः प्रादुर्भवति तेनैव क्रमेण दर्शनादयोऽपि तस्य समुल्लसन्ति । तथा हि ये यथाक्रमाविर्भूतनिज-कारणजन्यास्ते तथा क्रमोपेताः । यथा स्थासकोशकुशूलादयस्तथा चैते दर्शनादय इति ॥ १४ ॥

दर्शनादीनां प्रदर्शितक्रमानभ्युपगमे दोषमाह—

अन्यथा प्रमेयानवगतिप्रसङ्ग इति ॥ १५ ॥

अन्यथेति दर्शनादीनां यथोक्तक्रमानभ्युपगमे, प्रमेयस्य परिच्छेद्यस्य वस्तुनोऽनवगतेरनवबोधस्य प्रसङ्गः । प्रतीयमानक्रमापह्नवे हि दर्शनादीनां प्रमेयापह्नव एव कृतो भवतीति भावः ॥ १५ ॥

उपवर्णितमेव क्रमं दर्शनादीनां व्यतिरेकद्वारा दर्शयन्नाह—

न खल्वदृष्टमवगृह्यते नचानवगृहीतं सन्दिह्यते न चासन्दिग्धमीह्यते नचानीहितमवेयते नाप्यनवेतं धार्यते इति ॥ १६ ॥

सुगमम् ॥ १६ ॥

क्वचिद्दर्शनादीनामुत्पत्तिक्रमानुपलक्षणे कारणमाह—

क्वचित्क्रमस्यानुपलक्षणमेषामाशूत्पादादुत्पलशतपत्रव्यतिभेदक्रमवदिति ॥ १७ ॥

अयमत्र भावः । यथोत्पलपत्रशतव्यतिभेदस्य सूच्यादिना क्रियमाणस्य क्रमः सन्नपि शीघ्रमुत्पादात् नोपलक्ष्यते तथा क्वचिदत्यन्ताभ्यस्ते करतलादौ विषये दर्शनादीनामपि ।

सामान्यतस्तावदवग्रहादेरिदं स्वरूपं निरदेशि किञ्चित् ॥
भेदप्रपञ्चोऽस्य तु सम्प्रधार्यः सिद्धान्तसिन्धोरभियोगधीरैः॥ ३१॥
१७ ॥

इत्थं भेदप्रभेदपरिकरितं सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षं लक्षयित्वा सम्प्रति पारमार्थिकं प्रत्यक्षं लक्षयति—

पारमार्थिकं पुनरुत्पत्तावात्ममात्रापेक्षमिति ॥१८॥

परमार्थिकं मुख्यं प्रत्यक्षं वक्ष्यमाणावधिज्ञानादिकम् । पुनःशब्दः सांव्यवहारिकप्रत्यक्षभेदादस्य भेदद्योतनार्थः । उत्पत्तौ स्वजन्मनि ।

---

१ लक्षणसूत्रम् २–२१.

आत्ममात्रापेक्षं केवलजीवद्रव्यसव्यपेक्षम् । इदमत्र हृदयम् । क्षयक्षयोपशमविशिष्टमात्मद्रव्यमेवाव्यवहितं समाश्रित्य पारमार्थिकमेव तदवध्यादिप्रत्यक्षं समुन्मीलति । न पुनः सांव्यवहारिकं प्रत्यक्षमिवेन्द्रियादिव्यवहितमात्मद्रव्यं समाश्रित्येति ॥ १८ ॥

एतत्प्रकारप्ररूपणायाह—

॥ तद्विकलं सकलं चेति ॥ १९ ॥

तत्पारमार्थिकमेकं तावद्विकलविपयत्वाद्विकलम् । द्वितीयं तु सकलविपत्वात्सकलम् ॥ १९ ॥

विकलं भेदतो दर्शयन्नाह—

॥ तत्र विकलमवधिमनःपर्यायज्ञानतया द्वेधेति ॥ २० ॥

तत्र तयोर्विकलसकलयोर्मध्ये यद्विकलं तदवधिमनःपर्यायज्ञानरूपतया द्वेधा द्विप्रकारं भवतीति ॥ २० ॥

तत्रावधिज्ञानस्वरूपमाह—

॥ अवधिज्ञानावरणविलयविशेषसमुद्भवं भवगुणप्रत्ययं रूपिद्रव्यगोचरमवधिज्ञानमिति ॥ २१ ॥

अवधिज्ञानस्य यदावरणमदृष्टविशेषस्तस्य योऽसौ विलयविशेषो विनाशभेदः क्षयोपशमापरनामा तस्मात्समुद्भव उत्पत्तिर्यस्य तत्तथा । भवगुणप्रत्ययं भवः सुरनारकजन्मलक्षणः । गुणः सम्यग्दर्शनादिः । तौ प्रत्ययौ कारणे यस्य तत्तथा । तत्र भवप्रत्ययः सुरनारकाणाम् । गुणप्रत्ययं तु नरतिरश्चाम् । रूपिद्रव्यगोचरं मूर्त्तद्रव्यविषयम् । अवधिज्ञानमिति अवशब्दोऽधःशब्दार्थः । अवधानादवधिर्धानं परिच्छेदः । अवधिश्चासौ ज्ञानं च अवधिज्ञानमिति समासः । एतदुक्तं भवति । अधोधो विस्तृतविषयमनुत्तरौपपातिकादीनामवधिज्ञानम् । विषयस्य च

---

१ न विद्यते उत्तर–प्रधानोऽस्मादित्यनुत्तरः । उपपतनं उपपातो जन्म अनुत्तरः प्रधानः संसारेऽन्यस्य तथाविधस्याभावात् उपपातोऽस्त्येषामित्यनुत्तरौपपातिकाः ।

बहुत्वमुररीकृत्यैव व्युत्पत्तिरास्थीयते । अन्यथा तिर्यगूर्ध्वं वा विषयं परिच्छिन्दानस्यावधिव्यपदेशो न स्यात् । यद्वा, अवधिर्मर्यादा । अवधेर्ज्ञानमवधिज्ञानम् । इदमुक्तं भवति । अमूर्त्तद्रव्यपरिहारेण मूर्त्तद्रव्यविपयत्वलक्षणया मर्यादया प्रवर्त्तमानत्वादस्यावधिज्ञानत्वम् । इदं च चतसृष्वपि गतिपु जन्तूनां प्रवर्त्तमानानामिन्द्रियनिरपेक्षं प्रतिविशिष्टक्षयोपशमनिमित्तं पुद्गलानामेव परिच्छेदकमुल्लसतीति ॥ २१ ॥

मनःपर्यायज्ञानं लक्षयन्नाह—

संयमविशुद्धिनिबन्धनाद्विशिष्टावरणविच्छेदाज्जातं मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मनःपर्यायज्ञानमिति॥२२॥

संयमस्य चारित्रस्य विशुद्धिर्निर्मलता निबन्धनं कारणं यस्य स तथा तस्मात् । विशिष्टश्चासावावरणविच्छेदश्च मनःपर्यायज्ञानावरणक्षयोपशम इत्यर्थस्तस्माज्जातम् । मनोद्रव्याणां संज्ञिजीवमनस्त्वपरिणमितमनोवर्गणाना ये पर्याया वस्तुचिन्तनानुगुणा धर्मास्ते आलम्बनं परिच्छेद्यं यस्य तत्तथाविधम् । मनःशब्देन मनोद्रव्याणि गृह्यन्ते । तेषां पर्यायेपु ज्ञानं यत् तन्मनःपर्यायज्ञानमिति । इदमिहैदम्पर्यम् । मनुष्यक्षेत्रवर्त्तिसंज्ञिजीवगृहीतमनोद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारि यज्ज्ञानं विशिष्टचारित्रिस्वामिकं तन्मनःपर्यायज्ञानमित्युच्यते । अनेन च मनःपर्यायज्ञानेन च परमार्थतो मनोद्रव्यपर्यायान् परिच्छिनत्ति । बाह्यांस्तु चिन्तनीयानर्थाननुमानादेवंविधमनःपर्यायान्यथानुपपत्तेरिदमनेन चिन्तितमित्येवं लक्षणादवगच्छति मनःपर्यायज्ञानीति ॥ २२ ॥

अथ सकलप्रत्यक्षप्ररूपणायाह—

॥सकलं तु सामग्रीविशेषसमुद्भूतसमस्तावरणक्षयापेक्षं निखिलद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारस्वरूपं केवलज्ञानमिति ॥ २३ ॥

---

१ नारकतिर्यङ्मनुष्यदेवगतिचतुष्टयम् । २ मनोरूपतया परिणम्य आलंब्य च निसृष्टं मनःप्रायोग्यद्रव्यम् । ३ 'मानुप इति भ. पुस्तके पाठः । ४ ' मनोद्रव्यपर्यायान् ' इति नास्ति प. भ. पुस्तकयोः ।

सकलं तु सकलप्रत्यक्षं । पुनः केवलज्ञानमित्युत्तरेण योगः । सामग्री सम्यग्दर्शनादिलक्षणान्तरङ्गा। वहिरङ्गा तु जिनकालिकमनुष्य-भवादिलक्षणेह विवक्षिता । तस्या विशेषोऽधिकत्वं ततः समुद्भूतः सम्पन्नो योऽसौ समस्तावरणक्षयः सकलघातिकर्मविघातस्तमपेक्षते स्वोत्पत्तौ यत्तत्तथा । किं स्वरूपमित्याह । निखिलद्रव्यपर्यायाणां यः साक्षात्कारः स्पष्टतया प्रतिभासः स स्वरूपं यस्य तत्तथा । केवल-ज्ञानमिति । केवलं सम्पूर्णं ज्ञेयमुच्यते । तस्मिन् यज्ज्ञानं तत्केवल-ज्ञानम्। यद्वा केवलमेकं मत्यादिज्ञानरहितमविद्यमानस्वप्रभेदं च। ततः केवलं च तज्ज्ञानं च केवलज्ञानमिति समासः ॥/नन्वावृतिक्षयापेक्षमि-त्युक्तं यद्विशेषणं व्यर्थं तत् । आवृतेरेव स्वरूपस्याप्रसिद्धितः। तथा हि किमावरणमभिप्रेतमायुष्मताम् । किं शरीरमाहोस्विद्देशकालादिकम् । न तावच्छरीरम् । तत्सद्भावेऽप्यर्थोपलम्भात् । अथ देशकालादिकम् । तथा हि मेर्वादेर्दूरदेशता । रावणादेर्दूरकालता । परमाण्वादेः सूक्ष्मस्वभावता । मूलकीलकोदकादेश्च भूम्यादिरावरणं लोके प्रसिद्ध-मेवेति चेत् । तदप्यसारम् । एवं स्वरूपस्यावरणस्य क्षयानुपपत्तेः । न खलु सातिशयसमृद्धिशालिनापि योगिना देशादीनामभावः कर्तुं शक्यते । न चान्यत्किञ्चिदावरणं प्रतीतिपद्धतिमाधिरोहति ।

तन्नावृतिक्षयापेक्षमित्येतज्जैनकल्पितम् ॥
विशेषणं घटाकोटिसंटङ्कमटति स्फुटम् ॥ ३३२ ॥
अलीककल्पनाजालमलीमसधियामिदम् ॥
युक्तं भवादृशां वक्तुं न पुनः सूक्ष्मचक्षुषाम् ॥ ३३३ ॥

तथा हि न शरीरं नापि देशकालादिकमावरणम् । अपि तु तदतिरिक्तं कर्म्म । तच्चानुमानमाहात्म्यतः प्रतीतम् । तथा हि । सर्वपरप्रमेयबोधैक-

---

१ ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहनीयान्तरायाख्याचतुष्टयं घातिकर्म । २'तत्त्वावृत्ति' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । ३ 'म्भसम्भवा' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । ४ अत्र किञ्चित्पतितमस्ति ।

स्वभावस्यात्मवेश्मादौ मोहवत् । यच्च शरीराद्यतिरिक्तं तत्कर्म्मैव । तथा यदप्रवृत्तिमत्स्वविषये तत्सावरणम् । यथा तैमिरिकस्य लोचनविज्ञानमेकचन्द्रमसि । अप्रवृत्तिमच्च स्वविषये समस्तार्थलक्षणेऽस्मदादिज्ञानमिति । ननु चास्मदादिज्ञानस्य समस्तार्थविषयत्वं कुतः सिद्धम् । आवरणापाये तत्प्रकाशकत्वाच्चेत्, तर्हि परस्पराश्रयः । सिद्धे हि सकलविषयत्वे तस्यावरणापाये तत्प्रकाशनं सिद्ध्यत्यतश्च सकलविषयत्वमिति । तदप्यपरीक्षितलक्षितम् । यतोऽनुमानमिच्छता भवताप्यवश्यं निःशेषवस्तुविषयं व्याप्तिज्ञानमभ्युपगतमेवेति । तथा यदस्पष्टं स्वगोचरे ज्ञानं तत्सावरणम् । यथा रजोनीहाराद्यन्तरिततरुनिकरादिज्ञानम् । अस्पष्टं च स्वगोचरे सर्वं सदनेकान्तात्मकमित्यादिज्ञानमिति । तथामिथ्यात्वपटलविलुप्तविवेकदृशां यदेतत्सर्वस्मिन्ननेकान्तात्मके वस्तुनि विपर्ययज्ञानं तत्सावरणं मिथ्याज्ञानत्वाद्धत्तूरकाद्युपयोगिनो मृत्तिकाशकले कनकज्ञानमिवेति । ततः सिद्धमावरणं कर्म्म ॥

ननु प्रसिद्धस्यापि यथोक्तप्रकारस्य कर्म्मणः कार्यकारणप्रवाहे[1] प्रवर्त्तमानस्यानादित्वात्तद्विनाशहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य चाभावात्कथं क्षयो यत आवरणक्षयापेक्षत्वं केवलज्ञानस्य स्यादिति चेत् । तदपि नोपपद्यते । अनादेरपि तुषारगिरिगह्वरे शीतस्पर्शस्योष्णस्पर्शप्रकर्षे वीजाङ्कुरसन्तानस्य कार्यकारणरूपतया प्रवर्त्तमानस्य निर्दग्धवीजेऽङ्कुरे वा निर्म्मूलं प्रलयविलोकनात् । सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयलक्षणस्यावरणनिर्जराहेतुभूतसामग्रीविशेषस्य सुप्रसिद्धत्वाच्च । निर्ज्जरा च द्वेधा । निरुपक्रमा सोपक्रमा च । तत्र निरुपक्रमा उपक्रमकारणमन्तरेण संसारिणां परिपाकोदयलक्षणप्राप्तस्य कर्म्मणः परिसादरूपा । सोपक्रमा तु सम्यग्दर्शनादिरत्नत्रयेश्वरैः साधुभिस्तपसा द्वादश[2]-

---

१ 'प्रवाहेण' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । २ द्वादशविधस्तपः—बाह्याभ्यन्तरषट्कद्वयभेदात् । बाह्यतपः—अनशनमुनोदरता वृत्तेः संक्षेपणं रसत्यागः कायक्लेशः संलीनतेति । अभ्यन्तरतपः प्रायश्चित्तं विनयो वैयावृत्त्यं स्वाध्यायः ध्यानं चेति ।

विधेन विधीयमाना । इयमेव च प्रकृतार्थोपयोगिनी । ननु सम्यग्दर्शनादेरावरणनिर्ज्जराहेतुत्वसिद्धावप्यंशत एव तन्निर्ज्जरा भविष्यति न पुनः सामस्त्येनेति चेत् । तदसम्यक् । तद्विरोधिसम्यग्दर्शनादिपरमप्रकर्षे सति क्वचिदात्मनि तस्यात्यन्तं निर्ज्जरासिद्धेः । यत्र यद्विरोधिपरमप्रकर्षसद्भावस्तत्र तदत्यन्तनिवृत्तिमत् । यथा चक्षुषि तिमिरादि । आवरणविरोधिसम्यग्दर्शनादिपरमप्रकर्षसद्भावश्च क्वचिदात्मनि । नेदमुदाहरणं साध्यसाधनधर्मविकलम् । कस्यचिच्चक्षुषि तिमिरादेरत्यन्तनिवृत्तिमत्त्वप्रसिद्धेः तद्विरोधिविशिष्टाञ्जनादिपरमप्रकर्षसद्भावसिद्धेश्च निर्विवादत्वात् । कथं पुनरावरणविरोधिसम्यग्दर्शनादि निश्चीयत इति चेत् । तत्प्रकर्षे तदपकर्षदर्शनात् । यत्खलु प्रकृष्यमाणं यदपकर्षति तत्तद्विरोधि । यथोष्णस्पर्शः । शीतस्पर्शस्य आवरणमपकर्षति च प्रकृष्यमाणं तत् । तथा यत्प्रकृष्यमाणं तत् क्वचित्परमप्रकर्षसद्भावभाक् । यथा नभसि परिमाणम् । प्रकृष्यमाणं च सम्यग्दर्शनादि । न च दुःखेन व्यभिचारः । सप्तमनरकभूमौ नारकाणां तत्परमप्रकर्षसिद्धेः । सर्वार्थसिद्धौ[1] सुराणां सांसारिकसुखपरमप्रकर्षवत् । नापि संसारेण मिथ्यादर्शनादिना वा । तयोरप्यभव्येषु[2] परमप्रकर्षसद्भावसिद्धेः । ज्ञानहान्याऽनेकान्त इति चेत्, न । तस्या अप्युपलशकलादौ परमप्रकर्षसद्भावसिद्धेः । इत्थं वा साकल्येनावरणप्रक्षये प्रयोगः । यद्यतो देशतः क्षीयमाणं समुपलभ्यते तत्ततः परमप्रकर्षावस्थाजायमानसर्वप्रक्षयम् । यथा चिकित्सासमीरणादिभ्यो रोगजलधरादि । समुपलभ्यते च देशतः क्षीयमाणमावरणं सम्यग्दर्शनादिभ्य इति । यथा वा क्वचिदात्मनि साकल्येनावरणं विनश्यति विपाकान्तत्वाद्यत्तु न तथा न तद्विपाकान्तं यथात्मद्रव्यं विपाकान्तं चावरणं ततस्तथाविधम् । न च विपाकान्तत्वमावरणस्यासिद्धम् । तस्येतरकर्मवत्तात्सिद्धेः । न चेतरकर्मणां विपाकान्तत्वमसिद्धम् । नित्यत्वानुषङ्गात् । न च नित्यानि कर्माणि । नित्यं

१ अनुत्तरोपपातिकजन्मनि । २ तथाविधानादिपारिणामिकाभावात् (कदाचनापि) सिद्धिगमनायोग्यः ।

तत्फलानुभवनप्रसक्तेः । अथवा आवरणहानिः क्वचित्पुरुषविशेषे परमप्रकर्षं प्राप्ता प्रकृष्यमाणत्वात्परिमाणवत् । न च प्रकृष्यमाणत्वमसिद्धम् । तथा हि प्रकृष्यमाणावरणहानिरावरणहानित्वान्माणिक्याद्यावरणहानिवत् । आवरणहानिपरमप्रकर्षे च सिद्धे ज्ञानस्य परमप्रकर्षः सिद्धः । यत्खलु प्रकाशात्मकं तत्स्वावरणहानिप्रकर्षे प्रकृष्यमाणं दृष्टम् । यथा प्रदीपादि । प्रकाशात्मकं च ज्ञानमिति । तदेवमावरणप्रसिद्धिवत्तदभावोऽप्यनवयवेन प्रमाणतः सिद्धः । ततश्च सकलावरणक्षयसमुत्थमेव समस्तवस्तुविषयं ज्ञानं प्रतिज्ञातव्यम् । लेशतोऽप्यावरणसद्भावे तस्याशेषार्थगोचरत्वासम्भवात् । यत्रैवावरणसद्भावस्तत्रैवास्य प्रतिबन्धसम्भवात् । ननु पूर्वोपात्तसमस्तावरणविलयसम्भवेऽपि तदवस्थायामेव नवनवावरणोत्पादसम्भवात्कथं केवलज्ञानोत्पत्त्यवकाश इति चेत् । न । भाविनस्तस्य संवरात् । "आश्रवनिरोधस्संवर" इति वचनात् । आश्रवो हि मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगविकल्पात्पञ्चप्रकारस्तस्मिन्सति कर्म्मणामाश्रवणात् । तस्य च निरोधः संवर इत्यभिधीयते । स च पुंसि गुप्तिसमितिधर्म्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैर्विधीयते इत्याद्यागमे विस्तरतः प्ररूपितस्तत एवावगन्तव्यः । इति सिद्धं समस्तावरणक्षयात् केवलज्ञानम् ।

आगमद्वारेणाशेषार्थगोचरं ज्ञानमिति मतस्य खण्डनम् ।

आगमद्वारेणाशेषार्थगोचरं ज्ञानमित्यपि न प्रामाणिकमनोऽनुकूलम् । स्पष्टज्ञानस्य प्राकरणिकत्वात् । न चागमज्ञानं स्पष्टम् । अस्पष्टतया ततः पदार्थानां प्रतीतेः । न चागमस्य समस्तार्थविषयत्वमपि सम्भवति । अनभिलाप्येष्वर्थपर्यायेषु तस्याप्रवृत्तेः । "मतिश्रुतयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु" इति तत्त्वार्थे वाचकवचनात् । नापि करणद्वारेण समस्तवस्तुविषयज्ञानसम्भवः, करणानां हि रूपा-

---

१ तत्त्वार्थसू. ९-१. २ समवा. ५ समवाये, स्था. सू. १ स्था. सू. १३-१४ इत्यादिषु । ३ तत्त्वार्थसू. १।२७.

दिमत्यव्यवहितानेकावयवप्रचयात्मकेऽर्थे प्रवृत्तिप्रतीतेस्तदुत्थज्ञानस्यातीन्द्रियार्थेषु प्रतिबन्धसम्भवात् ।

योगजधर्मानुगृहीतानामिन्द्रियाणां तदनुगृहीतमनसश्चाशेषार्थविषयकज्ञानजनकत्वमिति मतस्य खण्डनम् ।

ननु योगजधर्मानुगृहीतानामिन्द्रियाणां गगनाद्यशेषातीन्द्रियार्थसाक्षात्कारिज्ञानजनकत्वसम्भवात्कथं तत्राशेषज्ञानस्येन्द्रियजत्वेऽपि प्रतिबन्धसम्भवः । एतदपि नोपपद्यते । यतो योगजधर्म्मः स्वविषये प्रवर्त्तमानस्येन्द्रियस्यातिशयाधायकत्वेन वा सहकारिमात्रत्वेन वानुग्राहकः स्यात् । तत्र प्रथमपक्षो न युक्तः । व्योमादौ स्वयमिन्द्रियस्य प्रवर्त्तमानत्वाभावात् । प्रवर्त्तने वा तदनुग्रहवैयर्थ्यम् । योगजधर्म्मानुग्रहादिन्द्रियस्य व्योमादिषु प्रवृत्तिसाधने च परस्पराश्रयः । सिद्धे हि योगजधर्मानुग्रहे तस्य तत्र प्रवृत्तिसिद्धिस्तस्यां च योगजधर्म्मानुग्रहसिद्धिरिति । द्वितीयपक्षोऽप्यसम्भाव्यः । सहकारिमात्रत्वेऽप्यस्य स्वविषयातिक्रमेणेन्द्रियानुग्रहायोगात् । अन्यथा एकस्यैवेन्द्रियस्याशेषरसादिविषयेषु प्रवृत्तौ योगजधर्म्मानुग्रहप्रसङ्गः स्यात् । अथैकमेवान्तःकरणं योगजधर्म्मानुगृहीतं युगपत्सूक्ष्माद्यशेषार्थविषयज्ञानजनकमिष्यते । तन्नोपपन्नम् । अणुपरिमाणस्य मनसः समस्तार्थैः समं सकृत्सम्बन्धाभावस्तज्ज्ञानजनकत्वासम्भवात् । अन्यथा दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ सकृच्चक्षुरादिभिर्मनसः सम्बन्धप्रसक्तेः रूपादिज्ञानपञ्चकस्य सकृदुत्पत्तिप्रसङ्गात् "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्" इति सूत्रं विरुद्धयेत । क्रमशोऽन्यत्र तद्दर्शनादत्रापि क्रमकल्पनायां योगिनः सर्वार्थेषु सम्बन्धस्य क्रमकल्पनास्तु । तथा च कथमस्य सकलज्ञता । पुरुषायुषसहस्रेणापि सकलपदार्थानामानन्त्येन क्रमेण ज्ञातुमशक्तेः । अथ सर्वार्थानां साक्षात्करणसमर्थस्य योगिज्ञानस्योभयप्रसिद्धस्यान्यथानुपपत्तेस्तैर्योगिमनसः सकृत्सम्बन्धसिद्धिरिति चेत् । रूपादिज्ञानपञ्चकस्य क्वचिद्यौगपद्येनानुभूयमानस्यान्यथानुपपत्तेर-

---

१ गौ. सू. १।१।४.

योगिमनसोऽपि सकृच्चक्षुरादिभिः सम्बन्धोऽस्तु । कुतश्चिद्धर्मविशेषादत्रापि तथोपपत्तेः । तादृशो धर्मविशेषः कथमयोगिनः सिद्ध इति चेत् । योगिनोऽपि कथं सिद्धः । सकृत्सर्वार्थज्ञानात्तत्कार्यविशेषादिति चेत् । तर्हि सकृद्रूपादिज्ञानपञ्चकात्कार्यविशेषादयोगिनां तद्धेतुधर्मविशेषोऽस्तीति किं न सिद्ध्येत् । तथा सति तस्य रूपादिज्ञानपञ्चकं नेन्द्रियजं स्यात्किं तर्हि धर्मविशेषजमेवेति चेत् । सर्वार्थज्ञानमप्येवं योगिनोऽन्तःकरणजं माभूत्समाधिविशेषोत्थधर्मविशेषजत्वात्तस्य । मनोऽनपेक्षस्य ज्ञानस्यादर्शनाददृष्टकल्पना स्यादिति चेत् । मनोपेक्षस्य वेदनस्य सकृत्सर्वार्थसाक्षात्कारिणः क्वचिद्दर्शनं किमस्ति । येनादृष्टस्य कल्पना न स्यात् । सर्वार्थज्ञानं मनोपेक्षं ज्ञानत्वादस्मदादिज्ञानवदित्यतस्तत्सिद्धेर्नादृष्टकल्पनेति चेत् । तदयुक्तम् । हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वात्पक्षस्यानुमानबाधितत्वात् । तथा हि सर्वज्ञविज्ञानं मनोऽनपेक्षं सकृत्सर्वार्थपरिच्छेदकत्वात् । यत्पुनर्मनोपेक्षं तन्न सकृत्सर्वार्थपरिच्छेदकम् । यथाऽस्मदादिज्ञानम् । न च तथेदम् । तस्मान्मनोऽनपेक्षमिति । नन्वेवं शष्कुलीभक्षणादौ रूपादिज्ञानपञ्चकं मनोनपेक्षं सकृद्रूपादिपञ्चकपरिच्छेदकत्वात् । यन्नैवं न तदेवम् । यथा क्रमशो रूपादिज्ञानम् । न च तथेदम् । अतो मनोनपेक्षमित्यप्यनिष्टं सिद्ध्येदिति मामंस्थाः । साधनस्यासिद्धत्वात् । जैनस्यापि हि नैकान्तेन शष्कुलीभक्षणादौ रूपादिज्ञानपञ्चकस्य सकृद्रूपादिपञ्चकपरिच्छेदकत्वं सिद्धम् । उपयुक्तस्य प्रमातुरनेकज्ञानस्यैकत्रात्मनि क्रमभावित्वेनोपगमात् । अनुपयुक्तस्य शक्तितो यौगपद्यप्रसिद्धेः । प्रतीतिविरुद्धं चास्य मनोऽनपेक्षत्वसाधनम् । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायितया तदपेक्षत्वसिद्धेः अन्यथा कस्याचिदपेक्षा न स्यात् । ततः कस्यचित्सूक्ष्माद्यर्थसाक्षात्करणमिच्छता मनोऽनपेक्षमेव तदेषितव्यमिति ॥

शाक्याः पुनरेवमाहुः। "भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानम्" इति।

भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानमिति बौद्धमतमुपदर्श्य तत्खण्डनम्।

तथा हि भावना द्विप्रकारा। श्रुतमयी चिन्तामयी च। तत्र श्रुतमयी श्रूयमाणेभ्यः क्षणिकत्वनैरात्म्यादिगोचरेभ्यः परार्थानुमानवाक्येभ्यः समुत्पद्यमानज्ञानेन श्रुतशब्दवाच्यतामास्कन्दता निर्वृत्ता परमप्रकर्षं प्रतिपद्यमाना स्वार्थानुमानज्ञानलक्षणया चिन्तया निर्वृत्तां चिन्तामयीं भावनामारभेते। सा च प्रकृष्यमाणा प्रकर्षपर्यन्तं सम्प्राप्ता योगिप्रत्यक्षं जनयतीति कथमस्यावरणापायप्रभवत्वमिति। तेऽपि न यथावस्थितदर्शिनः। क्षणिकत्वनैरात्म्यादिभावनायाः श्रुतमय्याश्चिन्तामय्याश्च मिथ्यारूपत्वात्। न च मिथ्याज्ञानस्य परमार्थविषययोगिज्ञानजनकत्वम्। अतिप्रसक्तेः। यथा च न क्षणिकत्वनैरात्म्यादिकं वस्तुनस्तथाग्रे वक्ष्यते। किं च निखिलप्राणिनां सुगतवत्तथाविधभावनावशात् योगिज्ञानोत्पत्तिः किन्न स्यात्। तेषां तथाभूतभावनाया अभावाच्चेत्। ननु प्रतिपन्नतत्त्वानां प्रवृत्तमनसां सर्वेषां सुगतभावनाया समाना भावनैव कुतो न स्यात्। प्रतिबन्धककर्म्मसद्भावाच्चेत्। तर्हि भावनाप्रतिबन्धककर्म्मापाये योगिज्ञानोत्पत्तिरपि स्वीकर्त्तव्या।

तस्मात् केवलसूत्रे संसूत्रितमावृत्तिक्षयापेक्षम् ॥
इत्येतद्युक्तिवशाद्विशेषणं सिद्धिमधिरूढम् ॥ ३३४ ॥

केवलाख्यं प्रत्यक्षं न तथा सर्वज्ञसत्तावेदकं किमपि मानं नेति वदतो मीमांसकस्य विस्तरशो मतनिर्देशः।

अत्राह मीमांसकवावदूकः

प्रत्यक्षमस्तीह न केवलाख्यम् ॥
सर्वज्ञसद्भावसमर्थकं य-
न्न युज्यते किञ्चिदपि प्रमाणम् ॥ ३३५ ॥

---

१ न्यायबिन्दुः पृ. २० पं. ९. २ 'आरभते' इति भ. पुस्तके पाठः।
३ 'भावनाप्रवृत्त' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः।

तथा हि ।

प्रत्यक्षं नैव तावत्कलयति सकलज्ञस्य सत्तां कथंचि-
लिङ्गं नैवास्ति यस्मादनुमितिरुदयं प्राप्य तां ज्ञापयेच्च ॥
नित्यो वा नश्वरो वा गमयति न हि तामागमोऽप्यत्र कश्चित्
कर्त्तुं ज्ञप्तिं न तस्यामुपमितिमतिरप्येति सामर्थ्यमुद्राम् ॥३३६॥

अर्थापत्तिर्नापि सर्वज्ञसत्तासिद्धौ सक्ता लक्ष्यते काचिदत्र ॥
तस्माद्भावग्राहकाणामयुक्तेः सर्वज्ञस्याभाव एवास्तु युक्तः॥३३७॥

तथा हि । प्रत्यक्षस्य तावत्प्रतिनियतासन्नरूपादिगोचरचारित्वेन परसन्तानवर्त्तिसंवेदनमात्रेऽपि शक्तिर्न सम्भवति । किं पुनरनन्तातीतानागतवर्त्तमानसूक्ष्मान्तरितादिस्वभावसकलपदार्थसाक्षात्कारिसंवेदनाध्यासितपुरुषविशेषपरिच्छेदे । न खलु निखिलपदार्थग्रहणं विना प्रत्यक्षेण तत्साक्षात्कारिग्रहणमुपपद्यते । ग्राह्याग्रहणेन तन्निष्ठग्राहकत्वस्याप्यग्रहणात् । लिङ्गस्यापि सर्वज्ञानुमानजनकस्य धर्मिसिद्धौ सत्यां सिद्धिः स्यात् । धर्म्मिणश्च सिद्धिः प्रत्यक्षेणानुमानेन वा । न प्रत्यक्षेण । अतीन्द्रियज्ञानशालिन्यतीन्द्रिये धर्मिणि प्रत्यक्षस्याप्रवृत्तेः । प्रवृत्तौ वा प्रत्यक्षेणैवास्य प्रतिपन्नत्वात् किमत्रानुमानपरिश्रमेण । नाप्यनुमानेन, हेतोः पक्षधर्म्मतानिश्चयमन्तरेण धर्म्मिनिश्चायकस्यानुमानस्यैवाप्रवृत्तेः । न चानिश्चिते धर्मिणि हेतोः पक्षधर्मत्वनिश्चयः सम्भवति । नाप्यनिश्चितः पक्षधर्मत्वे हेतुः प्रतिनियतसाध्यसिद्धिनिबन्धनमिति । किंचाविशेषेण सर्वज्ञः कश्चित्साध्यते विशेषेण वा । तत्राद्यपक्षे विशेषतोऽर्हत्प्रणीतागमाश्रयणं भवतामनुपपन्नम् । द्वितीयपक्षे तु हेतोरसाधारणानैकान्तिकत्वम् । जिज्ञासितसर्वज्ञादपरसर्वज्ञस्याभावेन सपक्षे वृत्त्यसम्भवात् । अन्यच्च, यतो हेतोः प्रतिनियतोऽर्हन् सर्वज्ञः साध्यते तत एव तथागतोऽपि तथाविधः साध्यताम् । विशेषाभावात् । तन्नानुमानेनापि सर्वज्ञसत्तासिद्धिः । नाप्यागमेन नित्येन, कार्यैकार्थे तत्प्रामाण्यप्रसिद्धेः । यश्च हिरण्यगर्भ

प्रकृत्य ‘ स सर्ववित्स लोकवित् ’ इत्यादिरागमस्तस्यापि कर्मार्थवादप्रधानत्वेन सकलज्ञविधायकत्वानुपपत्तेः । नापि सकलज्ञस्यानुवादकोऽसौ । पूर्वमन्यैः प्रमाणैरबोधितस्य तस्यानुवदितुमशक्यत्वात् । अनादिश्चागमस्ततः कथमादिमान् सर्वज्ञस्तदर्थः स्यात् । विरोधात् । नश्वरेणागमेन सर्वज्ञप्रणीतेन पुरुषान्तरप्रणीतेन वा तत्सिद्धिः । प्रथमपक्षेऽन्योन्याश्रयः । सर्वज्ञसिद्धौ हि तत्प्रणीतत्वेनागमस्य प्रामाण्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ चातः सर्वज्ञसिद्धिरिति । पुरुषान्तरप्रणीतस्य चागमस्याप्रमाणभूतत्वात् कथं ततस्तन्निश्चयः । तथाभूतादप्यतः सर्वज्ञनिश्चये स्ववचनादेव तन्निश्चयः किन्न स्यादविशेषात् । न ह्यप्राप्तप्रमाणभावस्य पुरुषान्तरवाक्यस्य स्ववचनात्कश्चिद्विशेषः प्रतीयते । तन्नागमेनापि तत्सिद्धिः । नाप्युपमानेन, तस्य सदृशपदार्थग्रहणनान्तरीयकत्वात् । गवोपमानवत् । न च सर्वज्ञसदृशः कश्चिज्जगति प्रतीयते । सर्वज्ञाप्रतीतौ तत्सदृशप्रतीतेरनुपपत्तेः । नाप्यर्थापत्त्या तत्प्रतीतिः । निखिलार्थज्ञसत्तामन्तरेणानुपपद्यमानस्य षट्प्रमाणप्रमितस्य कस्यचिदर्थस्यासम्भवात् । न च धर्म्माद्युपदेशकरणान्यथानुपपत्त्या बुद्धादीनामखिलज्ञता भविष्यतीत्यभिधानीयम् । तेषां तदुपदेशकरणस्य व्यामोहादेवोपपद्यमानत्वात् । द्विविधो ह्युपदेशो व्यामोहपूर्वकः सम्यग्ज्ञानपूर्वकश्च । तत्र व्यामोहपूर्वको यथा स्वप्नोपलब्धार्थोपदेशः । सम्यग्ज्ञानपूर्वको यथा मन्वादीनां सकलार्थज्ञानोदयकारणवेदमूलो धर्म्माद्यशेषार्थोपदेशः । ते हि निखिलपदार्थज्ञानोत्पत्तिहेतोर्वेदादाविर्भूतशुद्धबोधा धर्म्माद्यशेषपदार्थसार्थमुपदिशन्ति । न पुनः सुगतादयः । अन्यथा मन्वाद्युपदेशवत्तदुपदेशोऽपि त्रयीविद्भिराश्रीयेत । न च तैरसावाश्रितः । ततो व्यामोहादेवासौ तद्विषयस्तैः कृतः इत्यवसीयते । यदाह भट्टः । “सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।। दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं यो वानुमापयेत् ।। १ ।।” (एकदेश इति गम्यगमकभाव-

१ मी. श्लो. वा. सू. २ श्लो. ११७.

समुदायमध्याल्लिङ्गाख्य एकदेशोऽत्र दृष्टो नास्तीति भावः ।) "न चागमविधिः कश्चिन्नित्यः सर्वज्ञबोधकः । न च मन्त्रार्थवादानां तात्पर्यमवकल्पते ॥ २ ॥ न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते ॥ न चानुवदितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥ ३ ॥ अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ॥ कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥४॥ अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽज्ञैः प्रतीयते । प्रकल्पेत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥ ५ ॥ सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदास्तिता ॥ कथं तदुभयं सिद्ध्येत्सिद्धमूलान्तरादृते ॥ ६ ॥ असर्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्जितात् ॥ सर्वज्ञमवगच्छन्तः स्ववाक्यात्किं न जानते ॥ ७ ॥ सर्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि पश्येम सम्प्रति ॥ उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥ ८ ॥ उपदेशो हि बुद्धादेर्धर्म्माधर्म्मादिगोचरः ॥ अन्यथा नोपपद्येत सर्वज्ञं यदि नाभवत् ॥ ९ ॥ बुद्धादयो ह्यवेदज्ञास्तेषां वेदादसम्भवः ॥ उपदेशः कृतोऽतस्तैर्व्यामोहादेव केवलात् ॥ १० ॥ ये तु मन्वादयः सिद्धाः प्राधान्येन त्रयीविदाम् ॥ त्रयीविदाश्रितग्रन्थास्ते वेदप्रभवोक्तयः ॥११॥" इति न च प्रमाणान्तरं सर्वज्ञसत्तासाधकं सम्भवति । तथा चेदमनुमानं तदभावसाधनाय लब्धावसरम् । न च कश्चित्पुरुषविशेषः सर्वज्ञोऽस्ति सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकागोचरचारित्वात् । य इत्थं स इत्थं यथा वान्ध्येय[1] इति । अतोऽप्यनुमानात् प्रसिद्ध्यति तदभावः । तथाहि विवादविषयापन्ने देशकाले च प्रत्यक्षप्रमाणमत्रत्येदानीन्तनप्रत्यक्षप्रमाणग्राह्यसजातीयार्थग्राहकं तद्विजातीयसूक्ष्माद्यर्थग्राहकं न भवति प्रत्यक्षप्रमाणत्वात् । यदेवं तदेवं यथात्रत्येदानीन्तनप्रत्यक्षप्रमाणमिति । ननु गृध्रवराहपिपीलिकादीनां चक्षुःश्रोत्रघ्राणादिषु दूरस्थितरूपशब्दगन्धादिग्रहणलक्षणोऽतिशयो दृश्यते । तथा हि " द्विकरतलविनमत्कपोलपालीं लङ्केशापहृतां रघोः पुरन्ध्रीम् ॥

१ वन्ध्यासुतः ।

योजनशतवर्त्तिनीमपि द्राक् संपातिः प्रविलोकयाञ्चकार ॥ १ ॥ सत्यपि पशुसंचयेऽपरास्मिन्करिनिकरस्य तुरङ्गहेषितानि ॥ सहसैव दवीयसोऽपि देशान्मूर्च्छन्ति श्रुतिकोटरेषु कामम् ॥२॥ आघ्राय च वसुं समाश्रगन्धं तनुतस्तस्य विलात्प्रपत्य साधोः ॥ किल कुलमखिलं पिपीलिकानां पातालादपि तूर्णमुच्चचाल ॥ ३ ॥" ततश्च तद्वत् क्वचित्पुरुषविशेषे चक्षुरादीनां विषयान्तरग्रहणलक्षणो ह्यतिशयः सम्भाव्येत । प्रज्ञामेधादिभिश्च नराणामतिशयदर्शनात् । कस्याचिदतीन्द्रियार्थद्रष्टृत्वेनाप्यतिशयः स्यादिति । अत्रोच्यते । योऽपि गृध्रादिचक्षुरादीनामतिशयो दृष्टः सोऽपि स्वार्थापरित्यागेन दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ दृष्टो न रूपादौ श्रोत्रादेः । चक्षुरादेरपि स्वार्थापरित्यागेनैवातिशयः स्यात् । तदुक्तम् । "यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ॥ दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता ॥१॥" इति । यश्च प्रज्ञामेधादिभिर्नराणामतिशयो दृष्टः सोऽपि नियतविषयस्तोकस्तोकान्तरत्वेनैव न विषयान्तरे नापि प्रकर्षपर्यन्तगमनेन । उक्तं च, "येऽपि सातिशया दृष्टाः प्रज्ञामेधाबलैर्नराः ॥ स्तोकस्तोकान्तरत्वेन न त्वतीन्द्रियदर्शनात् ॥ १ ॥ प्राज्ञोऽपि हि नरः सूक्ष्मानर्थान् द्रष्टुं क्षमोऽपि सन् ॥ सजातीरनतिक्रामन्नतिशेते परान्नरान् ॥ २ ॥ एकशास्त्रविचारेषु दृश्यतेऽतिशयो महान् ॥ न च शास्त्रान्तरज्ञानं तन्मात्रेणैव लभ्यते ॥ ३ ॥ ज्ञात्वा व्याकरणं दूरबुद्धिः शब्दापशब्दयोः॥ प्रकृष्यते न नक्षत्रतिथिग्रहणनिर्णये ॥ ४ ॥ ज्योतिर्विच्च प्रकृष्टोऽपि चन्द्रार्कग्रहणादिषु ॥ न भवत्यादिशब्दानां साधुत्वं ज्ञातुमर्हति ॥५॥ तथा वेदेतिहासादिज्ञानातिशयवानपि ॥ न स्वर्गदेवतापूर्वप्रत्यक्षीकरणे क्षमः ॥६॥ दशहस्तान्तरं व्योम्नि यो नामोत्प्लुत्य गच्छति ॥ न योजनमसौ गन्तुं शक्तोऽभ्यासशतैरपि ॥ ७ ॥" इति । प्रसङ्गविपर्ययाभ्यां च सर्वज्ञज्ञानस्य निःशेषार्थविषयत्वं बाध्यते ।

---

१ मी. श्लो. वा. सू. २ श्लो. ११४.

तथाहि सर्वज्ञस्य ज्ञानं यदि प्रत्यक्षमुपगम्यते तदा तद्धर्मादिग्राहकं न स्यात् । विद्यमानोपलम्भनत्वात् । विद्यमानोपलम्भनं तत्सत्सम्प्रयोगजत्वात् । सत्सम्प्रयोगजं तत्प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवत् । अथ तद्धर्म्मादिग्राहकं स्वीक्रियते । न तर्हि प्रत्यक्षम् । अविद्यामानोपलम्भनत्वात् । अविद्यमानोपलम्भनं तदसत्सम्प्रयोगजत्वादसत्सम्प्रयोगजं तदप्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वादिति । तदेवं धर्मज्ञत्वनिषेधसिद्धौ सत्यामन्याशेषार्थप्रत्यक्षत्वेऽपि न प्रेरणायाः प्रामाण्यं प्रतिहन्यते । धर्मे तस्या एव प्रामाण्यात् । तथा चाभ्यधायि, " सर्वप्रमातृसम्बन्धिप्रत्यक्षादिनिवारणात् । केवलागमगम्यत्वं लप्स्यते पुण्यपापयोः ॥१॥ धर्मज्ञत्वनिषेधस्तु केवलोऽत्रोपयुज्यते ॥ सर्वमन्यद्विजानंस्तु पुरुषः केन वार्यते ॥ २ ॥ " इति । किं च कथं धर्म्मादिग्राहकज्ञानस्य समुत्पत्तिः । अभ्यासादिति चेत्, अभ्यस्यमानं हि ज्ञानं प्रतिसमयं क्रमेण परमप्रकर्षपर्यन्तमाप्तं धर्मादीन्परिच्छिनत्ति । तुच्छमेतत् । सामान्यतः सदेव हि क्वचिद्वस्तुनि ज्ञानमभ्यासात्प्रकर्षमासादयत्प्रसिद्धम् । धर्म्मादौ च सामान्यतो ज्ञानं चक्षुरादिजनितमनुमानाविर्भूतमागमप्रभवं वाऽङ्गीक्रियते। नाद्यः पक्षः । चक्षुरादीनां प्रतिनियतरूपादिविषयत्वेन तज्जनितज्ञानस्यापि तत्रैव प्रवृत्तेः । अनुमानाविर्भूतं तदित्यपि नोपपन्नम् । धर्म्मादेरतीन्द्रियत्वेन तज्ज्ञापकलिङ्गस्य तेन सम्बन्धासिद्धेरसिद्धसम्बन्धस्य चाज्ञापकत्वात् । आगमप्रभवं तदित्यप्ययुक्तम् । यतोऽसावागमोऽर्वाग्दर्शिप्रणीतोऽतीन्द्रियज्ञानवत्प्रणीतो वा स्यात् । आद्यपक्षे, नास्य प्रामाण्यम् । अतीन्द्रियार्थानिश्चयपूर्वकत्वात् । प्रचुरतरचारुचारिसंचारसाराङ्गहाराभिरामं रम्भाप्रभृतप्रगुणक्वणन्मणिकिङ्किणीकाणकन्दलितमृदङ्गवेणुवीणास्वनसुभगस्वर्गिगेयगोचरमधुरता श्लाघित्वदुपदेशवत्। द्वितीयपक्षे तु चक्रकम् । अतीन्द्रियार्थज्ञाने सिद्धे हि तद्वत्पुरुषप्रणीतागमसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तज्ज्ञाना-

१ ' प्रचुरचारि ' इति भ. पुस्तके पाठः ।

भ्याससिद्धिरिति । अथ स्यादेवं यद्येक एव कश्चिदतीन्द्रियदर्शी स्वीकृतः स्यात् । यावता रात्रिन्दिवपरम्परावदनादिरयमतीन्द्रियदर्शिनां सन्तानः । ततश्च पूर्वपूर्वातीन्द्रियदर्शिप्रतिपादितागमोद्भूतधर्मादिज्ञानमभ्यस्यन्पाश्चात्यः पुमानतीन्द्रियदर्शी सम्पद्यते । ततो नोक्तदोषानुषङ्गः । अनुमानेनापि वेद्यन्त एव धर्मादयोऽतीन्द्रियेन्द्रियवत् । अथार्थोपलम्भान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तेरिन्द्रियादिगतिर्नानुमानादिति चेत् । न । अर्थापत्तेरनुमानादनर्थान्तरत्वेन प्रतिपादनात् । अस्तु वासौ ततो भिन्ना । तथापि तया ज्ञास्यन्त एव धर्मादयः । न खल्वर्थापत्तावनुमाने वा तात्पर्यमपि तु ज्ञानमात्र एवेति । तदप्यवल्गु । अस्पष्टं ह्यनुमानागमज्ञानमभ्यस्यमानमपि न तत्साक्षात्कारि भवितुमर्हति । न हि धूमानुमानज्ञानं ज्योतिःशास्त्रज्ञानं वाभ्यस्यमानमपि पावकग्रहादिसाक्षात्कारि कस्यचिद्दृष्टम् । एतत्तु स्यादनभ्यस्तं तत्कतिपयकालकलाविलम्बेनाभ्यस्तं तु सपदि समुन्मीलतीति । न च वचनीयं विलोक्यत एव कामशोकाद्युपप्लुतचेतसामस्पष्टस्यापि ज्ञानस्य वैशद्यम् । तदुक्तम् । " कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपप्लुताः ॥ अभूतानपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ॥ १ ॥ " इति तद्वदस्याप्युपप्लुतत्वप्रसक्तेः । किं च केवलज्ञानस्य सकलार्थग्रहणं सकलत्वं प्रधानभूतकतिपयार्थग्रहणं वा । प्रथमपक्षे क्रमेण तद्ग्रहणं युगपद्वा । न तावत्क्रमेण । अतीतानागतवर्त्तमानार्थानां परिसमाप्त्यभावतस्तज्ज्ञानस्याप्यपरिसमाप्तेः सर्वज्ञत्वायोगात् । नापि युगपत् , परस्परविरुद्धशीतोष्णाद्यर्थानामेकत्र ज्ञाने प्रतिभासासम्भवात् । सम्भवे वा प्रतिनियतार्थस्वरूपप्रतीतिविरोधः । एकक्षण एव च समस्तार्थग्रहणादकिञ्चिज्ज्ञोऽसौ द्वितीयक्षणे प्रसज्येत । परसन्तानवर्त्तिरागादिसाक्षात्करणाद्रागादिमानप्येष प्राप्नुयात् । इतरथा सर्वार्थसाक्षात्करणविरोधः । नापि प्रधानभूतकतिपयार्थग्रहणं केवलज्ञानस्य सकलत्वं युक्तम् । इतरार्थव्यवच्छेदेनैतेषामेवाभिमतप्रयोजननिष्पादित्वात्प्राधान्यमित्येवं हि

निश्चयः समस्तार्थपरिज्ञाने सत्येवोपपद्यते नान्यथा । न च समस्तार्थज्ञानं सम्भवतीत्यनन्तरमेवोपपादितम् । अपि च सर्वज्ञोऽतीतकालाद्याकलितं वस्तु स्वेन रूपेण प्रतिपद्यते । किं वा वर्त्तमानतयैव । प्रथमपक्षे ज्ञानस्य प्रत्यक्षतानुपपत्तिः । अवर्त्तमानवस्तुविषयत्वात् । द्वितीयपक्षे तु तज्ज्ञानस्य भ्रान्तत्वप्रसक्तिः । अन्यथास्थितस्यार्थस्यान्यथात्वेन ग्राहकत्वात् । अपि चेदमिदानीमिह सदित्यस्यां सकलविदि संविदि वस्तुसत्तावत्प्रागभावप्रध्वंसौ प्रतिभासेते न वा । यदि प्रतिभासेते । तदा युगपत्क्रमेण वा । युगपच्चेत् । तर्हि तदैव वस्तुनोऽनुत्पन्नोत्पन्नप्रध्वस्तत्वेन प्रतिभासाद्युगपद्जातजातमृतव्यपदेशापत्तिः । यत्खलु येन स्वरूपेण प्रतिभासते तत्तेनैव व्यपदेशभाग्भवति । यथा नीलं नीलतया । प्रागभावसत्त्वप्रध्वंसरूपतया प्रतिभासते च सकलज्ञस्य निखिलं वस्त्विति । यथा च प्रतिनियतेन स्वरूपेण वस्तुप्रतिपत्तेरभावात्सुव्यवस्थितास्यासकलज्ञता । तन्न युगपत्प्रतीतिः । नापि क्रमेण, प्रागभावप्रध्वंसयोरनादित्वानन्तत्वाभ्यां परिसमाप्त्यभावतस्तज्ज्ञानस्याप्यपरिसमाप्तेः सर्वज्ञतायोगात् । अथ वस्तुसत्तावत्प्रागभावप्रध्वंसौ न प्रतिभासेते । तदा कथमसौ त्रिभुवनभवनान्तर्वर्तिवस्तुस्तोमाविर्भावककेवलावलोककलितः स्यादिति । अन्यच्च सर्वज्ञकालेऽप्यसर्वज्ञैः सर्वज्ञो ज्ञातुं न पार्यते । सर्वज्ञज्ञानग्राह्यसमस्तपदार्थपरिज्ञानाभावात् । तदुक्तम् "[1]सर्वज्ञोऽयमिति ह्येतत्तत्कालेऽपि बुभुत्सुभिः ॥ तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् ॥ १ ॥ कल्पनीयाश्च सर्वज्ञा भवेयुर्बहवस्तव ॥ य एव स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न बुद्ध्यते ॥ २ ॥ सर्वज्ञो नावबुद्धश्च येनैव स्यान्न तं प्रति ॥ तद्वाक्यानां प्रमाणत्वं मूलाज्ञानेऽन्यवाक्यवत् ॥ ३ ॥" इति । एवं च व्यवस्थितमिदम्-

वन्ध्यास्तनन्धयनिभः सकलार्थवेदी
सद्भावसाधनपटुप्रमितेरयुक्तेः ॥

---

१ मी. श्लो. वा. स. २ श्लो. १३४।१३५।१३६.

त्रैलोक्यवर्त्तिनिखिलार्थमितौ समर्थं
ज्ञानं ततोऽस्ति न हि केवलनामधेयम् ॥ ३३८ ॥

इत्थं मिथ्यामतिभिरपरैस्तस्करैर्लुण्ठ्यमाने
त्रैलोक्यार्थप्रकटनपटावत्र सर्वज्ञसत्त्वे ॥
तेषां सम्प्रत्यमलमतयो निग्रहार्थं यतन्ते
स्याद्वादज्ञाः स्फुरितनिशितन्यायशस्त्रप्रहारैः ॥ ३३९ ॥

तथा हि यत्तावदवादि प्रत्यक्षं नैवेत्यादि । तदसत्यम् । यतोऽर्वाग्दर्शिप्रत्यक्षापेक्षयेदमुच्यते योगिप्रत्यक्षापेक्षया वा।

पूर्वोक्तमीमांसकमतस्य विस्तरशः खण्डनम्।

प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता । अर्वाग्दर्शिप्रत्यक्षस्य सर्वज्ञसत्ताग्राहकत्वेनास्माभिरप्यनङ्गीकारात् । द्वितीयपक्षे तु माता मे वन्ध्येत्यादिवत्स्ववचनविरोधः । योगिप्रत्यक्षेण योगी न गृह्यतेऽतोऽसौ नास्तीह कस्त्वदपरो ब्रूयात् । अथ स्यादेवं यदि प्रत्यक्षमभ्युपगम्येत्थमुच्येत । यावता तस्याभावादेव तेन तद्ग्रहणं वार्यते । तदसत् । तदभावस्याद्याप्यसिद्धेः । भावोऽपि तस्य कुतः सिद्ध इति चेत् । मा सिधत्तावत् । तथापि सर्वज्ञसत्तायाः प्रत्यक्षेणाग्रहणं सान्दिग्धं भविष्यति । अनुमानं तु तद्ग्राहकं विद्यत एव । तथा हि कश्चिदात्मा समस्तवस्तूनि साक्षात्करोति तद्ग्रहणस्वाभाव्ये सति प्रध्वस्ततदावरणत्वात् । यद्यद्ग्रहणस्वाभाव्ये सति प्रध्वस्ततदावरणं तत्तत्साक्षात्करोति । यथा व्यपगततिमिरावरणं चक्षू रूपम् । तद्ग्रहणस्वाभाव्ये सति प्रध्वस्ततदावरणश्च कश्चिदात्मा । ततः समस्तवस्तूनि साक्षात्करोतीति । न तावदत्रात्मनः समस्तवस्तुग्रहणस्वाभाव्यं हेतोर्विशेषणमसिद्धम् । नोदनाबलान्निखिलार्थज्ञानोत्पत्त्यन्यथानुपपत्तेः सामस्त्येन व्याप्तिज्ञानान्यथानुपपत्तेश्च भवतां तस्य तत्सिद्धेः । सोऽयं सकलज्ञापलापि नोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुमिति स्वयं ब्रुवाणो धूमाद्यनुमानेषु सामस्त्येन व्याप्तिज्ञानं च स्वीकुर्वाणः सकलार्थग्रहणस्वभावता-

मात्मनः प्रतिक्षिपतीति कथं सुधियामवधानार्हः । प्रध्वस्ततदावरणत्वं च प्रागेव प्रसाधितत्वान्नासिद्धम् । यच्च नाप्यनिश्चितपक्षधर्मत्वे हेतुः प्रतिनियतसाध्यसिद्धिनिबन्धनमित्यभ्यधायि । तदपि न साधु । न हि सर्वज्ञोऽत्र धर्मित्वेनोपात्तो येनास्यासिद्धेरयं दोषः स्यात् । किं तर्हि कश्चिदात्मा तत्र चाविप्रतिपत्तिः । न चापक्षधर्मस्यापि हेतोरगमकत्वम् । " पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणतानुमा ॥ सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्ममपेक्षते " इति स्वयमभिधानात् । यच्चोक्तमविशेषेण सर्वज्ञः कश्चित्साध्यते विशेषेण वेत्यादि । तत्राविशेषेणेति नः पक्षः । सामान्यतः सर्वज्ञसिद्धावेव साम्प्रतं विप्रतिपत्तेः । विशेषविप्रतिपत्तौ तु दृष्टेष्टाविरुद्धवाक्यत्वादर्हत एवाशेषार्थज्ञत्वं सेत्स्यति । तदित्थं सिद्धः सकलज्ञगोचरोऽनुमानसद्भावः । आगमोऽपि सर्वज्ञसाधकः समस्त्येव । स्वर्गकेवलार्थिना तपोध्यानादि कर्त्तव्यमिति । पौरुषेयागमस्य च प्रामाण्यमागमप्रमाणविचारावसरे समर्थयिष्यते । उपमानमपि समस्तवेदिसद्भावावेदकं विद्यत एव । हृद्गताशेषसंशयपरिच्छेदादिना समुपलब्धसर्वज्ञस्य कस्यचित्पुंसस्तदन्योपलब्धौ तत्सादृश्यप्रतीतिसिद्धेः । अगृहीतगोगवयपिण्डस्य च गव्यप्युपमानं न सम्भवत्येव । न चैतावता गोस्तद्गोचरातिक्रान्तत्वम् । अनभ्युपगमादिति । अर्थापत्तिरपि समस्ति कश्चिदतीन्द्रियदर्शी चन्द्रोपरागाद्युपदेशान्यथानुपपत्तेरित्यादिका तद्ग्राहिका सम्भवत्येव । एवं च नाप्यागमेनेत्यादि प्रतिक्षिप्तम् । तथा चैतदन्ते प्रोक्तस्य सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकागोचरचारित्वादिति हेतोरसिद्धतादौस्थ्यमुपस्थितम् । यदपि विवादविषयापन्ने देशे काले च प्रत्यक्षप्रमाणमित्याद्यनुमानमुपन्यस्तम् । तदपि यथाभूतमिन्द्रियादिजनितं प्रत्यक्षमिदानीमत्र च यथाभूतस्याविप्रकृष्टस्य ग्राहकं तद्विजातीयस्य विप्रकृष्टस्याग्राहकं वा दृष्टं देशान्तरे कालान्तरेऽपि तथाभूतमेव प्रत्यक्षं तथाभूतस्यार्थस्य ग्राहकमन्यथाभूतस्याग्राहकं चेति साध्येत अन्यथाभूतं वा । यदि तथाभूतम् । तदा सिद्धसाध्यता । अन्यथाभूतं चेत्तथा

साध्यते । तर्ह्यप्रयोजको हेतुः स्यात् । यथाभूतं हि प्रत्यक्षं यथाभूतस्यार्थस्य ग्राहकमग्राहकं वा दृष्टं तथाभूतस्यैव प्रत्यक्षस्य तथाविधार्थस्य ग्राहकत्वेऽग्राहकत्वे वा स्यात्प्रत्यक्षप्रमाणत्वस्य हेतोः प्रयोजकत्वं नान्यथाभूतस्योत्पत्तिमत्त्वादेरिव । तथा हि यादृग्भूतानां प्रासादादीनामुत्पत्तिमत्त्वादिबुद्धिमत्कारणपूर्वकं दृष्टं तादृग्भूतानामेव जीर्णप्रासादादीनां बुद्धिमत्कारणपूर्वकं तत्तस्य प्रयोजकं नान्यादृग्भूतानां भूधरादीनाम् । यदि पुनरन्यथाभूतस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रत्यक्षप्रमाणत्वसाधनं यथोक्तसाध्यस्य प्रयोजकं स्यात्तदा तादृग्भूतानां भूधरादीनामप्युत्पत्तिमत्त्वादि बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वस्य प्रयोजकं भवेत् । तथा च समस्तस्य जगतः कर्तृसिद्ध्या ज्ञातृसिद्धेः सर्वज्ञाभावो न स्यात् । अथ नोत्पत्तिमत्त्वादावप्रयोजकत्वं ब्रूमो दूषणान्तरैरस्य दुष्टत्वात् । तदसत् । अस्य हेतोर्वाचस्पतिना विशिष्टमुत्पत्तिमत्त्वमसिद्धं पृथिव्यादिषु उत्पत्तिमत्त्वमात्रं त्वप्रयोजकम् । विशेषप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवित्वेन स्वाभाविकप्रतिबन्धवैकल्यात् । स्वाभाविकप्रतिबन्धवतश्च हेतोरनुमानाङ्गत्वात् । इतरथोपाध्यायदर्शनादेरपि शिष्याद्यनुमापकत्वप्रसङ्गादिति वदता कणिकायामप्रयोजकत्वेनाभिधानात् । किं चोत्पत्तिमत्त्वादौ कुतोऽप्रयोजकत्वस्यावचनं किमेतद्दूषणमेव हेतोर्न भवति । किं वात्रैतन्न विद्यते । यद्वा सदप्युपेक्ष्यते । नाद्यः पक्षः । तत्पुत्रत्वादेः सम्यग्घेतुत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । तत्पुत्रत्वादिनास्य तुल्यकक्षत्वात् । अथ तत्र शाकाद्याहारपरिणामस्योपाधेः सत्त्वाद्युक्तमप्रयोजकत्वम् । नन्वत्राप्यक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्ध्युत्पादकत्वमुपाधिरस्त्येव । नापि तृतीयः । एवमप्युत्पत्तिमत्त्वादेरप्रयोजकत्वे दृष्टान्तत्वानपायात् । अथ तथाभूतमेव प्रत्यक्षं तथा प्रसाध्यते । न च सिद्धसाधनम् । सर्वप्रत्यक्षाणामीदृशत्वादित्युच्यते । नन्वीदृशमस्तीत्यर्वाग्दर्शिना कुतोऽवसीयते । ननु देशान्तरकालान्तरभाविप्रत्यक्षं समानं सदिन्द्रियसम्प्रयोगजत्वादत्रत्येदानीन्तनप्रत्यक्षवदित्यतोऽनुमानादेतदवसीयत इति चेत् । अत्रापि स्तोकस्तोकान्तरत्वेन

मनागपि विशेषो नास्तीति सर्वप्रत्यक्षाणामीदृशत्वं साध्येतातीन्द्रियार्थाविषयत्वेन वा विशेषो नास्तीति । प्रथमपक्षेऽनैकान्तिको हेतुः । गृध्रवराहपिपीलिकादीनां प्रत्यक्षेषु स्तोकस्तोकान्तरत्वेनास्मदादिप्रत्यक्षविलक्षणेषु सदिन्द्रियसम्प्रयोगजत्वस्य हेतोः सद्भावात् । अथातीन्द्रियार्थाविषयत्वेन विशेषाभावात् सर्वप्रत्यक्षाणामीदृशत्वं प्रसाध्यते । तर्ह्येतस्मादेव सर्वप्रत्यक्षाणामतीन्द्रियार्थविषयत्वाभावसिद्धेरेतदेवास्तु । प्रथमानुमानोपन्यासे च द्वितीयमनुमानमुपन्यस्यमानं हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं स्यात् । अथ यदायमेव हेतुः प्रागुपादीयते तदायमदोष इति चेत्, न । यतस्तदाप्ययमस्मान्प्रत्यसिद्धो हेतुः । विवादास्पदीभूतस्य प्रत्यक्षस्यास्माभिः सदिन्द्रियसम्प्रयोगजत्वानभ्युपगमात् । अथ विवादास्पदीभूतं प्रत्यक्षं सदिन्द्रियसम्प्रयोगजं प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवदित्यतोऽनुमानात्तस्य सदिन्द्रियसम्प्रयोगजत्वं प्रसाध्यत इत्युच्यते । तर्ह्यत्रापि यथाभूतस्य प्रत्यक्षशब्दवाच्यस्य सदिन्द्रियसम्प्रयोगजत्वं दृष्टं तथाभूतस्यैव सदिन्द्रियसम्प्रयोगजत्वं प्रसाध्येतान्यथाभूतस्य वा । यदि तथाभूतस्य । तदा सिद्धसाध्यता । अथान्यथाभूतस्य, तर्ह्युत्पत्तिमत्त्वादिवदप्रयोजको हेतुः स्यात् । तथाभूतस्यैव तत्साध्यते न च सिद्धसाधनं सर्वप्रत्यक्षणामीदृशत्वादिति चेत् । ननु कुतस्तदीदृशत्वसिद्धिः । सदिन्द्रियसम्प्रयोगजत्वादिति चेत् । नन्वयमस्मान्प्रत्यसिद्धो हेतुः । किं च सर्वप्रत्यक्षाणामीदृशत्वासिद्धौ विवादास्पदीभूतस्य प्रत्यक्षस्य सदिन्द्रियसम्प्रयोगजत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च सर्वप्रत्यक्षाणामीदृशत्वसिद्धिरिति परस्पराश्रयदूषणं दुष्परिहारं स्यात् । तदेवं सर्वप्रत्यक्षाणामीदृशत्वासिद्धिः । यथाभूतस्यार्थस्य ग्राहकं दृष्टं तथाभूतस्यार्थस्य ग्राहकमिति साधने च सिद्धसाधनमिति स्थितम् । यदप्यन्यदुक्तं यत्राप्यतिशयो दृष्ट इत्यादि । एतदपि कुतः प्रमाणादवगतम् । अथ विवादास्पदीभूताश्चक्षुरादयो न विषयान्तरे प्रवर्त्तन्ते चक्षुरादिशब्दवाच्यत्वादस्मदादिचक्षुरादिवत् । तथा विवादास्पदीभूता रूपादयो नेन्द्रि-

यान्तरग्राह्या रूपादिशब्दवाच्यत्वात्परिदृष्टरूपादिवदित्याभ्यामनुमानाभ्यामेतदवगम्यते । नन्वत्रापि किं यथाभूताश्चक्षुरादयो न विषयान्तरे प्रवर्त्तन्ते तथाभूता एव तथा साध्यन्ते अन्यथाभूता वा । यदि तथाभूताः । तदा सिद्धसाध्यता । अन्यथाभूताश्चेत्, तर्ह्युत्पत्तिमत्त्वादिवदप्रयोजको हेतुः । ननु तथाभूता एव चक्षुरादयस्तथा साध्यन्ते । न च सिद्धसाधनम् । सर्वचक्षुरादीनामीदृशत्वादिति चेत् । कुतस्तदीदृशत्वसिद्धिः । किमनुमानान्तरादुतास्मादेवानुमानात् । यद्यनुमानान्तरात्, तदा तत्रापि यदि मनागपि विशेषो नास्तीति सर्वचक्षुरादीनामीदृशत्वं प्रसाध्येत । तर्ह्यनुमानविरुद्धः पक्षैकदेशः । गृध्रवराहपिपीलिकादीनां चक्षुःश्रोत्रघ्राणादिषु दूरादिस्वभावरूपशब्दगन्धादिग्रहणलक्षणातिशयस्य कार्यतः प्रतिपत्तेः । विषयान्तरग्रहणलक्षणातिशयाभावात्तदीदृशत्वप्रसाधनेऽनुमानान्तरादेव विषयान्तरे प्रवृत्त्यभावसिद्धेस्तदेवास्तु किं प्रकृतेनानुमानेन । तथाभ्युपगमे च हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं स्यात् । अस्मादेवानुमानात्तदीदृशत्वसिद्धिश्चेत् । अत्रापि यदि मनागपि विशेषो नास्तीति तत्साध्यते । तदा पूर्ववदनुमानविरुद्धः पक्षैकदेशः । विषयान्तरग्रहणलक्षणातिशयाभावात्तदीदृशत्वसाधने विवादास्पदीभूतानां चक्षुरादीनां विषयान्तरे प्रवृत्त्यभावसिद्धौ सर्वचक्षुरादीनामीदृशत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च विवादास्पदीभूतानां चक्षुरादीनां विषयान्तरे प्रवृत्त्यभावसिद्धिरितीतरेतराश्रयः स्यात् । एवं सर्वचक्षुरादीनामीदृशत्वासिद्धेर्यथाभूतानां चक्षुरादीनां विषयान्तरे प्रवृत्त्यभावो दृष्टस्तथाभूतानामेव तथा साधने सिद्धसाधनमिति स्थितम् । द्वितीयेऽप्यनुमाने किं यथाभूतानां पुरुषाणामिन्द्रियान्तरेणाग्राह्या रूपादयो दृष्टा देशान्तरकालान्तरभाविनामपि तथाभूतानामेव तेषामिन्द्रियान्तरेण ग्राह्या रूपादयो न भवन्तीति प्रसाध्यतेऽथान्यथाभूतानामित्यादिदूषणं नातिवर्त्तते । अभ्युपगम्य चाक्षजत्वं सर्वज्ञज्ञानस्यातीन्द्रियार्थसाक्षात्कारित्वं समर्थितं न पुनः परमार्थतः । तज्ज्ञानस्य घातिकर्मचतुष्टयक्षयोद्भूतत्वेन समर्थं

नात् । यदप्युक्तम् । येऽपि सातिशया दृष्टा इत्यादि । अत्रापि यथाभूतानामिदानीमत्र च प्रज्ञामेधादिभिः स्तोकस्तोकान्तरत्वेनैवातिशयो दृष्टो न त्वतीन्द्रियदर्शनात्तथाभूतानामेव देशान्तरे कालान्तरे च तथाभूतोऽतिशयः कल्पयितुं च युक्तो नान्यथाभूतानाम् । यथास्मत्सदृशानां दशहस्तादूर्द्ध्वमुत्प्लुत्य गच्छतामनुपलम्भादस्मादृशानामेव दशहस्तादूर्द्ध्वमुत्प्लुत्य गमनं नास्तीति ज्ञायते नान्यथाभूतानां गृध्रभेरुण्डतार्क्ष्यसावकप्रकाराणाम् । तदेतेन लङ्घनदृष्टान्तः स्वमतविघातीत्युक्तं भवति । नन्वस्मद्विलक्षणेषु गृध्रादिषु दशहस्तादूर्द्ध्वमुत्प्लवनसामर्थ्यस्य दर्शनात्तत्प्रतिषेधो न युक्त इति युक्तम् । नैवमतीन्द्रियज्ञानं कदाचिदस्मद्विलक्षणेषु दृष्टम् । अस्मद्विलक्षणानां पुरुषाणामेवाभावात् । तस्मादस्मादृशेषु दृष्टोऽतिशयो युक्तः सर्वत्र कल्पयितुमदृष्टश्च निषेद्धुमिति चेत् । अहो श्रोत्रियाः, अस्मद्विलक्षणा न सन्ति पुरुषा इत्येतदसर्वज्ञः कथं विजानीयात् । यच्चोक्तं प्रसङ्गविपर्ययाभ्यां चेत्यादि । तदपि न साधु । साध्यसाधनयोर्हि व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ हि व्याप्याभ्युपगमो व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयको यत्र प्रदर्श्यते तत्प्रसङ्गसाधनम् । व्यापकनिवृत्तौ चावश्यम्भाविनी व्याप्यनिवृत्तिर्यत्र प्रदर्श्यते स तद्विपर्ययः । न च प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वसत्सम्प्रयोगजत्वविद्यमानोपलम्भनत्वधर्माद्यग्राहकत्वानां व्याप्यव्यापकभावः क्वचित्प्रतिपन्नः । स्वात्मन्येवासौ प्रतिपन्न इति यदि प्रतिपाद्यते । तदसङ्गतम् । असत्सम्प्रयोगजेऽपि ज्ञाने प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वदर्शनात् । तथा हि, स्मरणसव्यपेक्षेन्द्रियादिजन्यं प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं कालविप्रकृष्टस्यातीततत्कालसम्बन्धित्वस्यातीतदर्शनसम्बन्धित्वस्य च ग्राहकं पुरोव्यवस्थितार्थे भवतैवाभ्युपगम्यते । प्रातिभं च ज्ञानमध्यक्षं शब्दलिङ्गव्यापारानपेक्षं श्वो मे भ्राता आगन्तेत्याकारमनागतातीन्द्रियकालविशेषेणार्थप्रतिभासं जाग्रद्दशायां स्फुटतरमनुभूयते । यच्चाकथि कथं धर्मादिग्राहकज्ञानस्य समुत्पत्तिरिति । तत्रानन्तरकारणं समस्तावरणक्षयोऽभ्यासोऽपि च परम्परया. तत्कारणमुच्यते ।

यच्चास्पष्टं ह्यनुमानागमज्ञानमित्यादि जल्पितम् । तदसमीक्षिताभिधानम् । न हि सर्वथा कारणसदृशं कार्यमुपजायते । विलक्षणस्याप्यङ्कुरादेः कार्यस्य बीजादेरुत्पत्तिदर्शनात् ।

किं चात्र सिद्धरससंस्कृतजात्यताम्रखण्डादकम्रवपुषोऽप्युपजायते नो ॥
चामीकरं किमपि पिङ्गलरश्मिजालैर्बालप्रवालपटलीचटुलैर्विलासि ॥२४०॥

सर्वत्र हि सामग्रीभेदात्कार्यभेदः । ततोऽत्राप्यनुमानादिज्ञानेनास्पष्टेनाप्यभ्यासादिसामग्रीसहायेन स्पष्टं यदि विज्ञानमाविर्भाव्येत । तदा को दोषः स्यात् । यदप्यभाणि । तद्वदस्याप्युपप्लवत्वप्रसक्तेरिति । तदसाम्प्रतम् । भावनाबलात् ज्ञानं वैशद्यमनुभवतीत्येतावन्मात्रेण कामाद्युपप्लुतज्ञानस्य दृष्टान्ततोपपत्तेः । न चाशेषदृष्टान्तधर्माणां साध्यधर्मेणोपादानं युक्तम् । सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । यच्चाकल्पि, केवलज्ञानस्य सकलार्थग्रहणं सकलत्वं प्रधानभूतकतिपयार्थग्रहणं वेति । तत्राद्य एव नः पक्षः । यत्तु तत्र विकल्पितं क्रमेण तद्ग्रहणं युगपद्वेति । तत्रापि युगपदिति ब्रूमः । सकलावरणप्रलये हि सहस्रमयूखवद्युगपदेव निखिलार्थद्योतकं केवलज्ञानमुज्जृम्भते । यत्पुनरत्राभ्यधायि । परस्परविरुद्धशीतोष्णाद्यर्थानामेकत्र ज्ञाने प्रतिभासासम्भवादिति । तदपि न यौक्तिकम् । तत्र हि तेषां सकृदभावादप्रतिभासस्तत्प्रतिभासे तस्यासामर्थ्याद्वा । न तावत्सकृदभावात् । शीतोष्णाद्यर्थानां सकृत्सम्भवात् । तत्प्रतिभासे तस्यासामर्थ्यादित्यप्यसारम् । परस्परविरुद्धानामन्धकारोद्योतादीनां युगपदुद्योतनसमर्थस्यैकस्यापि ज्ञानस्य संवेदनात् । सकृदेकत्र विरुद्धानामर्थानां प्रतिभासासम्भवे यत्कृतकं तदनित्यमित्यादिव्याप्तिश्च न स्यात् । साध्यसाधनतया कृतकत्वानित्यत्वयोर्विरुद्धत्वसम्भवात् । नाप्येकत्र ज्ञाने सकृत्तेषां प्रतिभासे तस्य प्रतिनियतार्थग्राहकत्वविरोधः । सकृदन्धकारोद्योतादिविरुद्धार्थग्राहिणोऽपि ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थग्राहकत्वप्रतीतेः । यत्पुनरुक्तमेकक्षण एव समस्तार्थग्रहणादकिञ्चिज्ज्ञोऽसौ द्वितीयक्षणे प्रसज्येतेति । तदप्यसम्बद्धम् । यदि हि द्वितीयक्षणे पदार्थानां तज्ज्ञानस्य

वा सद्भावो न भवेत्तदायं दोषः स्यान्न चैवम् । अनन्तत्वात्तद्वयस्य । न च द्वितीयक्षणे गृहीतग्राहित्वेन सर्वज्ञज्ञानस्याप्रामाण्यं वक्तुमुचितम् । गृहीतग्राहितयापि ज्ञानानां प्रामाण्यस्य समर्थितत्वात् । यच्च परसन्तानवर्त्तिरागादिसाक्षात्करणाद्रागादिमानप्येष प्राप्नुयादिति गदितम् । तदप्यपेशलम् । तथापरिणामो हि रागादिमत्त्वकारणं न तत्संवेदनमात्रम् । अन्यथा ।

जीर्णा स्वादुरसा सुरेति वचनस्यार्थाववोधाद्ध्रुवं
सीधुस्वादनदोषदुष्टचरितः किं नाम नाभूद्भवान् ॥
तद्भोः सम्प्रति विप्रपुङ्गव गयागङ्गाप्रयागादिषु
प्रायश्चित्तपरिग्रहाय गमनं युक्तं तवेक्षामहे ॥ ३४१ ॥

इन्द्रियाजन्यत्वात्तदववोधस्यादोषोऽयमिति चेत् । इतरत्रापि तुल्यम् । न खलु सकलज्ञज्ञानमिन्द्रियप्रभवमभ्युपगम्यते । अपि चाङ्गनालिङ्गनसेवनाद्यभिलापस्येन्द्रियोद्रेकहेतोराविर्भावाद्रागादिमत्त्वं प्रसिद्धम् । न चासौ प्रक्षीणमोहे भगवत्यस्तीति कथं रागादिमत्त्वस्याशङ्कापि । यदप्यभ्यधायि सर्वज्ञः समस्तमतीतकालाद्याकलितं वस्तु स्वेन रूपेण प्रतिपद्यत इत्यादि । तदप्यनुपपन्नम् । यतः स्वेनैव रूपेण तत्प्रतिपद्यते सकलज्ञः । न चैवं ज्ञानस्य प्रत्यक्षतानुपपत्तिरवर्त्तमानवस्तुविषयत्वादिति वाच्यम् । परिस्फुटतयार्थस्य ग्राहकत्वात् । परिस्फुटतयार्थस्य प्रतिभासो हि प्रत्यक्षलक्षणम् । स चेदतीतादेरप्यर्थस्यास्ति कथं न तद्ग्राहकज्ञानस्य प्रत्यक्षता । यथा चेन्द्रियप्रभवप्रत्यक्षे दूरदेशार्थग्रहणेऽपि परिस्फुटप्रतिभासित्वं न विरुध्यते । तथातीन्द्रियप्रत्यक्षस्य कालविप्रकृष्टार्थग्रहणेऽपि नचैवमतीतादेर्वर्त्तमानतापत्तिर्वर्त्तमानार्थग्रहणग्राह्यत्वाद्वर्त्तमानार्थवदित्यभिधातव्यम् । दूरदेशार्थस्याप्यदूरदेशार्थग्रहणग्राह्यत्वाददूरदेशताप्राप्तेरिति । न च वाच्यमतीतादेरसत्त्वात्कथं सर्वज्ञज्ञानेन ग्रहणमिति । यतोऽतीतादेरतीतादिकालसम्बन्धित्वेनातीतादेरपि सत्त्वसम्भवात् । वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वेन त्वतीतादेरसत्त्व-

मभितमेव । वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वातीतादिकालसम्बन्धित्वयोः परस्परं विरोधात् न च वर्तमानकालसम्बन्धित्वेनासत्त्वे स्वकालसम्बन्धेनाप्यतीतादेरसत्त्वम् । अतीतादिकालसम्बन्धित्वेनासत्त्वे वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वेनाप्यसत्त्वाद्वर्त्तमानस्याप्यसत्त्वप्रसङ्गान्निखिलशून्यतापत्तेः । न चातीतादेः सत्त्वेन ग्रहणे वर्त्तमानत्वानुषङ्गः । सकलनियतसत्त्वरूपतयैव तस्य ग्रहणात् । ननु चातीतादेस्तज्ज्ञानकाले सन्निधानाभावात्कथं प्रतिभासः । सन्निधाने वा वर्त्तमानवदिति । एतदपि व्याप्तिज्ञानेन कृतोत्तरम् । एतेनेदमिदानीमिह सदित्यस्यां सकलवेदिसंविदि वस्तुसत्तावत्प्रागभावप्रध्वंसौ प्रतिभासेते न वेत्याद्यपि प्रतिक्षिप्तम् । यथैव हीन्द्रियप्रभवप्रत्यक्षे यद्देशविशिष्टं वस्तु नीलरूपं वा भावरूपमभावरूपं वा तद्देशविशिष्टतयैव प्रतिभासते । तथैव समस्तार्थवेदिसंवेदनेऽपि यद्देशकालाकारविशिष्टं वस्तु भावरूपमभावरूपं वा तद्देशकालाकारतयैव तत्प्रतिभासते । ततः कथं युगपद्जातजातमृतव्यपदेशप्रसक्तिः । प्रतिनियतार्थस्वरूपाप्रतीतिर्वा । यतः सर्वज्ञता पुरुषविशेषस्य सुव्यवस्थिता न स्यात् । अतीतादिकालस्य हि वस्तुस्वभावतया प्रतीतौ युगपद्जातजातमृतव्यपदेशप्रसङ्गः प्रतिनियतार्थस्वरूपाप्रतीतिश्च स्यात् । न पुनर्यथाकालं तत्प्रतीताविति । यच्चान्यदवादि सर्वज्ञकालेऽप्यसर्वज्ञैः सर्वज्ञो ज्ञातुमपर्याप्त इत्यादि । तदपि न न्याय्यम् । विषयापरिज्ञाने विषयिणोऽप्यपरिज्ञानाभ्युपगमे कथं जैमिन्यादेः सकलवेदार्थपरिज्ञाननिश्चयः स्यादसकलवेदार्थविदाम् । तदनिश्चये च कथं तद्व्याख्यातार्थाश्रयणादग्निहोत्रादावनुष्ठाने प्रवृत्तिर्भवेत् । कथं वा व्याकरणादिसकलशास्त्रार्थापरिज्ञाने तदर्थज्ञतानिश्चयो व्यवहारिणाम् । यतो व्यवहारप्रवृत्तिः स्यादिति । अथैवं पर्यनुयुज्यते । पूर्वं पश्चाद्वा यदि क्वचित्कदाचिन्निखिलदर्शिनो विज्ञानं विश्रान्तम् । तर्हि तावन्मात्रत्वात्संसारस्य कुतोऽनाद्यनन्तता । अथ न विश्रान्तम् । तर्हि नानेन युगसहस्रेणापि सकलसंसारसाक्षात्करण-

मिति । अत्रोच्यते। किमिदं विश्रान्तत्वं नाम तज्ज्ञानस्य विवक्षितम्। किं किञ्चित्परिच्छेद्यः परस्यापरिच्छेदः। सकलविषयदेशकालगमनासामर्थ्याद्वान्तरेऽवस्थानं वा। क्वचिद्विषये समुत्पद्य विनाशो वा। न तावत्प्राचीनः समीचीनः पक्षः। अनभ्युपगमात्। न खलु निखिलज्ज्ञानं क्रमेणार्थपरिच्छेदकम्। युगपदशेषार्थोद्योतकत्वात्तस्येत्यनन्तरमेव निरणायि। द्वितीयपक्षोऽनभ्युपगमादेव प्रतिहतः। न हि विषयस्य देशं कालं वा गत्वा ज्ञानं तत्परिच्छेदकमिति केनाप्यभ्युपगतम्। अप्राप्यकारिणस्तस्य क्वचिद्गमनाभावात्। केवलं यथाऽनाद्यनन्ततया स्थितोऽर्थस्तथैव तं तत्प्रतिपद्यते। तृतीयपक्षोऽप्ययुक्तः। क्वचिदेव विषये तस्योत्पत्तेरनभ्युपगमात्। समकालं समस्तवस्तुविषयतयैव तस्याविर्भावस्वीकारात्। न चैवंस्वभावस्यापि तस्य विनाशः। आत्मद्रव्यस्वरूपतया विनाशासम्भवात्। एवं च।

उत्पत्तिस्थितिभङ्गभङ्गिसुभगा विश्वापि विश्वत्रयी
यज्ज्ञाने युगपत्प्रतिक्षणमियं साक्षात्समाभासते॥
गम्भीरे पयसां प्रभौ प्रविलसन्मुक्तेव सत्त्या यतः
सोऽयं सम्प्रति सिद्धिपद्धतिमगात्कश्चिन्नरग्रामणीः॥३४२॥

एवं तावद्विश्ववेदिप्रसिद्धौ दोषापेतोऽदर्शि मानप्रबन्धः॥
हंहो ब्रूताद्यापि वो यद्यतोपस्तस्यामन्ययेन मानं वदामः॥ ३४३॥

धर्म्मादयो विशदसंवेदनवेद्याः प्रमेयत्वाद्यदेवं तदेवं यथा स्तम्भस्तथा पुनरमी धर्म्मादयस्तस्मात्तथा। न तावदयमसिद्धो हेतुः स हि स्वरूपद्वाराश्रयद्वारा वा भवेत्। न स्वरूपद्वारा प्रमेयत्वस्वरूपस्यास्य सर्ववादिनामविवादसिद्धत्वात्। नाप्याश्रयद्वारा। आश्रयभूतानां धर्म्मादिपदार्थानामविवादेनावाच्यं प्रतिपन्नत्वात्। नापि विरुद्धः। साध्यवति स्तम्भादावन्वयस्योपलभ्यमानत्वात्। ननु सामान्ये साध्ये विरुद्धो माभूत्। अभिमतेन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तविशदसंवेदनवेद्यत्वे तु साध्ये विरुद्धता

वारयितुं न पार्यते । तद्विपरीतेन विशदसंवेदनवेद्यत्वेन साधर्म्यदर्शने स्तम्भादावन्वयदर्शनात् । अनन्वयोऽप्युदाहरति दोषोऽत्र । साधो साधु द्रवसे । परं नात्र विशेषः सिषाधयिषितः । धर्म्मादीनां शाब्दमानेनैव श्रोत्रियैर्वेदनाभिप्रायात् । विशदसंवेदनसंवेद्यत्वमात्र एव तावद्विवाद इति तदेव प्रथमं प्रसाधनीयम् । सिद्धे पुनरस्मिन्ननुमानान्तरादिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तविशदसंवेदनवेद्यत्वरूपविशेषसिद्धिः । तथा हि । धर्म्मादिविशदवेदनं नेन्द्रियानिन्द्रियपरतन्त्रम् । अपर्यायत एवार्थावभासहेतुत्वात् । यत्तु नैवं न तदेवं यथास्मदादिवेदनम् । इदं तु न तस्मात्तथा । अवयवविशुद्धिस्तत्र पूर्ववद्विधातव्या । तस्मान्न विरुद्धानन्वयदोषावतारः । ननु साध्यानवबोधनोऽयं हेतुर्भविष्यति । उपाधिविशेषाविनाभावमूलत्वात् । तथा हि यद्यपि प्रमेयत्वविशदसंवेदनवेद्यत्वे नात्र सहावस्थिते अनुभूते । तथापि न प्रमेयत्वमात्रानुबन्धि विशदसंवेदनवेद्यत्वम् । अपि तु प्रमेयत्वावान्तरनेत्रादीन्द्रियविषयत्वानुबद्धम् । ततः प्रमेयत्वे सत्यपि य इन्द्रियविषयः स एव विशदसंवेदनवेद्यो नीपादिः । नापरं धर्माधर्मादि । तस्येन्द्रियाविषयत्वादिति न प्रमेयत्वमात्रं साध्यावबोधनम् । अत्राभिधीयते । विशेषस्य विशेषं प्रति बोधनत्वेऽपि सामान्यव्याप्तेरनिरासार्हत्वमेव । यथा धूमविशेषस्य खादिरादिवह्निविशेषसम्बन्धेऽपि न धूमसामान्यस्य वह्निसामान्यसम्बन्धो विशीर्यते । तथेहापि प्रमेयत्वावान्तरस्य नेत्रादीन्द्रियविषयत्वस्य नेत्रादीन्द्रियसमुद्भवविशदसंवेदनबोध्यत्वेन व्याप्तौ सत्यामपि न प्रमेयत्वमात्रस्य विशदसंवेदनवेद्यत्वसामान्येनाविनाभावो न भवतीति सर्वं प्रसिद्धानुमानसमानमेव । नाप्ययं हेतुः सविसंवादः । प्रमेयस्य सतो विशदसंवेदनावेद्यस्य सर्वथैवाभावात् । नन्वस्य विसंवादितापनोदं न मृष्यामहे । अभावेन विसंवादस्य दुर्वारत्वात् । तथा हि प्रमेयोऽप्ययं न विशदसंवेदनवेद्यः । अभावमानेनैवा-

१ 'बोधत्वेऽपि' इति भ. पुस्तके पाठः । २ 'वेद्यत्वेन' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । ३ 'सर्वम्' इति भ. पुस्तके नास्ति ।

वसीयमानत्वात् । नैतत्साधु । अभावस्य वस्त्वंशतया विशदसंवेदनरूपमानावसेयतयापि समर्थितत्वात् । नन्वनुमानान्तरबाधितार्थसिद्ध्यर्थमुपस्थितत्वाद्वह्निशैत्यानुमानवद्बाधितविषयमनुमानमिदम् । अमनोहरमेतत् । तथा ह्यत्र विशदवेदनमनुमानं शाब्दमुपमानमर्थापत्तिरभावो वा धर्मादिविशदवेदनस्य बाधायै प्रभवेत् । यदि विशदवेदनम् । तदापीन्द्रियप्रभवमनिन्द्रियप्रभवं वा तद्भवेत् । यदीन्द्रियप्रभवम् । तदापि त्वत्सम्बन्धि समस्तपुरुषसम्बन्धि वा तत्स्यात् । यदि त्वत्सम्बन्धि । तदापि नियतदेशदशाविशेषितस्य तत्याभावं साधयेदशेषदेशादिवर्त्तिनो वा । यदि नियतदेशदशाविशेषितस्य तदा सिद्धसाधनम् । अस्माभिरपि नियतदेशदशाविशेषितस्य तस्याभावसाधनात् । अथाशेषदेशादिवर्त्तिनः । तदापि तदिन्द्रियप्रभववेदनं तेऽशेषदेशादौ प्रवर्त्तते वा न । यदि प्रवर्त्तेत । तदा भवानेव समस्तदेशादिविशेषवेदी धर्मादिदर्शीति तव शरास्त्वय्येव निपतिताः । अथ न प्रवर्त्तेत इति निवर्त्तमानमिन्द्रियवेदनं त्वत्सम्बन्धिधर्मादिदर्शनस्य बाधनम् । तदप्यसत् । यदि हि तत्तस्य हेतुर्व्यापी वा स्यात्तदा तस्य निवृत्त्या धर्म्मादिविशदवेदनस्यापि निवृत्तिर्विभाव्येत् । अन्यथा मन्दरामरमन्दिरादीनामप्यभावः स्यात् । न पुनरिदमिहास्ति । अथ समस्ति समस्तपुरुषसम्बन्धि तत्तद्बाधनम् । तदसिद्धम् । न हि सर्वे पुरुषा धर्मादिविशदवेदनं न विदन्तीत्यत्रासर्वविदः सामर्थ्यमस्ति । तथाभ्युपेत्य धर्मादिविशददर्शनस्येन्द्रियप्रभवसंवेदनविषयतां त्वत्सम्बन्धीत्यादिभेदवृन्दमवादि । यावतेन्द्रियप्रभवसंवेदनस्य धर्मादिविशदवेदनं विषय एव न भवति । न हि परपुरुषवर्त्तिनः संवेदनविशेषा अस्माभिरिन्द्रियोदितवेदनेन वेद्यन्ते । अविषयस्यापि यदि तेनाभावः साध्यते । तर्हि नयनोत्थेन संवेदनेन शब्दाभावः साध्येत । तन्नेन्द्रियप्रभवं वेदनं धर्मादिदर्शनं बाधते । नाप्यनिन्द्रियप्रभवम् । तस्यासिद्धत्वात् । सिद्धौ वा पर्याप्तं विवादेनेति

१ 'प्रवर्त्तते' इति भ. पुस्तके पाठः । २ 'प्रमदतम्' इत्यधिकं प. भ. पुस्तकयोः ।

न विशदवेदनं धर्मादिविषयविशदवेदनबाधनायोत्सहते । नाप्यनुमानम् । तत्र हि धर्मादिविशदसंवेदनं नास्तीति साध्यधर्मिनिर्देशः स्यात् । धर्मादयो विशदसंवेदनवेद्या न भवन्तीति वा । यद्वा विवादाध्यासितः पुरुषो धर्मादिदर्शी न भवतीति । यदि वा विवादाध्यासिता धर्मादयः सिद्धान्तेनैव वेद्या इति । आद्यविधायां साधनमनुपलम्भो विरुद्धविधिर्वा भवेत् । यद्यनुपलम्भः सोऽपि धर्म्मादिदर्शनस्य, तद्धेतोः, तद्व्यापिनः, तत्साध्यस्य वा स्यात् । यदि धर्मादिदर्शनस्य, तदाप्यसौ स्वसम्बन्धी सर्वसम्बन्धी वा । यदि स्वसम्बन्धी । नासौ तदभावहेतुः । विसंवादित्वात् । नापि सर्वसम्बन्धी । स्वरूपासिद्धत्वात् । न हि सर्वात्मनामप्रतिपत्तौ तत्सम्बन्धी धर्म्मादिदर्शनानुपलम्भो विभावयितुं पार्यते । नापि धर्म्मादिदर्शनहेतोरनुपलम्भोऽस्ति । तदावृतिप्रध्वंसस्य तद्धेतोरनुमानबलात्प्रसाधितत्वात् । नापि तद्व्यापिनः । धर्म्मादिदर्शनव्यापिनः संविद्रूपतादेस्तत्र सद्भावात् । तत्साध्यानुपलम्भोऽप्यसिद्धः । धर्म्माद्यशेषार्थप्रतिपादनपरस्य राद्धान्तस्य तत्साध्यस्योपलभ्यमानत्वात् । विसंवाददुस्थोऽप्येषः । धूमादिफलानुपलम्भेऽपि विभावसुप्रभृतिहेतोर्मुर्मुराद्यवस्थासु सद्भावविभावनात् । न ह्यवश्यं साधनानि साध्यवन्ति भवन्ति । तन्नानुपलम्भः साधनतां बिभर्त्ति । नापि विरुद्धविधिः । यतः सोऽपि प्रतिनियतदेशादौ तस्याभावं साधयेदशेषदेशादौ वा । आद्यभेदे सामस्त्येन धर्म्मादिदर्शनस्य नाभावः सिद्धयेत् । यत्रैव यदैव हि तद्विरुद्धस्य विधानं तत्रैव तदैव तदभावः साधयितुं पार्यते नान्यत्रान्यदा । अतिव्याप्तेः । द्वितीयभेदोऽप्यसम्भाव्यः । असर्वदर्शिनः सर्वत्र सर्वदा तद्विरुद्धविधेरसम्भवादिति न विरुद्धविधिरपि साधनत्वमश्नुते । तथा हेतुद्वयेऽप्यऽस्मिन् धर्मादिविशदसंवेदनस्वरूपः साध्यधर्म्मी स्वसिद्धः परसिद्धो वाभिधीयते । यदि स्वसिद्धः ।

---

१ 'विभावात्' इति भ. प. पुस्तकयोः पाठः । २ 'न' इति नास्ति प. भ. पुस्तकयोः ।

तर्हि तस्य प्रतिषेधो माता मे वन्ध्येति नीतिमनुसरति । अथ परासिद्धोऽयमुपादीयते । तदापि परस्यासौ यदि मानेन सिद्धः । तदा तवापि सिद्ध एवेति नोपपन्नस्तत्प्रतिषेधः । अथ नायं स्वस्य परस्य वा मानेन सिद्धः । तदाऽसिद्ध एवेति हेतोराश्रयासिद्धता दुष्प्रतिविधेया । तन्न धर्म्मादिविशदसंवेदनं नास्तीति साध्यधर्मिनिर्देशः सूपपादः । नापि धर्म्मादयो विशदसंवेदनवेद्या न भवन्तीति । अत्राप्यनुपहतस्य हेतोरभावात् । स ह्यमूर्त्तस्वरूपोऽतीन्द्रियत्वस्वभावो वा भवेत् । न तावदाद्यः । तस्य सविसंवादत्वात् । अमूर्त्तस्यापि सामान्यादेर्विशदसंवेदनवेद्यत्वेनाभ्युपेतत्वात् । अतीन्द्रियत्वस्वभावोऽत्र हेतुः । तथा हि न धर्मादयो विशदसंवेदनवेद्या अतीन्द्रियत्वाद्यत्तु नैवं न तदेवं यथा स्तम्भस्तथा च न धर्म्मादयस्तस्मान्न विशदसंवेदनवेद्या इति । एतदपि प्रलापमात्रम् । उपाधिविशेषाविनाभावमूलत्वेन हेतोः साध्यानवबोधनात् । तथा ह्यतीन्द्रियत्वे सत्यपि य एव भावनाविशेषातिशयविषयो भवति भावः स एव विशदसंवेदनवेद्यः । यथा विषमशरशरविसरनिरन्तरप्रहारहारितसमस्तसातवार्त्तस्य पुंसः प्रेयसीमयीं भुवनत्रयीं भावयतस्तद्वदनारविन्दम् । भावनाविशेषातिशयविषयीभूतास्तु पुरुषस्य धर्म्मादयस्तस्मादतीन्द्रियत्वेऽपि ते तस्य विशदसंवेदनवेद्या भवन्ति । अथ भावनाविशेषातिशयभाविप्रेयसीवदनारविन्ददर्शनं भ्रान्तं धर्म्मादिदर्शनं प्रत्युदाहृतित्वा[१]यं नालम् । अन्यथा तत्सामान्येन धर्म्मादिदर्शनं भ्रान्तं स्यादिति । प्रलापमात्रमेतत् । विषदप्रतिभासमात्रतया तस्योदाहृतित्वोपपत्तेः । यदि तु साध्यधर्म्युदाहृत्योः सर्वथा साम्यमभिप्रैति देवानांप्रियः । तदा सर्वत्रोदाहृतेरभाव एव स्यात् । महीधरमहानसयोरपि सर्वथा साम्याभावात् । तत्र भावनाविशेषभावित्वेऽपि बाधकमानोपनिपातेन प्रियतमावदनारविन्ददर्शनं भ्रान्तम् । धर्म्मादिदर्शनं तु बाधादिरहितत्वेनाभ्रान्तं

---

१ ' इति न तस्याभ्रान्तम् ' इति प. भ. पुस्तकयोरभ्यधिकम् । २ प्रत्युदाहृतित्वं पेशलम्' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

भविष्यति। विशदप्रतिभासत्वं तूभयत्रापि समानमिति भवत्येतावतात्रास्योदाहृतित्वम्। तथाऽतीन्द्रियत्वादिति हेतुरपि इन्द्रियासम्बद्धत्वमिन्द्रियसम्भवसंवेदनाविषयत्वं वा स्यात्। तत्रेन्द्रियासम्बद्धत्वं विसंवादि। पदार्थानां नयनेन्द्रियासम्बद्धत्वेऽपि तदुत्पाद्यविशदसंवेदनवेद्यत्वात्। नयनेन्द्रियासम्बद्धत्वं तु तेषां नयनस्याप्राप्यदर्शित्वेन समर्थितत्वात्। इन्द्रियसम्भववेदनाविषयत्वं तु साध्यसमम्। भवतां मते इन्द्रियसम्भवस्यैव विशदसंवेदनस्य भावादिति। य एवार्थो विशदसंवेदनवेद्यो न भवतीति स एवातीन्द्रियत्वादिति। संशयितसाध्यशून्यपदार्थव्यावृत्तिरप्ययं हेतुः। अतीन्द्रिया अपि विशददर्शनवेद्या भविष्यन्ति विरोधाभावात्। तथा ह्यतीन्द्रियत्वविशददर्शनवेद्यत्वयोर्विरोधः सहानवस्थारूपो वा शीतवह्न्योरिव। परस्परस्थितिपरिहारस्वरूपो वा भावाभावयोरिव। न प्रथमस्तयोः सम्भवति। स हि समवहितसमस्तसाधनस्य भवतोऽन्यभावेऽभावाद्विशदवेदनानुपलम्भाभ्यामवसीयते। नन्वेवमिहापि भविष्यति। नैवम्। न हि धर्म्मादीनां विशददर्शनवेद्यत्वस्य पूर्वं भवतोऽतीन्द्रियत्वसन्निधानान्निवृत्तिर्विप्रैः समुपलभ्यते। यतस्तेन तस्य विरोधः स्यात्। उपलम्भे वा निष्फलं तन्निरासेनात्मानमायासयन्ति श्रोत्रियाः। द्वितीयोऽपि विरोधो नात्र सम्भवति। यतो नातीन्द्रियत्वं विशददर्शनवेद्यत्वव्युदासेन व्यवस्थितम्। अपि त्विन्द्रियविषयत्वव्युदासेनेति धर्म्मादयो विशदसंवेदनवेद्या न भवन्तीत्येषोऽपि साध्यधर्म्मिनिर्देशोऽनुपपन्न एव। योऽपि विवादाध्यासितः पुरुषो धर्म्मादिदर्शी न भवतीति। तत्राप्युपदेशित्वं पुरुषत्वं वा हेतुः स्यात्। यद्युपदेशित्वम्। तदापि मानविरुद्धार्थोपदेशित्वं तद्विपरीतार्थोपदेशित्वमुपदेशित्वमात्रं वा स्यात्। प्रथमभिदायां हेतोरसिद्धिः। तत्रभवतस्तथाभूतार्थोपदेशित्वासम्भवात्। उत्पादव्ययध्रौव्यस्वभाववस्तुवादी हि तत्रभवान्न तु तथाविधवस्तुनि

१ 'वेद्य' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः। २ 'संशयित्व' इति भ. पुस्तके पाठः।

मानविरोधः सम्भवतीति पुरतः प्रसाधयिष्यते । द्वितीयभिदायां विसंवादी हेतुः । तथार्थोपदेशित्वस्य धर्म्मादिदर्शित्वेन सह विरोधाभावात् । तथा विश्वत्रयवर्तिनोऽर्थानाश्रित्य विरुद्धार्थोपदेशित्वमभ्युपेयते नियतान्वेति । तत्र प्रथमभेदे विरुद्धत्वं हेतोः । तथाविधमानाविरुद्धार्थोपदेशित्वस्य धर्म्मादिदर्शित्वे सत्येव सम्भवात् । उत्तरभेदे त्वसिद्धं तावत् । न हि वयं प्रतिनियतमानाविरुद्धार्थोपदेशिनं विवादास्पदपुरुषमभ्युपेम । तस्य सर्वोपदेश्यपदार्थेषु तथाविधत्वात् । तृतीयभिदायां तु विसंवादित्वं हेतोः । उपदेशित्वमात्रस्य धर्म्मादिदर्शित्वेन विरोधासम्भवात् । अथ रथ्यापुरुषादौ धर्म्माद्यदर्शित्वे सत्येवोपदेशित्वस्योपलम्भादिदर्शने तु सर्वदापि तस्यानुपलम्भात्ततो व्यावृत्तिः सिध्यत्येवेति । तदपि त्रपास्पदम् । सर्वसम्बन्धिनोऽनुपलम्भस्यासिद्धत्वेनात्मसम्बन्धिनस्तु विसंवादित्वेन प्रतिपादनात् । ननु धर्म्मादिदर्शिनः सर्वथैवाभावादुपपन्नं ततो व्यावृत्तिरुपदेशित्वस्य । तदेतदतिसाहसम् । धर्म्मादिदर्शिनोऽभावस्याद्याप्यप्रसिद्धेः । न हि तत्प्र[1]सिद्धौ साधनमस्ति । तद्धि उपदेशित्वमेव भवेदन्यद्वा । प्रथमभिदि त्रिपददोषावतारः । उपदेशित्वाद्धि धर्म्मादिदर्श्यभावसिद्धौ ततोऽस्य व्यावृत्तिसिद्धिस्तत्सिद्धौ तु धर्म्माद्यदर्शित्वे[2]न व्याप्तिस्तस्यां सिद्धायां पुनरतो धर्म्मादिदर्श्यभावसिद्धिरिति । अथान्यदनुपलम्भादि तदभावसाधनाय साधनमभिधीयते । तदप्यनुपपन्नम् । तस्यानल्पदोषदूषितत्वेन प्रतिपादितत्वादिति नोपदेशित्वमत्र हेतुः । नापि पुरुषत्वम् । विपर्यये बाधाविधायिमानासम्भवेन साध्यशून्यपदार्थाद्व्यावृत्तेस्तस्य सन्देहदोलावलम्बित्वात् । न हि नामायं [3]सम्भवी यत्सम्प्रतिपन्ने पुरुषे प्रतिभातमप्रतिभातं वा तेन सर्वत्र भवितव्यं [4]चेति । अन्यथा रथ्यापुरुषो धर्म्मादिदर्श्यभावाऽनवसायी

---

१ 'तत्सिद्धौ' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । २ 'धर्माद्यदर्शिनैव' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । ३ 'न्यायः' इत्यधिकं प. भ. पुस्तकयोः । ४ 'न भवितव्यं चेति' इति भ. पुस्तके पाठः ।

वेदार्थधीशून्यः शूद्रः पशुप्रायः समुपलभ्यत इति भवदाराध्यपुरुषोऽपि तथा स्यात् । पुरुषत्वस्योभयत्राप्यविशेषादित्यतिलोभाभिभूतस्य तवाहो अशनिनिपातः शिरसि । अथ पुरुषत्वाविशेषोऽपि तस्य रथ्यापुरुषादुत्तमत्वाद्धर्म्मादिदर्श्यभाववेदनादिरतिशयो न विरुद्ध्यते । तर्हि तथाभूतस्यैव पुरुषविशेषस्य धर्म्मादिदर्शनातिशयोऽपि मा विरोधीति संशयितसाध्यशून्यपदार्थव्यावृत्तित्वेन विसंवादित्वात् पुरुषत्वमपि नात्र हेतुः । ततो विवादाध्यासित इत्यादिरपि साध्यधर्मनिर्देशो न सुन्दरः । नापि विवादाध्यासिता धर्म्मादयः सिद्धान्तेनैव वेद्या इति । हेतोरत्रापि दुर्लभत्वात् । अथास्त्येव धर्म्मादिशब्दाभिधेयत्वादिति । नन्वतो हेतोः साम्प्रतपुरुषसदृशानां । पुंसां सिद्धान्तेनैव धर्म्मादिवेद्यत्वं साध्यतेऽन्यादृशानां वा । यदि साम्प्रतपुरुषसदृशानाम् । तदा सिद्धसाधनम् । अथान्यादृशानाम् । तदा तत्साधनेनैव वाधितविषयमिदमनुमानम् । तन्नानुमानमपि धर्म्मादीनां विशदसंवेदनवेद्यत्वं वाधते । नापि शाब्दम् । ननु शान्तमेतत् । नित्यस्य सिद्धान्तस्य तद्विधानपरस्यादर्शनाद्बाधादिहेतुत्वमेव हि व्यवसीयते । अथ स्वयम्भुवं प्रतीत्य "स सर्वविद्यस्यैषा महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येषा व्योम्न्यात्मसु"इत्यादिना तत्र तत्र वेदे विश्ववेदिताप्रतिभासनपरा स्तुतिर्दृश्यते । सत्यां तु विश्ववेदितायां धर्म्मादिदर्शनमपि सिद्धमेवेति न सिद्धान्तस्य तद्बाधाविधायित्वमिति । अशोभनमेतत् अस्याः स्तुतेः सर्वविधिपरत्वाभावात् । तस्य स्वान्तेनाधीतत्वात् । अनादेः सिद्धान्तस्यादिमिति धर्म्मादिदर्शिनि प्रवृत्तावनादिताविरोधापत्तेः । अपि तु स्वयम्भुवमुद्दिश्य विधिश्रितस्य तथाविधाध्वरादेः प्रवर्त्तनायार्थवादमात्रमेतत् । अर्थवादास्तु विधिप्रशंसापरतया मानतां लभन्ते न स्वतन्त्रतयेति सर्वदर्शिविधिसाधनं न भवति । तथा यदि नित्यः सिद्धान्तः प्रमा । तदा निष्फलमेव सर्ववित्साधनम् धर्म्माद्युपदेशस्य तत एव सिद्धेः । अनित्यस्य तु सिद्धान्तस्य सर्वदर्शिसाधनत्वं तद्वि-

हितस्येतरस्य वा । यदि तद्विहितस्य । तदेतरेतराश्रयम् । तस्मिन् सिद्धे हि तद्विहितस्य सिद्धान्तस्य मानता तस्मात्तु तस्य सिद्धिरिति । नापीतरविहितस्य । तस्य मानत्वासम्भवात् । अमानादपि तस्मात्तत्प्रतिपत्तौ स्वविहितपदसमूहादपि तत्प्रतिपत्तिः स्यादेव । विशेषाभावादिति । सिद्धान्तबाधितविषयमिदमनुमानं भवत्येवेति । एतदपीर्ष्यापित्तसन्तापोपप्लुतस्यास्य प्रलापमात्रम् । यतो यावन्तं वेदसम्बन्धिनं विधिध्वनिप्रबन्धं भवान्निशामयति[1] तावानेवास्ति, आहोस्विदन्योऽपि । न तावत्प्रथमः । वेदांशानामनन्तानां स्थाने स्थाने तिरोभावनिशमनात् । अथ द्वितीयः । तदा तत्र वेदांशे सर्ववेत्ता भविष्यति । तथा नित्यस्य सिद्धान्तस्य तद्विधानपरस्यादर्शनादित्यत्र सर्वविद्विधानं सर्वविदभिधायित्वं सर्वविन्निष्पादनत्वं वाभिप्रेतम् । नाद्यो भेदः । यतः पूर्वमेव प्रतिपादितस्तदभिधायी वेदान्तः । नापि तस्यार्थवादमात्रत्वेनामानत्वमित्याद्यभिधेयम् । यतोऽर्थवादः प्रमां साधयति न वा । यदि साधयति तदा मानतैवास्य । प्रमासाधनत्वान्मानस्य । प्रमां न साधयतीति तु प्रतीतिपराहतम् । अर्थवादशब्देभ्योऽपि प्रमोत्पत्तिप्रतीतेः । सर्वविन्निष्पादनत्वं तु न मानधर्मः । परमभावनातिशयरूपहेतुधर्मत्वात्तस्य । अनादेः सिद्धान्तस्यादिमतीत्याद्यपि लूतातनुमात्रावलम्बनम् । यतः प्रवाहमाश्रित्य सर्वविद्विशेषमाश्रित्य वा । प्रथमभिदा नाभिमता । सर्वदर्शिपरम्पराया अनादित्वात् । द्वितीयभिदायां तु विसंवादिता । अश्वमेधादीनां नियतविषयमाश्रित्य सादीनामपि तत्र विधानदर्शनात् । अपि तु स्वयम्भुवमित्याद्यपि नानवद्यम् । यतो भवतु विधिप्रशंसापरतयार्थवादानां मानता । तथापि ये निर्बाधामर्थप्रतीतिं निष्पादयन्ति ते मानतां स्वार्थे लभन्ते न वा । यदि लभन्ते तदायमपि मानमेव । द्वितीयभेदे तूभयसम्प्रतिपन्नानुमानादिमानानामपि न मानता । नापि नित्ये सिद्धान्ते सर्वविदो निष्फलता-

१ ' निशमयति ' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

विपयदर्शनोत्थस्य धर्म्माद्युपदेशस्य सर्वविदैव विधीयमानत्वात् । अनित्योऽपि संवादशाली सिद्धान्तः सुरपुरसर्वदर्शनार्थिनां तपोध्यानादि विधेयमित्यादिः सर्वदर्शिनमभिदधानः शतशो दृश्यते । नाप्यत्रेतरेतराश्रयम् । सर्ववित्समयपरम्पराया अनादित्वात् । इति सिद्धान्ते सर्वदर्शिप्रतिपादनप्रसिद्धया न शाब्दमपि धर्म्मादीनां विशदसंवेदनवेद्यतां बाधितुं समर्थम् । नाप्युपमानम् । तथा हि यद्युपमानभूताः सर्व एवेदानीन्तनाः पुरुषा अपरे वोपमेयास्त्रिभुवनान्तर्वर्त्तिनोऽवधारिता भवेयुस्तदेदानीन्तनपुरुषसादृश्योपमानेनान्येपामपि धर्म्मादिदर्शित्वाभावसाधनं भवेत् । यावता परिमितदेशविशेषिताः पुरुषा इदानीन्तना विभाविता न सर्वे । विभाविता अपि न धर्म्माद्यदर्शित्वेनावधारिताः । परात्मधर्मस्य धर्म्मादिदर्शनाभावस्य पिशितनयनैर्वैशद्येन प्रतिपत्तुमपर्याप्तत्वात् । नापि शेपाः प्रमिताः । तस्मादुपमानोपमेययोर्वैशद्येनाप्रतिपत्तेर्नोपमानमत्र सम्भवति । अथोपमानभूतानामिदानीन्तनानामुपमेयभूतानामन्येपां वा पुंसामसर्वदर्शित्वेन विशदा प्रतीतिरिष्यते । तत्रापि नोपमानेन फलम् । विशददर्शनेनैव सर्वेपामसर्वदर्शित्वसिद्धेः । ततोऽपीदानीन्तनानन्यान्वा सर्वानसर्वदर्शित्वेन पश्यन् भवानेन सर्वदर्शी स्यादिति सिद्धं नः समीहितम् । ततो नोपमानमपि धर्म्मादीनां विशदसंवेदनवेद्यतां बाधते । नाप्यर्थापत्तिः । सा हि सर्वदर्श्यसाधनतया सर्वदर्श्यभावसाधनतया वा तां बाधेत । न तावत् सर्वदर्श्यसाधनतया । असिद्धत्वात् । धर्म्मादिदर्शिसाधनोद्धुराया अर्थापत्तेः पूर्वं प्रतिपादितत्वात् । नापि सर्वदर्श्यभावसाधनतया । असिद्धत्वात् । न हि नाम सोऽर्थः सम्भवति यः सर्वविदभावं विना नोपपद्यते । नाप्यभावस्तां बाधितुमीशः । स हि सत्तासाधनप्रमानिवृत्तिरूपो वा स्यादभावविपयमानसप्रतीतिरूपो वा । न तावदाद्यो भवति भेदः । सत्तासाधनप्रमा-

---

१ 'वेदित्वाभाव' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । २ 'सर्वदर्श्यसाधनतया' इति भ. पुस्तके पाठः ।

निवृत्तेरसंवेदनरूपतया धर्म्मादिदर्शनाभावसाधनत्वानुपपत्तेः । भवतु वा तदभावसाधनत्वम् । तथाप्यसिद्धैव तन्निवृत्तिः । प्रस्तुतानुमानस्यैव तत्र प्रवृत्तेः । तथा तन्निवृत्तिर्नियतदेशविशेषिता स्यादनियतदेशविशेषिता वा । न प्रथमा सर्वत्र सर्वदा धर्म्मादिदर्शनाभावं साधयति । अन्यथा स्तम्भादीनां देशान्तरवर्त्तिनामत्र देशविशेषे स्वविषयमानाप्रवृत्तेर्देशान्तरेऽप्यभावः स्यात् । ततो निःशेषव्यवहारविलोपः । नापि द्वितीया । सा हि विशदसंवेदनसिद्धा तदितरमानसिद्धा वा भवेत् । विशदसंवेदनमपीन्द्रियप्रभवमनिन्द्रियप्रभवं वा । इन्द्रियप्रभवमपि सर्वदेशवेदि नियतदेशवेदि वा । न प्रथमो भेदः । इन्द्रियप्रभवसंवेदनस्य सर्वदेशाविषयत्वात् । नापि द्वितीयः । सर्वदेशावेदने तद्विशेषितधर्मादिदर्शनसत्तासाधनप्रमानिवृत्तेरपि वेदयितुरपार्यत्वात् । नाप्यनिन्द्रियप्रभवम् । तद्धि स्वसंवेदनरूपं तदितरद्वा । न स्वसंवेदनरूपम् । प्रमानिवृत्तेरसंवेदनरूपतया स्वसंविदितत्वासम्भवात् । नापीतरत् । तदितरस्यानिन्द्रियसम्भवस्य विशदसंवेदनस्य परेषामसिद्धेः । यदि त्वनिन्द्रियप्रभवं तत्सर्वत्र तन्निवृत्तिसाधनं सिद्धम् । तदा तद्यस्यास्ति स एव धर्म्मादिदर्शी प्रसिद्ध इत्यलं विवादेन । अथ तदितरमानसिद्धा । तदापि तदितरमानमनुमानं सिद्धान्तो वा । न तावदनुमानम् । प्रसिद्धाविनाभावस्य हेतोरसम्भवात् । नापि सिद्धान्तः । तस्यापि वादिप्रतिवादिसम्मतस्याभावात् । तन्न सत्तासाधनप्रमानिवृत्तिरूपोऽभावः । नाप्यभावविषयमानसप्रतीतिरूपः । सोऽपि हि नियतदेशे धर्म्मादिदर्शनाभावं भावयेत्सर्वत्र वा । यदि नियतदेशे । तदा सिद्धसाधनम् । देशविशेषे तदभावस्य सम्मतत्वात् । अथ सर्वत्र तदनवधारिताभिधानम् । आधारविरोधिनोरेव बोधस्याभावप्रतीतिनिबन्धनस्यात्रासम्भवात् । यथा हि नीपाभावस्य प्रतीतावाधारस्य भूतलादेर्विरोधिनस्तु नीपस्यावबोधोऽस्ति । नैवमिहाधारविरोधिनोरवबोधः सम्भवति । अत्र ह्याधारस्त्रिभुवनं तद्विषयोऽप्यवबोधस्तव नास्त्येव । तद्भावे वा सर्वदर्शिता · तवैव संवृत्तेत्यप्रया-

सोपनतोऽस्मन्मनोरथः । नापि विरोधिनो धर्म्मादिदर्शनस्यावबोधोऽत्र सम्भवति । सम्भवे वा नात्यन्तं तस्याभाव इति नाभावोऽपि धर्मादीनां विशदसंवेदनवेद्यतां बाधत इति न बाधितविषयोऽप्ययं हेतुः । तस्मादशेषदोषरहितत्वात् स्वसाध्यसिद्धिसौधमध्यमध्यासयन्नयं हेतुस्त्रिदशशापेनापि नापहस्तयितुं पार्यत इति । अथाभिधीयते भवतु धर्म्मादिदर्शी । तथापि धर्मादिदर्शनस्य हेतुरभिधातव्यः । स हि बाह्येन्द्रियं भावना तत्सहितं बाह्येन्द्रियं मनो विलीनमलोपलेपमात्मस्वरूपं वा । न बाह्येन्द्रियम् । तस्य पुरो वर्त्तमानरूपादिमदर्थसंदर्शनमात्रहेतुत्वेन समस्तात्रभुवनवर्त्तिधर्म्मादिदर्शनहेतुत्वासम्भवात् । नापि भावना, तस्याः स्मृतिमात्रहेतुतयाऽननुभूतपूर्वधर्म्मादिदर्शनं प्रत्यहेतुत्वात् । नापि भावनासहितं बाह्येन्द्रियम् । तस्य पुरोवर्त्तिवर्त्तमानार्थदर्शनहेतुतया भावनायास्त्वनुभूतविषयस्मृतिमात्रसाधनतया परस्परसहविधायित्वासम्भवात् । नापि मनो हेतुः । बाह्येन्द्रियरहितस्य मनसो बहिर्विषयेष्वप्रवृत्तेः । अन्यथा अन्धबधिराद्यभावः स्यात् । नापि विलीनमलोपलेपमात्मस्वरूपमेव । मलोपलेपस्य हि सर्वथा विलयो भवेद्देशतो वा । न प्रथमः । सर्वथा मलोपलेपस्य विलयासम्भवात् । तथा हि स मलोपलेप आत्मनोऽभिन्नो भिन्नो वा । यद्यभिन्नः । तदा तद्विलये आत्मनोऽपि विलयः स्यात् । तथा सति मूलनाशाद्विलीनं धर्म्मादिदर्शनम् । अथ भिन्नः तदा तथासत्यात्मस्वरूपस्य तदवस्थत्वात्पूर्वमिव तद्विलयसमयेऽपि न धर्म्मादिदर्शनं स्यात् । तदवस्थावत्पूर्वमपि वा भवेत् । विशेषाभावात् । तथा स मलोपलेपः सादिरनादिर्वा । यदि सादिः । तदा मलोपलेपात्पूर्वं धर्म्मादिदर्शनप्राप्तिः मलोपलेपाभावाविशेषात् । अथानादिः । तर्हि न तद्विलयः । अनादित्वादात्मस्वरूपवत् । भवतु वा मलोपलेपविलयः । तथापि पुनर्मलान्तरोपलेपसम्भवाद्धर्मादिदर्शनाभावः स्यात् । तथा मलोपलेपविलये हेतुरभि-

---

१ 'तत्तथा' इति प. पुस्तके पाठः । २ 'स' इत्यधिकं प. पुस्तके ।

धानीयः । स तु प्रतिदर्शनभिन्न इति । तस्यापि न नैयत्यं सम्भवति । तन्न सर्वथा मलोपलेपविलये आत्मस्वरूपं धर्म्मादिदर्शनस्य हेतुः । नापि देशतो मलोपलेपविलयः । यतस्तस्मिन् सति यद्यात्मस्वरूपं धर्म्मादिदर्शनहेतुः स्यात् । तदा सर्वेषां धर्म्मादिदर्शनोपपत्तिः । देशतो मलोपलेपविलयस्य सर्वेषां सम्भवात् । तन्न विलीनमलोपलेपमात्मस्वरूपमपि धर्म्मादिदर्शनहेतुः । ततो हेत्वभावाद्धर्म्मादिदर्शनाभाव इति फलितमस्मदाशावल्लरीभिः । एतदपि तरस्विनीशैवलिनीप्रवाहनीयमानदेहस्य दूर्वापल्लवलवावलम्बनम् । सिद्धे हि प्रमाबलेन धर्म्मादिदर्शने नूनं तदनुसारवता हेतुना भाव्यम् । साध्यं हि निःसंशयमुपलभ्य साधनं तदनुसारि सम्भाव्यते । न तु साधनानुपपत्तिमात्रान्निर्मलानुमानसिद्धमपि साध्यं प्रतिषिध्यते । तत्र न बाह्येन्द्रियं भावना भावनासहितं बाह्येन्द्रियं मनो वा धर्म्मादिदर्शनहेतुरभिधीयते । येन तद्भेदोपदर्शितदोषा नः पतेयुः । विलीनमलोपलेपं चात्मस्वरूपं तस्य हेतुरिष्यत एव । तत्र तु यदुदितं मलोपलेपस्य हि सर्वथा विलयो देशतो वेत्यादि । तत्र सर्वथा मलोपलेपविलये सर्वथा देशतो मलोपलेपविलये देशतः । ततो नात्र दोषलेशोऽपि । तथा यदन्यत्प्रलपितम्, स मलोपलेप आत्मनो भिन्नोऽभिन्नो वेत्यादि । तदप्यसम्बद्धम् । मलोपलेपस्यात्मनः सर्वथा भिन्नस्य अभिन्नस्य वानभ्युपेतत्वात् । भिन्नाभिन्नस्य तस्य प्रमाबलतः प्रतीतेः । अतः सर्वथा भेदेऽभेदे वा दर्शिता दोषा अनभ्युपगमपरिहृता एव । तथा स मलोपलेपः सादिरनादिर्वेत्याद्यप्यवधानशून्यव्याहृतम् । प्रवाहतोऽनादेर्विशेषाश्रयात्तु सादेस्तस्य संदर्शितत्वात् । तपनीयोपलादौ मलोपलेपस्य तथाविधस्यैव दर्शनात् । भवतु वेत्यादिना मलोपलेपान्तरोत्पादप्रतिपादनमपि नोपपन्नम् । मलोपलेपान्तरहेतोर्मिथ्यादर्शनादेः पूर्वमलोपलेपस्य सर्वथा विलयात् । न हि हेतुविनाशे साध्यं सम्भवति । सर्वथाप्यशुद्धि-

१ 'सम्भाव्येत' इति भ. पुस्तके पाठः ।

विनाशे हेम्न इव। मलोपलेपस्यापि विलये हेतुरभिधानीय इत्याद्यपि प्रमाविद्यापरिश्रमाभावपिशुनम्। भेदेऽपि मलोपलेपविलयस्य हेतोर्यः पूर्वापराविरुद्धसिद्धान्तप्रतिपादितः स एव रत्नत्रयरूपोऽस्य हेतुर्भविष्यति। यदि तु भवता सर्वथा संशयितेन स्थीयते। तदा सुरपुरादिप्राप्तेऽपि न यतनीयम्। तत्रापि प्रवादिनां परस्परं विप्रतिपत्तेः। एवमपि।

विश्वत्रयोदरदरीविवरान्तरस्थ-
धर्म्माद्यतीन्द्रियपदार्थपरम्परायाः॥
निर्भासमानगुणताभ्युदितः स एव
श्रीसर्ववेदिदिवसाधिपतिः प्रसिद्धः॥ ३४४॥
त्रिवर्गपरिहारेण कृतं सर्वज्ञसाधनम्॥
त्रिवर्गपरिहारेण स्थितायास्तु पदाय नः॥ ३४५॥
सर्वज्ञसामान्यमिदं प्रसिद्ध-
मित्थंविशेषस्तु कथं प्रसिद्धयेत्॥
तस्यापि सिद्धिर्ननु नातिदूरे
स्याद्वादिनां दर्शयतां प्रमाणम्॥ ३४६॥ २३॥

तदाह—

॥ तद्वानर्हन्निर्दोषत्वादिति ॥ २४ ॥

तद्यथोक्तलक्षणलक्षितं केवलज्ञानं नित्यमस्यास्ति स तद्वानिति नित्ययोगे मत्वर्थीयः। अर्हति देवादिकृतां पूजामित्यर्हन् श्रीवर्धमानादिः। अत्र हेतुर्निर्दोषत्वादिति। दोषा रागद्वेषाज्ञानलक्षणाः निष्क्रान्तो दोषेभ्यो निर्दोषस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्। प्रयोगस्त्वेवम्। अर्हन् सर्वज्ञो निर्दोषत्वाद्यस्तु न सर्वज्ञो नासौ निर्दोषो यथा सम्प्रतिपन्नो निर्दोषश्चार्हंस्तस्मात्सर्वज्ञ इति॥ २४॥

---

1 'निर्भासनाय सतताभ्युदितः स एव' इति प॰ भ॰ पुस्तकयोः पाठः।

अथ विप्रतिपन्नम्प्रति निर्दोषत्वमर्हतः प्रसाधयन्नाह—

॥ निर्दोषोऽयं प्रमाणाविरोधिवाक्त्वादिति ॥२५॥

निर्दोष इति पूर्ववत् । अयमित्यर्हन् । अत्र हेतुः प्रमाणाविरोधिवाक्त्वादिति । प्रमाणं प्रत्यक्षादि तेनाविरोधिनी वाग् यस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । प्रयोगः पुनरेवम् । अर्हन् मोक्षसंसारतत्कारणेषु निर्दोषस्तत्र प्रमाणाविरोधिवाक्त्वाद्यो यत्र प्रमाणाविरोधिवाक् स तत्र निर्दोषो यथा क्वचिद्व्याध्युपशमे भिषग्वरः । प्रमाणाविरोधिवाक्चार्हन् मोक्षसंसारतत्कारणेषु । तस्मान्निर्दोष इति ॥ २५ ॥

प्रमाणाविरोधिवाक्त्वमप्यर्हतः प्रसाधयन्नाह—

॥ तदिष्टस्य प्रमाणेनाबाध्यमानत्वात्तद्वाचस्तेनाविरोधसिद्धिरिति ॥ २६ ॥

तस्यार्हत इष्टं प्रतिपाद्यतया सम्मतं मोक्षादितत्त्वं तस्य । प्रमाणेनाबाध्यमानत्वाद्धेतोः । तस्यार्हतो वाक् तस्याः । तेन प्रमाणेनाविरोधसिद्धिः । प्रयोगस्त्वेवम् । अर्हन् मोक्षसंसारतत्कारणेषु प्रमाणाविरोधिवाक् तत्र प्रमाणाबाध्यमानाभिमततत्त्वात् । यस्य यत्राभिमतं तत्त्वं प्रमाणेन न बाध्यते स तत्र प्रमाणविरोधिवाक् । यथा रोगस्वास्थ्ये तत्कारणतत्त्वे भिषग्वरः । न बाध्यते च प्रमाणेनार्हतोऽभिमतं तत्त्वं मोक्षसंसारतत्कारणेषु । तस्मात्तत्रासौ प्रमाणाविरोधिवागिति । एवं च मोक्षसंसारतत्कारणतत्त्वलक्षणस्य विषयस्य प्रमाणेनाबाध्यमानत्वाद्विषयिण्या अर्हद्वाचः प्रमाणाविरोधित्वसिद्धिः ।

भगवतोऽभिमतं मोक्षतत्त्वं न प्रत्यक्षादिप्रमाणेन बाधितमित्युपपादनम् ।

तत्र न तावद्भगवतोऽभिमतं मोक्षतत्त्वं प्रमाणेन बाध्यते । प्रत्यक्षस्य तदविषयत्वेन तद्बाधकत्वानुपपत्तेः । अनुमानमपि मोक्षप्रतिक्षेपदक्षं न सम्भवत्येव । नास्ति कस्यचिन्मोक्षः सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकागोचरत्वात् कूर्मरोमादिवदित्यत्रानुमानं बाधकमस्तीति चेत् । नैवम् । असिद्धसाधनत्वादस्यानुमानस्य । अनुमानादागमाच्च

प्रसिद्धप्रामाण्यान्मोक्षास्तित्वस्य व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । अत एवागमोऽपि मोक्षतत्त्वं न बाधते । तथा मोक्षकारणतत्त्वमपि न प्रमाणेन विरुध्यते । प्रत्यक्षेणाकारणकमोक्षप्रतिपत्तेरभावात्तेन तद्बाधनायोगात् । नानुमानेनापि तद्बाधनम् । ततो मोक्षस्य कारणवत्त्वप्रसिद्धेः । तथा हि सकारणको मोक्षः प्रतिनियतकालादित्वात्कलशादिवत् । तस्याकारणकत्वे सर्वदा सर्वत्र सर्वस्य सद्भावानुषङ्गः । परापेक्षारहितत्वादिति । नागमेनापि मोक्षकारणतत्त्वं बाध्यते । तस्य तत्साधकत्वात् । "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः"[1] इति वचनात् । तथा संसारमपि न प्रमाणेन बाध्यते । प्रत्यक्षतः संसाराभावासिद्धेस्तस्य च तद्बाधकत्वाघटनात् । तथा हि स्वोपात्तकर्मवशादात्मनो भवान्तरावाप्तिः संसारः स न प्रत्यक्षविषयो येन प्रत्यक्षं तं बाधेत । अनुमानं तद्बाधकमिति चेत् । न । संसारतत्त्वाभावप्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । ननु गर्भादिमरणपर्यन्तचैतन्यविशिष्टकायात्मनः पुरुषस्य जन्मनः पूर्वं मरणाच्चोत्तरं नास्ति भवान्तरमनुपलब्धेः खपुष्पवदित्यनुपलम्भः संसारतत्त्वाभावग्राहकः संसारतत्त्वस्य बाधक इति चेत् । नैतत्[3] । चैतन्यानुपलम्भस्यासिद्धेः । प्राणिनामाद्यं चैतन्यं चैतन्योपादानकारणकं चिद्विवर्त्तत्वान्मध्यचैतन्यविवर्त्तवत् । तथान्त्यचैतन्यं चैतन्यकार्यकं तत एव तद्वदित्यनुमानाभ्यां पूर्वोत्तरभावोपलम्भाद्यथोक्तसंसारतत्त्वसिद्धेः । गोमयादेरचेतनाच्चेतनस्य वृश्चिकादेरुत्पत्तिदर्शनात्तेन व्यभिचारी प्रथमानुमाने हेतुरिति न वाच्यम् । वृश्चिकादिचैतन्यस्य पक्षीकरणात् । तथा हि वृश्चिकादिशरीरस्याचेतनस्यैव गोमयादेरचेतनात् सम्मूर्च्छनं न पुनर्वृश्चिकादिचैतन्यविवर्त्तस्य । तस्य पूर्वचैतन्यविवर्त्तनादेवोत्पत्तिप्रतिज्ञानात् । बुद्धचरमचित्तेन चित्तान्तरस्याजनकेन व्यभिचारो द्वितीयानुमाने हेतोरित्यपि न मन्तव्यम् । बुद्धचरम-

---

१ तत्त्वार्थसू. १।१. २ 'बाधते' इति प पुस्तके पाठः । ३ 'नैतद्वचनीयम् । अनुपलम्भस्य' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

चित्तस्यैव चित्तान्तराजनकस्य प्रमाणतोऽप्रसिद्धत्वात् । निरन्वयक्षणक्षयस्य प्रतिक्षेप्स्यमानत्वात् । अथ यथा प्रथमः पथिकाग्निररणिनिर्मन्थनसमुत्थो नाग्निपूर्वको दृष्टः । परस्त्वग्निपूर्वक एव । तथाद्यं चैतन्यं कायाकारपरिणतभूतेभ्यो भविष्यति । परं तु चैतन्यपूर्वकं विरोधाभावादिति चेत् । अनुत्तरमेतत् । चिद्विवर्त्तत्वस्य हेतोः साध्येन व्याप्तेरखण्डनात् । प्रथमपथिकाग्नेरनग्न्युपादानत्वे च जलादीनामप्यजलाद्युपादानत्वापत्तेः पृथिव्यादिभूतचतुष्टयस्य तत्त्वान्तरभावविरोधः । तथा हि येषां परस्परमुपादानोपादेयभावस्तेषां न तत्त्वान्तरत्वम् । यथा क्षितिविवर्त्तानाम् । परस्परमुपादानोपादेयभावश्च पृथिव्यादीनामित्येकमेव पुद्गलतत्त्वं पृथिव्यादिविवर्त्तमवतिष्ठेत । अथ क्षित्यादीनां न परस्परमुपादानोपादेयभावः सहकारिभावोपगमादित्युच्यते । तर्हि कथमपावकोपादानः प्रथमः पथिकपावकः प्रसिद्ध्येत् । यतस्तद्वदचेतनपूर्वकं प्रथमं चैतन्यं प्रसज्येत । यथैव हि प्रथमाविर्भूतपावकादेस्तिरोहितपावकान्तरादिपूर्वकत्वम् । तथा गर्भचैतन्यस्याविर्भूतस्वभावस्य तिरोहितचैतन्यपूर्वकत्वमिति किं न व्यवस्था स्यात् । स्यान्मतं सहकारिमात्रादेव प्रथमपथिकाग्नेरुत्पादस्वीकारात्तिरोहिताग्न्यन्तरोपादानत्वमसिद्धमिति । तदनुपपन्नम् । अनुपादानस्य कस्यचिदुत्पाददर्शनात् । शब्दविद्युदादेरुपादानादर्शनाददोषश्चेत् । नैवं वाच्यम् । शब्दादिः सोपादान एव कार्यत्वात्कुम्भादिवदित्यनुमानात्तस्यादृश्योपादानस्यापि सोपादानत्वसाधनात् । नन्वस्तु सर्वोऽग्निरग्न्यन्तरोपादान एव । सर्वस्य[1] सजातीयोपादानत्वव्यवस्थितेः । चेतनस्य[2] चेतनान्तरोपादानत्वनियमो न युक्तः । तस्य भूतोपादानत्वघटनात् । भूतचेतनयोः सजातीयान्तरत्वासिद्धेरिति चेत् । तदपि न न्यायसङ्गतम् । तयोर्भिन्नलक्षणत्वात्तत्त्वान्तरत्वोपपत्तेः । तोयपावकयोरपि भिन्नलक्षणत्वादेव परैस्तत्त्वान्तरत्वसाधनात् । तथा हि

१ 'सपूर्वस्य' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । २ 'चेतनस्य तु' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

तत्त्वान्तरं भूतेभ्यश्चैतन्यं तद्भिन्नलक्षणत्वान्यथानुपपत्तेः । नात्रासिद्धो हेतुः । क्षित्यादिभूतेभ्यो रूपादिसामान्यलक्षणेभ्यः स्वसंवेदनलक्षणस्य चैतन्यस्य भिन्नलक्षणत्वसिद्धेः । न हि भूतानि स्वसंवेदनलक्षणानि अस्मदाद्यनेकप्रतिपत्तृप्रत्यक्षत्वात् । यत्पुनः स्वसंवेदनलक्षणं तन्न तथा प्रतीतं यथा ज्ञानम् । तथा च भूतानि तस्मान्न स्वसंवेदनलक्षणानि । अनेकयोगिप्रत्यक्षेण सुखादिसंवेदनेन व्यभिचारी हेतुरिति न शङ्कनीयम् । अस्मदादिग्रहणात् । न च ज्ञानस्य स्वसंवेदनलक्षणत्वमसिद्धम् । अधस्तात्सप्रपञ्चमुपपादितत्वात् । तदेवं भूतचैतन्ययोर्भिन्नलक्षणत्वं प्रसिद्धं सत्तत्त्वान्तरत्वं तयोः साधयति । तच्चासजातीयत्वम् । तदप्युपादानोपादेयभावाभावम् । उपादानोपादेयभावस्य सजातीयत्वप्रयोजकत्वात् । तदेवं भूतचेतनयोर्नास्त्युपादानोपादेयभावो भिन्नलक्षणत्वादिति । व्यापकविरुद्धस्य व्याप्तोपलब्धिः । उपादानोपादेयभावव्यापकस्य सजातीयत्वविशेषस्योपादानोपादेयभावव्यापकत्वमसिद्धम् । विजातीयत्वाभिमतयोः पयःपावकयोः सत्त्वादिना सजातीययोरप्युपादानोपादेयभावानभ्युपगमात् । कथंचिद्विजातीययोरपि मृद्घटाकारयोः पार्थिवत्वादिना विशिष्टसामान्येन सजातीययोरुपादानोपादेयभावसिद्धेः । कथं तर्हि सजातीयत्वविशेषस्य तत्त्वान्तरभावेन विरोध इति चेत् । तत्त्वान्तरभूतयोर्जलानलयोः सजातीयत्वविशेषस्य जलत्वादेरनुपलम्भात् । पूर्वाकारापरित्यागाजहद्वृत्तोत्तराकारान्वयप्रत्ययविषयस्योपादानत्वप्रतीतेः । परित्यक्तपूर्वाकारेण द्रव्येणात्मसात्क्रियमाणोत्तराकारस्योपादेयत्वविज्ञानात् । अन्यथातिप्रसङ्गात् । कथं तत्त्वान्तरभावेन भिन्नलक्षणत्वं व्याप्तमिति चेत् । उच्यते । तत्त्वान्तरभावस्याभावे भिन्नलक्षणत्वस्यानुपपद्यमानत्वात् । किण्वादिमदिरादिपरिणामयोरतत्त्वान्तरभावेऽपि भिन्नलक्षणत्वस्य दर्शनात्तस्य तत्त्वान्तरभावेनाव्याप्तिरिति चेत् । न । तयोर्भिन्नलक्षणत्वासिद्धेः । किण्वादिरपि मदजननशक्तिसद्भावान्मदि-

१ 'तस्मान्न' इत्यधिकं प. भ. पुस्तकयोः ।

रादिपरिणामवत् । सर्वथा मदजननशक्तिविकलत्वे हि कण्वादेर्मदिरादिपरिणामदशायामपि तद्वैकल्यप्रसङ्गः । नन्वेवं भूतान्तस्तत्त्वयोरपि भिन्नलक्षणत्वं माभूतत्कायाकारपरिणतभूतविशेषावस्थातः प्रागपि क्षित्यादिभूतानां चैतन्यशक्तिसद्भावात् । अन्यथा तदवस्थायामपि चैतन्योद्भूतिविरोधादिति चेत् । नैवं प्रत्यवस्थेयम् । चैतन्यस्यानाद्यनन्तत्वसिद्धेरात्मवादिनामिष्टप्रतिष्ठानात् । न चैवं चैतन्यस्य भूतविवर्त्तत्वापत्तिः । क्षित्यादितत्त्वस्यापि चैतन्यविवर्त्तत्वप्रसङ्गात् । अनाद्यनन्तत्वाविशेषात् । ततो भिन्नलक्षणत्वं तत्त्वान्तरत्वेन व्याप्तं भूतचैतन्ययोस्तत्त्वान्तरत्वं साधयत्येवेति चैतन्यपरिणामोपादान एवाद्यचैतन्यपरिणामः । प्राणिनामन्त्यचैतन्योपादेयश्च जन्मान्तराद्यचैतन्यपरिणामः सिद्धः । पूर्वभवत्यागेन भवान्तरपरिग्रह एव संसार इति न संसारतत्त्वमनुमानेन बाध्यते । नाप्यागमेन । तस्य तत्प्रतिपादकतया श्रुतेः, "संसारिणस्त्रसस्थावराः" इति वचनात् । तथा संसारोपायतत्त्वमपि मिथ्यादर्शनादिकं न प्रमाणेन बाध्यते । प्रत्यक्षस्य तदविषयत्वेन तदबाधकत्वात् । निर्हेतुकः संसारोऽनाद्यनन्तत्वादाकाशादिवदित्यनुमानेन । तद्बाध्यत इति चेत् । नैतदुचितम् । पर्यायार्थादेशात्संसारस्यानाद्यनन्तत्वासिद्धेः । दृष्टान्तस्यापि व्योम्नः क्षितिखननकूपोत्सेचनादौ सहेतुकतया सादिसान्ततया साध्यसाधनविकलत्वात् । द्रव्यार्थादेशात्तु संसारस्य निर्हेतुकत्वेन सम्मतत्वात् । सुखदुःखादिभावपरिवर्त्तनलक्षणस्य संसारस्य द्रव्यक्षेत्रकालभावभवविशेषहेतुकत्वप्रतीतेः नाहेतुसंसारसाधनानुमानमनवद्यमिति । न किंचिदनुमानं संसारोपायतत्त्वस्य बाधकं सम्भवति । नाप्यागमः । तस्य तत्साधकत्वात् "मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः" इति वचनात् । बन्धहेतूनामेव च संसारहेतुत्वात् । तदेवं

---

१ 'एव च' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । २ तत्त्वार्थ. २।१२. ३ 'प्रतीतेश्च' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । ४ तत्त्वार्थ. ८।१.

मोक्षसंसारतत्कारणतत्त्वं भगवतोऽभिमतं प्रमाणेन प्रत्यक्षादिनाऽबाध्यं सिध्यत्तद्वाचस्तेनाविरोधित्वं साधयति । तच्च निर्दोषत्वम् । तदपि सर्वज्ञत्वमिति । एवं च ।

निष्कण्टकेन ऋजुना तदनेन तूर्णं निष्कम्पयुक्तिसुपथा निरुपद्रवेण ॥
अर्हन्महीधरशिखाशिखरे सुखेन सर्वज्ञता समधिरोहति नेतरत्र॥३४७॥

ननु निर्दोषत्वेन कपिलादयोऽपि किमिति सर्वज्ञा न भवन्ति ।

कपिलादीनां सर्वज्ञत्वस्य मोक्षतत्त्वस्य च खण्डनम् ।

उच्यते । तेषां प्रमाणविरुद्धभाषित्वेन निर्दोषत्वासिद्धेः । तथा हि कपिलादयो न निर्दोषाः प्रमाणविरुद्धभाषित्वात् ये प्रमाणविरुद्धभाषिणस्ते न निर्दोषा यथा दुर्वैद्यादयस्तथा च कपिलादयस्तस्मान्न निर्दोषा इति । न चात्र प्रमाणविरुद्धभाषित्वं कपिलादीनामसिद्धम् । तदभिमतस्य मोक्षसंसारतत्कारणतत्त्वस्य प्रमाणेन बाधनात् । तत्र कपिलस्य तावत्स्वरूपे चैतन्यमात्रेऽवस्थानमात्मनो मोक्ष इत्यभिमतम् । तत्प्रमाणेन बाध्यते । चैतन्यविशेषेऽनन्तज्ञानादौ स्वरूपावस्थानस्य मोक्षत्वस्य साधनात् । न ह्यनन्तज्ञानादिकमात्मनोऽस्वरूपम् । सर्वज्ञत्वादिस्वरूपं नात्मन इति च मिथ्या । तस्याचेतनत्वादाकाशवत् । ज्ञानादेरप्यचेतनत्वादचेतनप्रधानस्वभावत्वं युक्तमेवेत्यपि विचारबाह्यम् । प्रमाणाभावात् । नन्वचेतना ज्ञानादय उत्पत्तिमत्त्वाद्घटादिवदित्यनुमानं प्रमाणमस्त्येवेति चेत् । नैतद्वाच्यम् । हेतोरनुभवेन व्यभिचारात् । तस्य चेतनत्वेऽप्युत्पत्तिमत्त्वात् । कथमुत्पत्तिमाननुभव इति चेत् । परापेक्षत्वात् बुद्ध्यादिवत् । परापेक्षोऽसौ, " बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयते " इति वचनात् । बुद्ध्यध्यवसितार्थानपेक्षत्वेऽनुभवस्य सर्वत्र सर्वदा पुंसोऽनुभवप्रसङ्गात् सर्वस्य सर्वदर्शित्वापत्तेस्तदुपायानुष्ठानवैयर्थ्यमेव स्यात् । यदि पुनरनुभवसामान्यं नित्यमनुत्पत्तिमदेवेति मतम् । तदा ज्ञानादिसामान्यमपि नित्यत्वादनुत्पत्तिमद्भवेदित्यसिद्ध उत्पत्तिमत्त्वादिति हेतुः । ज्ञानादिविशेषाणामुत्पत्तिमत्त्वान्नासिद्ध इति चेत् ।

तर्ह्यनुभवविशेषाणामप्युत्पत्तिमत्त्वादनैकान्तिकोऽसौ कथं न स्यात् । नानुभवस्य विशेषाः सन्तीति चायुक्तम् । वस्तुत्वविरोधात् । तथा हि नानुभवो वस्तु सकलविशेषरहितत्वात् । खरविषाणवत् । नात्मनानेकान्तः । तस्यापि सामान्यविशेषात्मकत्वात् । अन्यथा तद्वदवस्तुत्वापत्तेः । अचेतना ज्ञानादय इति पक्षश्च प्रत्यक्षबाधितः । ज्ञानादीनां स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वाच्चेतनत्वप्रसिद्धेः । अथ चेतनसंसर्गादचेतनस्यापि ज्ञानादेश्चेतनत्वप्रतीतिः प्रत्यक्षतो भ्रान्तैव । तदुक्तम् । "[1] तस्मात्तत्संसर्गादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्" इति । एतदप्यचर्चिताभिधानम् । शरीरादेरप्येवं चेतनत्वप्रतीतिप्रसङ्गात् । चेतनसंसर्गाविशेषात् । शरीराद्यसम्भवी बुद्ध्यादेरात्मना संसर्गविशेषोऽस्तीति चेत् । स कोऽन्योऽन्यत्र कथञ्चित्तादात्म्यात् । आत्मादृष्टकृतकत्वादिविशेषस्य च शरीरादावपि भावात् । ततो नाचेतना ज्ञानादयः स्वसंविदितत्वादनुभववत् । स्वसंविदितास्ते परसंवेदनान्यथानुपपत्तेरिति प्रतिपादितप्रायम् । तथा चात्मस्वभावा ज्ञानादयश्चेतनत्वादनुभववदेवेति न चैतन्यमात्रेऽवस्थानं मोक्षः । अनन्तज्ञानादिचैतन्यविशेषावस्थानस्य मोक्षत्वप्रतीतेः । एवं च ।

कपिलः कल्पयामास यदिदं मोक्षलक्षणम् ॥
परीक्षां क्षमते तन्न स्याद्वादन्यायशालिनाम् ॥ ३४८ ॥

एतेन बुद्ध्यादिविशेषगुणोच्छेदादात्ममात्रेऽवस्थानमात्मनो मुक्तिरिति कणभक्षाक्षपादमतमपि प्रमाणेन बाधितमुपदर्शितम् । पुंसोऽनन्तज्ञानादिस्वरूपत्वसाधनात् । स्वरूपोपलब्धेरेव मुक्तित्वसिद्धेः । स्यान्मतम् । न बुद्ध्यादयः पुंसः स्वरूपं तद्विरुद्धधर्माधिकरणत्वात् घटादिवत् । तद्विरुद्धधर्माधिकरणत्वं पुनस्तेषामुत्पादविनाशधर्मकत्वादात्मनोऽनुत्पादविनाशधर्मकत्वात् प्रसिद्धमिति । तदयुक्तम् । विरुद्धधर्माधिकरणत्वेऽपि सर्वथा भेदाभेदासिद्धेः । मेचकज्ञानतदाकारवत् । एकं हि मेचकज्ञान-

---

१ सां० का० २०.

मनेकश्च तदाकारो नीलादिप्रतिभासविशेष इत्येकत्वानेकत्वविरुद्धधर्माधिकरणत्वभेदेऽपि स्यादिति मतम् । तदा तत्किमनेकया शक्त्याऽनेकमर्थं युगपद्गृह्णाति किं चैकया । यद्यनेकया, तदेकमनेकशक्त्यात्मकमिति स एव विरुद्धधर्म्माध्यासः । अनेकशक्तेरनेकत्वधर्म्माधारभूताया ज्ञानात्पृथक्त्वे ज्ञानस्य त्वेकधर्माधारत्वान्नैकत्र विरुद्धधर्म्माध्यास इति चेत् । तर्हि कथमनेका शक्तिस्तस्येति व्यपदिश्यते, ततो भेदादर्थान्तरवत् । सम्बन्धादिति चेत् , तर्हि तदनेकया शक्त्या सम्बध्यमानमनेकेन रूपेण कथमनेकरूपं न स्यात् । तस्याप्यनेकरूपस्य ततोऽन्यत्वादेकमेवेति चेत् । कथं तर्हि तत्तस्येति व्यपदेष्टव्यम् । सम्बन्धादिति चेत् , तर्हि स एव दोषः । अनिवृत्तश्च पर्यनुयोगोऽनवस्थानात् । यदि पुनरेकेनैव रूपेणानेकया शक्त्या सम्बध्यते । तदा येनैव पीतग्रहणशक्त्या सम्बध्यते तेनैव नीलादिग्रहणशक्त्या चेत्पीतग्राहित्वविशेषणमेव मेचकज्ञानं स्यान्न नीलादिग्राहित्वविशेषणमिति पीतज्ञानमेव तन्न तु मेचकज्ञानम् । अथैकया शक्त्यानेकमर्थं गृह्णातीति द्वितीयविकल्पः समाश्रयिते । तदापि सर्वार्थग्रहणप्रसङ्गः । तथा हि, पीतग्रहणशक्त्यैकया यथा नीलादिग्रहणं तथातीतानागतवर्त्तमानाशेषपदार्थग्रहणमपि केन वार्येत । अथ न पीतग्रहणशक्त्या नीलग्रहणशक्त्या वा पीतनीलाद्यनेकार्थग्राहि मेचकज्ञानमिष्यते किं तर्हि नीलपीतादिप्रतिनियतानेकार्थग्रहणशक्त्यैकयेति मतम् । तदा न कार्यभेदः कारणशक्तिभेदव्यवस्थाहेतुः स्यादित्येकहेतुकं विश्वस्य वैश्वरूप्यं प्रसज्येत । तथा चानेककारणप्रतिवर्णनं सर्वकार्योत्पत्तौ विरुध्यते । तदभ्युपगच्छता मेचकज्ञानमनेकार्थग्राहि नानाशक्त्यात्मकमुररीकर्त्तव्यम् । तेन च विरुद्धधर्म्माधिकरणेनैकेन प्रकृतहेतोरनैकान्तिकत्वान्न ज्ञानानामात्मनो[1] भेदैकान्तसिद्धिर्येनात्मा तज्ज्ञानादिरूपो न भवेत् । निराकरिष्यमाणत्वाच्च पुरस्ताद्गुणगुणिनोरन्य-

---

१ 'ज्ञानादीनाम्' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

तैकान्तस्य । न ज्ञानादयो गुणः सर्वथात्मनः पृथग्भूताः शक्याः प्रतिपादयितुम् । यतोऽशेषविशेषगुणनिवृत्तिर्मुक्तिर्व्यवतिष्ठेत । ननु धर्म्माधर्मयोस्तावन्निवृत्तिरात्यन्तिकी मुक्तौ प्रतिपत्तव्या । अन्यथा मुक्तेरनुपपत्तेः । धर्म्माधर्मनिवृत्तौ च तत्फलबुद्ध्यादिविनिवृत्तिरवश्यंभाविनी । निमित्तापाये नैमित्तिकस्यानुपपत्तेः । मुक्तस्यात्मनोऽन्तःकरणसंयोगाभावेन च तत्कार्यस्य बुद्ध्यादेरनुत्पत्तिरित्यशेषगुणनिवृत्तिर्मुक्तौ सिध्यत्येवेति केचित् । तेऽपि धर्म्माधर्मनिबन्धनानां बुद्ध्यादीनामात्मान्तःकरणसंयोगजानां च मुक्तौ निवृत्तिं ब्रुवाणा न निवार्यन्ते । कर्मक्षयहेतुकयोस्तु प्रशमसुखानन्तज्ञानयोर्निवृत्तिमाचक्षाणास्ते न स्वस्थाः । प्रमाणविरोधात् । तथा ह्यात्मा मुक्तो ज्ञानादिमान् सत्त्वान्यथानुपपत्तेः । न खल्वात्मनः सर्वथापि ज्ञानाद्यभावे किंचिदपि स्वरूपं स्यात् । तल्लक्षणत्वात्तस्य । ततः कथञ्चिद्बुद्ध्यादिविशेषगुणानां निवृत्तिर्मुक्तौ व्यवतिष्ठते । न चैवं सिद्धान्तविरोधः । "औपशमिकादिभव्यत्वाभावाच्चान्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः" इति सूत्रसद्भावात् । अत्र ह्यौपशमिकक्षायौपशमिकौदयिकभावानां दर्शनज्ञानगत्यादीनां पारिणामिकभावस्य च भव्यत्वस्याभावान्मोक्ष इत्यभिसम्बन्धान्मुक्तौ विशेषगुणनिवृत्तिरिष्टा । "अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्य" इति वचनादनन्तज्ञानदर्शनसम्यक्त्वानामनिवृत्तिश्चेति युक्तमुक्तं कथञ्चिद्बुद्ध्यादिविशेषगुणानां निवृत्तिर्मुक्तौ व्यवतिष्ठत इति । ननु कथमेवमनन्तसुखसद्भावो मुक्तौ सिद्ध्येदिति चेत्, उच्यते । सिद्धत्ववचनात् । सकलदुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी हि भावतः सिद्धत्वम् । सैव चानन्तप्रशमसुखमिति संसारिकसुखनिवृत्तिरपि मुक्तौ न विरुध्यत इति । ततश्च ।

बुद्ध्याद्युच्छेदरूपापि मुक्तिर्योगोपकल्पिता ॥
न्यायवाह्येति नो मान्या स्याद्वादसुभगात्मनाम् ॥ ३४९ ॥

१ बुद्ध्यादरुत्पत्ति' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । २ तत्त्वार्थ. १०।४. ३ त. श्लो. वा. १०।४.

ब्रह्माद्वैतवादिसंमतस्य मोक्षस्य खण्डनम्।

अनन्तसुखमेव मुक्तस्य न ज्ञानादिकमित्यानन्दोपरोधेन सुखैकस्वभावाभिव्यक्तिर्मोक्ष इति ब्रह्माद्वैतवादिमतम्। "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते" इति वचनात्। एतदपि प्रमाणेन बाध्यत एव। तथा ह्यनन्तसुखं मुक्तौ पुंसः संवेद्यमसंवेद्यं वा। संवेद्यं चेत्, तत्संवेदनस्यानन्तस्य सिद्धिः। अन्यथानन्तस्य सुखस्य स्वयम्भुसंवेद्यत्वविरोधात्। यदि पुनरसंवेद्यमेव तत्। तदा कथं सुखं नाम। असंविदितस्य व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात्। स्यान्मतं तेऽभ्युपगम्यते एवानन्तसुखसंवेदनं परमात्मनः। केवलं बाह्यार्थानां ज्ञानं नाभ्युपगम्यते, तदप्येवं सम्प्रधार्यम्। किं बाह्यार्थवेदनाभावो मुक्तस्य। बाह्यार्थाभावादिन्द्रियापायाद्वा। प्रथमपक्षे न सुखस्यापि संवेदनं युक्तम्। तस्यापि बाह्यार्थवदभावात्। पुरुषाद्वैतवादे हि बाह्यार्थाभावो यथाभ्युपगन्तव्यस्तथा सुखाभावोऽपि। अन्यथा द्वैतप्रसङ्गात्। अथ द्वैतवादावलम्बिना सतोऽपि बाह्यार्थस्येन्द्रियापायादसंवेदनं मुक्तस्येति मतम्। तर्हि सुखसंवेदनमपि तस्य न स्यात्। अन्तःकरणस्य तद्ग्राहकस्येन्द्रियस्यापायात्। अथान्तःकरणाभावेऽपि मुक्तस्यातीन्द्रियसंवेदनेन सुखसंवेदनमिष्यते। तर्हि बाह्यार्थवेदनमप्यस्तु तस्यातीन्द्रियज्ञानेनैवेति मन्यताम्। सर्वथा विशेषाभावात्।

नैवमुक्तिरुपपद्यते ततो ब्रह्मवादिपरिकल्पितापि च ॥
एवमस्तु विजयैकभूषणं जैनशासनमपास्तदूषणम् ॥ ३५० ॥

बौद्धाभिमतमोक्षस्य खण्डनम्।

सौगतास्तु केचिन्निराश्रयचित्तसन्तानोत्पत्तिर्मोक्ष इत्याचक्षते। तत्राविद्यातृष्णारहितं चित्तं निराश्रयमित्यभिधीयते। अविद्या रागद्वेषाभिलापः। तृष्णा तु भाविभोगाभिलापः। अपरे पुनः "प्रदीपनिर्वाणवत्सर्वथा चित्तसन्तानोच्छेदो मोक्ष" इति सङ्गिरन्ते। तेषामुभयेषामपि मोक्षतत्त्वं

प्रमाणेन बाध्यते । चित्तानां तत्त्वतोऽन्वितत्वस्य सर्वथा सन्तानोच्छेदानुपपत्तेश्च समर्थयिष्यमाणत्वात् । निरन्वयक्षणक्षयैकान्ताभ्युपगमे च मोक्षाङ्गीकारबाधनस्याभिधास्यमानत्वादिति ।

तदित्थं बौद्धसिद्धान्तवासनाग्रस्तमानसैः ॥
मोक्षस्वरूपं कथितं न न्यायमनुगच्छति ॥ ३११ ॥

कपिलादिपरिकल्पितमोक्षकारणतत्त्वसंसारतत्त्वयोः खण्डनम् ।

तथा मोक्षकारणतत्त्वमपि कपिलादिभिः परिकल्पितं प्रमाणविरुद्धम् । तथा हि ज्ञानमात्रं न परं निःश्रेयसकारणम् । प्रकर्षपर्यन्तावस्थायामप्यात्मनि शरीरेण सहावस्थानान्मिथ्याज्ञानवत् । न तावदिहासिद्धो हेतुः। सर्वज्ञानामपि कपिलादीनां प्रकर्षपर्यन्तावस्थाप्राप्तस्यापि ज्ञानस्य शरीरेण सहावस्थानाभ्युपगमात् । साक्षात्सकलार्थज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं शरीराभावे कुतोऽयमाप्तस्योपदेशः प्रवर्त्तेत[1] । अशरीरस्याप्तस्योपदेशकरणविरोधादाकाशवत् । अनुत्पन्नसकलार्थज्ञानस्याप्तस्योपदेश इति चेत्, मैवम् । तथाविधाप्तोपदेशस्याप्रमाणत्वशङ्कनानिवृत्तेः । अन्याज्ञानपुरुषोपदेशवत् । यदि पुनः शरीरान्तरानुत्पत्तिर्निःश्रेयसं न गृहीतशरीरनिवृत्तेः । शरीरान्तरानुत्पत्तिरूपस्य च निःश्रेयसस्य साक्षान्निखिलतत्त्वज्ञानं कारणम् । नतु गृहीतशरीरनिवृत्तिः फलोपभोगाद्गृहीतशरीरनिवृत्तेः स्वीकारात् । ततः पूर्वोपात्तेन शरीरेण सहावतिष्ठमानतत्त्वज्ञानादाप्तस्योपदेशो युक्त इति मतम् । तदा शरीरेण सहावस्थानादिति हेतुः सिद्धोऽभ्युपगतस्तावत् । स च परनिःश्रेयसाकारणत्वं तत्त्वज्ञानस्य साधयत्येव । भाविशरीरस्येवोपात्तशरीरस्यापि निवृत्तेः परनिःश्रेयसत्वात् । तस्य च तत्त्वज्ञानसद्भावेऽप्यभावात् । अथ फलोपभोगकृतोपात्तकर्मक्षयापेक्षं तत्त्वज्ञानं परनिःश्रेयकारणमित्युच्यते । तदप्ययुक्तम् । फलोपभोगस्योपक्रमिकविकल्पानतिक्रमात् । फलोपभोगस्योपक्रमिकत्वे कुतस्तदुपक्रमोऽन्यत्र तपोतिशयादिति तत्त्वज्ञानं

१ ' प्रवर्तते ' इति प. पुस्तके पाठः ।

तपोतिशयहेतुकं परनिःश्रेयसमायातम्। समाधिविशेषादुपात्ताशेषकर्मफलोपभोगाभ्युपगमाददोष इति चेत्, कः पुनरसौ समाधिः। स्थिरीभूतं ज्ञानमेव स इति चेत्, तदुत्पत्तौ परनिःश्रेयसस्य भावे स एवास्यैोपदेशाभावः। ननु सकलतत्त्वज्ञानस्यास्थैर्यावस्थायामसमाधिरूपस्योत्पादे युक्तो योगिनस्तत्त्वोपदेश इति चेत्, नैतदुपपन्नम्। सकलतत्त्वज्ञानस्यास्थैर्यविरोधात्। तस्य कदाचिच्चलनादुपपत्तेः। यौगपद्येन प्रवृत्तत्वाद्विषयान्तरसंचारणाभावात्। अन्यथा सकलतत्त्वज्ञानत्वासम्भवादस्मदादिवत्[1]। अथ तत्त्वोपदेशदशायां योगिनोऽपि ज्ञानं विनेयजनप्रतिबोधाय व्याप्रियमाणमस्थिरमसमाधिरूपं पश्चान्निवृत्तसकलव्यापारं स्थिरं समाधिव्यपदेशमास्कन्दतीत्युच्यते। तर्हि समाधिश्चारित्रमिति नाममात्रं भिद्यते नार्थः। तत्त्वज्ञानादशेषाज्ञाननिवृत्तिफलादन्यस्य परमोपेक्षालक्षणस्य स्वभावस्य समुच्छिन्नक्रियाप्रतिपातिपरमशुक्लध्यानस्य तपोतिशयस्य समाधिव्यपदेशकारणत्वात्[2]। तथा च चारित्रसहितं तत्त्वज्ञानमन्तर्भूततत्त्वार्थश्रद्धानं परनिःश्रेयसकारणमनिच्छतामपि कपिलादीनामग्रे व्यवस्थितम्। ततोऽनुमानविरुद्धं सर्वथैकान्तवादिनां मोक्षकारणतत्त्वं स्वागमविरुद्धं च। सर्वेषामागमे प्रव्रज्याद्यनुष्ठानस्य सकलदोषापगमस्य च बाह्यस्याभ्यन्तरस्य च चारित्रस्य मोक्षकारणतया श्रवणात्।

तदित्थं कपिलादीनामभिप्रायेण सर्वथा ॥
न मोक्षकारणं किञ्चिद्घटामञ्चति तत्त्वतः ॥ ३५२ ॥

संसारतत्त्वं चान्येषां प्रमाणविरुद्धम्। तथा हि नास्ति नित्यत्वादि एकान्ते कस्यचिद्विक्रियानुपलब्धेरित्यनुमानविरोधः। तथागमविरोधश्च, "तस्मान्न बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ॥ संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ १ ॥"[3] इति

१ 'अस्मदादिज्ञानवत्' इति प. पुस्तके पाठः। २ 'कारणात्' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः। ३ सां का. ६२.

वचनेन कापिलैः प्रकृतेरेव संसाराभ्युपगमतः पुरुपस्य संसाराभावप्रतिपादनात् । सौगतैः पुनः संवृत्त्यैव सर्वव्यवहारस्वीकरणेन परमार्थवृत्त्या संसारानभ्युपगमादिति ।

न संसारस्वरूपं च तदेवमुपपद्यते ॥
स्याद्वादन्यायवाह्यानां सर्वेपामपि वादिनाम् ॥ ३५३ ॥

संसारकारणतत्त्वमप्यपरेपां प्रमाणविरुद्धम् । तद्धि मिथ्याज्ञानमात्रं तैरङ्गीकृतम् । न च तत्कारणकः संसारः । तन्निवृत्तावपि संसारानिवृत्तेः । यन्निवृत्तावपि यन्न निवर्तते न तत्तन्मात्रकारणकम् । यथा सूत्रधारादिनिवृत्तावप्यनिवर्तमानं प्रासादादि न तन्मात्रकारणकम् । मिथ्याज्ञाननिवृत्तावप्यनिवर्तमानश्च संसारः । तस्मान्न मिथ्याज्ञानमात्रकारणक इति । नात्र हेतोरसिद्धिः । सम्यग्ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां मिथ्याज्ञाननिवृत्तावपि दोपानिवृत्तौ संसारानिवृत्तेः स्वयमभिधानात् । दोपाणां संसारकारणत्वप्रतिपादकागमस्वीकरणाच्चेति । मिथ्याज्ञानमात्रं संसारकारणतत्त्वं प्रमाणविरुद्धम् । एवं च,

संसारकारणमपीह विचार्यमाणं
सन्न्यायतः कथमपि स्थितिमेति नैव ॥
जैनेन्द्रदर्शनपराङ्मुखमानसानां
सिद्धिं गतः प्रकृतहेतुरतश्च नूनम् ॥ ३५४ ॥

एवं प्रसिद्धत्वे प्रमाणविरुद्धभापित्वादिति हेतोः कपिलादीनां सदोपत्वं सिद्धम् । तथा च,

नैवैते कपिलादयः कथमपि प्राप्तुं भवन्तीश्वराः
सर्वज्ञत्वमशेपदोपविसरप्रभ्रंशलभ्योद्भवम् ॥
अर्हन्नेव ततः समस्तजगतां साक्षात्कृतौ प्रत्यलः
सिद्धः प्रौढतरप्रमाणवशतः प्रेक्षावतां पश्यताम् ॥ ३५५ ॥

ईश्वरसर्वज्ञत्वखण्डनमसहमानस्य नैयायिकस्य मतमुद्भाव्य तत्खण्डनम् ।

अत्राह योगपरिषत्प्रतिपिध्यते स्म
सर्वज्ञता स्मररिपोर्यदि दोपवत्त्वात् ॥
युक्तं न तन्निखिलदूपणजालमुक्तो
यस्मादयं सततमुक्ततया स्थितत्वात् ॥३५६॥

किं च ।

असर्ववित्त्वं हिमरश्मिमौलेर्युक्तं न वक्तुं मतिमांसलानाम् ॥
यदेप विश्वत्रयसूत्रणायामेकः परं शाश्वतसूत्रधारः ॥ ३५७ ॥
विश्वत्रयीसूत्रणमप्रसिद्धं नैतस्य वाच्यं चतुरैः कथञ्चित् ॥
सर्वानुमानोपरिवर्तमानाच्छुद्धानुमानादिह तत्प्रसिद्धेः ॥ ३५८ ॥

तथा हि,

विवादं बुद्धिमद्धेतु कार्यत्वात् कार्यमत्र यत् ॥
तत्तथा घटवत्कार्यमेतच्चातस्तथामतम् ॥ ३५९ ॥
न तावदाश्रयासिद्धिः साधनेऽत्र [1]विलोक्यते ॥
सम्भवन्ति यतस्तावद्भावानां राशयस्त्रयः ॥ ३६० ॥
प्रसिद्धकर्तृकाः केचित्कटकुडयकुटादयः ।
अकर्तृकाः पुनः केचित्कालान्तःकरणादयः ॥ ३६१ ॥
सन्दिग्धकर्तृकाः केचित्काश्यपीपर्वतादयः ।
एत एवानुमानेऽत्र विवादपदशब्दिताः ॥ ३६२ ॥
प्रतीताश्च प्रमाणेन प्रमातॄणाममी स्फुटम् ।
कार्यत्वं वात्र तन्नास्ति स्वरूपेणाप्यसिद्धता ॥ ३६३ ॥
तथा हि केचिदङ्कुरशक्रचापाम्बुजादयः ।
प्रत्यक्षेणैव वीक्ष्यन्ते जायमानाः शरीरिभिः ॥ ३६४ ॥
भूधरादौ तु कार्यत्वं सिद्धं सावयवत्वतः ।
महत्त्वे वा क्रियावत्त्वाद्ध्रुवतावत्त्वतोऽथवा ॥ ३६५ ॥

---

1 ' विबाध्यते ' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

एतेभ्य एव हेतुभ्यो विवादास्पदवस्तुनः ।
कर्ता यद्वा प्रसाध्योऽत्र तर्कतर्कणकर्कशैः ॥ ३६६ ॥

आकाशकालकाष्ठादेर्व्यावृत्तत्वाद्विपक्षतः ।
व्यभिचारित्वमप्यत्र कार्यत्वस्य न पेशलम् ॥ ३६७ ॥

अत एव विरुद्धत्वमभिधेयं न धीधनैः ।
कालात्ययापदिष्टत्वमत्र कालकटाक्षितम् ॥ ३६८ ॥

प्रत्यक्षेणानुमानेन शब्देनाप्यतिरस्कृतात् ।
पक्षादनन्तरं प्रोक्तं यस्मात्कार्यत्वसाधनम् ॥ ३६९ ॥

प्राक्रियासमताप्यस्य कीर्त्त्यमाना न कीर्तिकृत् ।
विपक्षाक्षेपिका काचिदनुमा नात्र विद्यते ॥ ३७० ॥

अथ स्थाणुर्विवादस्य कर्ता नैवोपपद्यते ।
शरीररहितत्वेन मुक्तात्मेवेति जल्प्यते ॥ ३७१ ॥

तन्न सद्येन केनापि प्रमाणेन त्रिलोचनः ।
धर्मी प्रसिद्धस्तेनैव साध्यस्यात्र विसूत्रणात् ॥ ३७२ ॥

सिध्येन्नयं हि तन्वादि[1]विनिर्मितिनिरङ्कुशः ।
सिध्येत्ततश्च को हेतुस्ते भाति तत्त्वकीलितः ॥ ३७३ ॥

दोषैरशेषैरपि विप्रमुक्तैरध्यक्षस्य कर्तृत्वविधौ सुदक्षे ।
अत्रानुमाने सति जागरूके निराश्रयः सम्प्रति संचरामः॥३७४॥

ननु बुद्धिमद्धेतुतामात्रमत्र सिपाधयिषितं तद्विशेषो वा । आद्ये पक्षे सिद्धसाधनम् । अभिमतं हि परेषामपि बुद्धिमद्धेतुतामात्रं गोत्रादौ । कर्मजत्वात्कार्यजातस्य कर्मणश्च चेतनहेतुकत्वात् । द्वितीये तु विरुद्धता हेतोः । तथा हि सकलज्ञो बुद्धिमानत्र साध्यतयाभीष्टो दृष्टान्ते च कुटे तद्विलक्षणोऽसौ समुपलभ्यते । दृष्टान्तदृष्टधर्म्मानुसारेण

१ 'तत्वादि' इति भ. पुस्तके पाठः ।

च दृष्टार्थे प्रतिपत्तिर्भवतीति सिपाधयिषितधर्मविपर्ययप्रसाधनाद्विरुद्धं कार्यत्वम् । दृष्टान्तश्च साध्यविकलः । कलशे तथाविधस्य बुद्धिमतोऽभावात् । न च बुद्धिमद्धेतुतामात्रं साधनविषयस्तद्विशेषस्य तु सर्वज्ञत्वस्यातद्विषयस्यापि ततः सिद्धिरिति साम्प्रतम् । यतो यद्यसौ विशेषो न साधनविषयः कथमतस्तत्सिद्धिः । सिद्धत्वाद्विषयश्चेत् । कथं न स्वाश्रयां दोषगतिं स्पृशेत् । तदसुन्दरम् । सामान्यमात्रव्याप्तावप्यन्तर्भावितविशेषस्य सामान्यस्य पक्षधर्मतावशेन साध्यधर्मिण्यनुमीयमानत्वात् । इतरथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । तथा हि वह्न्यनुमानमपि न वह्निसामान्यमात्रविषयम् । तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । नापि तद्विशिष्टगिरिगोचरम् । वह्निसामान्यस्य तत्सम्बन्धित्वाभावेन तद्विशेषणत्वानुपपत्तेः । सम्बन्धस्वीकारे तु यथा गोत्वसमवायाद्भावः शाबलेयादयस्तथा पर्वतो वह्नित्वसमवायाद्वह्निः स्यात् । अस्त्येव वह्नित्वेन गिरेः संयुक्तसमवायः सम्बन्ध इति चेत् । तर्हि नाप्रतिपद्य पर्वतसंयुक्तं वह्निविशेषमसौ शक्यप्रतिपत्तिरिति वह्निविशेषस्यैवानुमानम् । तत्र च प्रोक्तदोषप्रसङ्गः । एवमिन्द्रियानुमानेऽपि स एव दर्शनीयः । तथा हि तत्रापि नेन्द्रियकरणिका काचित् क्रियोपलब्धा । न खलु च्छिदादयः क्रिया इन्द्रियसाधनाः । परश्वधादीनामनिन्द्रियत्वात् । न च परश्वधादिसाधना रूपादिपरिच्छित्तिरूपा क्रिया सम्भवति । तस्माद्यथैव क्रियात्वसामान्यस्य सत्यपि करणमात्राधानत्वव्याप्तत्वे पक्षधर्मतावशादिन्द्रियलक्षणकरणविशेषसिद्धिस्तथेहापि । सत्यपि कार्यत्वस्य बुद्धिमद्धेतुमात्रव्याप्तत्वे विवादाध्यासितेषु पक्षधर्मतावशाद्विशिष्टस्य बुद्धिमतः सिद्धिः । अन्यथा सामान्यस्यापि व्यापकाभिमतस्य न सिद्धिः स्यात् । निर्विशेषस्य तस्यानुपपत्तेः । न चासर्वज्ञस्य क्षितिधराङ्कुरादिकार्यग्रामोपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनानभिज्ञतया तत्कर्तृत्वं सम्भवति । ये हि यत्कर्त्तारस्ते तदुपादानाद्यभिज्ञाः । यथा कुलालादयः । सर्वेषां च कार्याणामीश्वरः कर्त्तेति समस्तकार्योपादानाद्यभिज्ञः । उपादानं चेह पार्थिवाद्याः परमाणवः

उपकरणं समस्तक्षेत्रसमवायिनौ धर्माधर्मौ । सम्प्रदानं क्षेत्रज्ञाः । यानयं स्वकर्मभिरभिप्रैति । प्रयोजनं सुखदुःखोपभोगः क्षेत्रज्ञानामिति । तेन यद्यपि बुद्धिमद्धेतुकत्वमात्रं व्याप्तिविषयस्तथापि तद्विशेषस्य पक्षधर्मताबलात्प्रतिलम्भ इति विशेषविषयमनुमानम् । न चोक्तदोषप्रसङ्गः । स्यादेतन्न कार्यत्वमात्रं स्वभावप्रतिबद्धं बुद्धिमद्धेतुत्वेन । किन्तु तद्विशेषः । यद्दृष्टेरक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्धिरुत्पद्यते । तस्य च दृष्टेः सोपजायते यद्बुद्धिसद्भावाभावानुविधायि दृष्टम् । घटादिकार्यविशेषश्च तथा न कार्यमात्रं तनु[1]भुवनाद्यपि । तस्य तद्भावाभावानुविधानादर्शनात् । तदेतेन विशेषेणोपाधिना प्रयुक्तां बुद्धिमद्धेतुकत्वव्याप्तिमुपजीवन् कार्यत्वसामान्यं न तेन स्वभावप्रतिबद्धमिति न तद्गमयितुमर्हति । इतरथा धूमप्रयुक्तां धूमध्वजव्याप्तिमुपजीवतः पाण्डुत्वादेः कुमुदकपोतादिगतादपि मकरकेतनानुमानप्रसङ्गः । तन्न्यायबाह्यम् । न हि यत्कार्यं तदखिलमपि कृतबुद्धिमात्मन्युपजनयतीति नियमः कृत्रिममणिमौक्तिकेषु खातप्रतिपूरितपृथिव्यां च तथादर्शनाभावात् । किं च कोऽयं कार्यत्वस्य विशेषः । किं बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधानं तद्दर्शनं वा । यदि पूर्वः कल्पः । स बुद्धिमद्धेतुकत्वं तनुभुवनादीनामातिष्ठमानैरभ्युपेयत एव । न हि कारणं कार्याननुविहितभावाभावमन्यो वक्तुमर्हति ग्रहगृहीतात् । अथ तद्दर्शनम् । तर्हि य एव पटोऽनेन बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधायी दृष्टः स एव तत्कार्यो न तु विपणिवर्त्ती । अथ तज्जातीयस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनाददृष्टान्वयव्यतिरेकानुविधानमपि तज्जातीयं तथेति चेत् । किं न तनुभुवनाद्यपि तथा मन्यते । पटजातीयमेव कार्यं बुद्धिमद्धेतुकमिति चेत् । ननु प्रासादादिकं तद्धेतुकं न भवेदपटजातीयत्वात् । अथापटजातीयस्यापि प्रासादादिकस्य केनचिद्विशेषेणास्त्येव पटेन सजातीयत्वम् । तर्हि तनुभुवनादेरपि तथा तत्किं न भविष्यति । ततः स्वभावप्रतिबद्धं कार्यत्वं बुद्धिमद्धेतुकत्वेनेति ।

१ 'भवनाद्यपि' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

एकत्वं च क्षित्यादिकर्त्तुः । अनेकेषां कारकाणामेकाधिष्ठातृनियमितानां प्रवृत्तिप्रतीतेः । अनेकेषां स्थपतीनामेकसूत्रधारनियमितव्यापाराणां प्रासादादिकार्यकरणे प्रवृत्तिः प्रतीयते । न च त्रिलोचनस्य तज्ज्ञानस्य च नित्यतायामेकरूपतायां च कार्याणां कादाचित्कत्वं वैचित्र्यं च विरोधमधिरोहति । कादाचित्कविचित्रसहकारिलाभेन कार्याणां कादाचित्कत्वस्य वैचित्र्यस्य चोपपत्तेः । अथ यथाकाललब्धपरिपाकाभ्यां धर्म्माधर्म्माभ्यामेव च शरीरादिसकलकार्योत्पत्तिर्भविष्यति किमीश्वरकल्पनयेति चेत् । तदपि न क्षोदक्षमम् । धर्म्माधर्मयोरचेतनयोश्चेतनमधिष्ठातारमन्तरेण स्वकार्ये क्वचिदपि प्रवृत्त्ययोगात् । तथा हि धर्म्माधर्मौ चेतनाधिष्ठितौ स्वकार्ये प्रवर्त्तेते अचेतनत्वाद्यदित्थं तदित्थं यथा कुठारस्तथा चैतौ तस्मात्तथा । न चास्मदात्मैव धर्म्माधर्मयोरधिष्ठायकत्वेन कल्पनार्हः । तस्य साक्षात्कारिसंवेदनासम्भवात् । नाप्यचेतनस्य कस्यचिदकस्मादेव प्रवृत्तिरुपपद्यते । अन्यथा निष्पन्नेऽपि कार्ये तत्प्रवर्त्तेत । विवेकविकलत्वात् । अथ कथमयं धर्म्माधर्म्मावधितिष्ठति क्षेत्रज्ञेष्वेव तयोः समवेतत्वात् । उच्यते । सम्बन्धात् । न हि साक्षात्संयोगसमवायावेव सम्बन्धौ । संयुक्तसंयुक्तसमवायस्यापि तद्भावात् । संयुक्ताः खल्वीश्वरेण क्षेत्रज्ञशरीराद्यारम्भकाः परमाणवस्तैश्च क्षेत्रज्ञास्तत्समवेतौ च धर्म्माधर्म्माविति । संयुक्तसमवायो वा । क्षेत्रज्ञैरीश्वरस्य संयोगात् । अनुमानादजसंयोगसिद्धेः । तथा हि ईश्वरः क्षेत्रज्ञसंयुक्तो मूर्त्तद्रव्यसंयोगित्वाद्यो मूर्त्तद्रव्यसंयोगी स क्षेत्रज्ञसंयुक्तो यथा घटस्तथा चायं तस्मात्तथा । स चास्य संयोगोऽन्यतरोभयकर्मसंयोगानां तत्कारणानामभावादजः । न च वाच्यं धर्म्माधर्म्मौ परमाणून्वा स्वधर्म्माधर्म्मानुपगृहीतान्कथमीश्वरः प्रेरयतीति । विषविद्याविदा स्वकीयधर्म्माधर्म्मानुपगृहीतस्य विषस्य प्रेरणदर्शनादिति । भवति चात्र श्रुतिः—

"[1]विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतः पात् ।

१ श्वेताश्वतरोपनिषद् ३।३.

संबाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः " इति । अत्रं प्रथमेन विशेषणेन सर्वज्ञत्वं लभ्यते, चक्षुषा दृष्टेरुपलक्षणात् । द्वितीयेन वक्तृत्वम्, मुखेन वागुपलक्षणात् । तृतीयेन सर्वसहकारित्वम्, बाहुना साहाय्योपलक्षणात् । चतुर्थेन व्यापकत्वम्, पदा व्याप्तेरुपलक्षणात् । पञ्चमेन धर्माधर्मलक्षणप्रधानकरणत्वम्, तौ हि लोकयात्रावहनाद्बाहू षष्ठेन परमाणुरूपप्रधानाधिष्ठेयत्वम् । ते हि गतिशीलत्वात्पतन्तीति व्युत्पत्त्या पतत्रव्यपदेश्याः । सन्धमति संजनयन्निति च व्यवहितोपसर्गसम्बन्धः । ते न संयोजयति उत्पादयतीति वार्थः । द्यावेत्यूर्ध्वसप्तलोकोपलक्षणम् । भूमीत्यधस्तात् । एकेत्यनेनानादिता लक्ष्यत इति । तथा " अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति विश्वं न हि तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् " । स्मृतिरपि " अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा" इति । व्यासवचनं च, " द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १ ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥२॥" इति ।

तस्मादेकः सकलजगतां सूत्रणासूत्रधारः
कर्मक्लेशादिभिरभिहतः क्वापि काले न नाम ॥
नित्यज्ञानाद्विशदविदिताशेषविश्वप्रपञ्चः
सोऽयं सिद्धस्त्रिपुरविजयी जात्ययुक्तिप्रबन्धात् ॥ ३७५ ॥

हंहो विमोहवदसत्यमपास्य शाठ्यं
क्रीडा तवेयमथवा हृदि कोऽपि कोपः ॥
येनास्तिकानपि वितर्कपटूनपीमान्
यौगान्विमोहयसि विश्वविदः स्वरूपे ॥ ३७६ ॥

---

१ ' अत्र च ' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः। २ श्वेताश्वतरोपनिषत् ३।१९.
३ म. भा. व. प. अ. ३० श्लो. २८. ४ भ. गी. अ. १५ श्लो. १६।१७.

तथा हि यौगाः सततं विमुक्तिनिर्दोषतासिद्धिकृते शिवस्य ।
सा संगतिं नैति यतो विरोधः सातत्यमुक्त्योरिह दुर्निरोधः ॥३७७॥
मुक्तः प्रसिद्धः सुधियां स एव यस्य ध्रुवं बन्धविधिः पराभूत् ॥
उच्छृङ्खलेभ्यः खलु शृङ्खलेभ्यो यथा व्यपेतः पुरुषोऽत्र मुक्तः॥३७८॥
बन्धे च सत्यस्तु कथं कथञ्चिन्मुक्तौ सदात्वेन समन्वितत्वम् ॥
स्याच्चेत्तदा चन्द्रकलावचूलः कार्यं सदेत्येतदपि स्फुटं स्यात् ॥३७९॥
कार्यतैवास्य नास्तीति तस्याः सखे किं सदात्वं घटाकोटिमाटीकते ॥
मुक्ततैवास्य नास्तीति तस्याः सखे किं सदात्वं घटाकोटिमाटीकते
॥ ३८० ॥

मुक्ततास्त्येव चेत्पार्वतीप्रेयसः कार्यताप्यस्ति सत्यं त्वदुत्प्रेक्षया ॥
कारणाभावतः कार्यता नास्ति चेन्मुक्तता मास्तु बन्धक्षयाभावतः
॥ ३८१ ॥

ध्वस्तमोहेन यत्कन्दलीकृन्मतं नेश्वरो मुक्तिमान्नैव बद्धो यतः ॥
नाप्यमुक्तो न यत्क्लेशसंश्लेषवान्नित्यमुक्तस्ततो युक्तितः स्यादिति
॥ ३८२ ॥

यच्चापि विश्वत्रयसूत्रणायामेकः परं शाश्वतसूत्रधारः ॥
कात्यायनीकामुक इत्यकीर्तिं कीर्त्तिं तदप्यत्र न ते करोति ॥ ३८३ ॥

तथा हि[1] शशभृन्मौलेस्त्रैलोक्यघटना भवेत् ॥
यथारुचि प्रवृत्तिः किं कर्मतन्त्रतयाथवा ॥ ३८४ ॥

धर्म्माद्यर्थमथोद्दिश्य यद्वा क्रीडाकुतूहलात् ॥
निग्रहानुग्रहार्थं वा सुखस्योत्पत्तयेऽथ वा ॥ ३८५ ॥

यद्वा दुःखविनोदार्थं प्रत्यवायक्षयाय वा ॥
भविष्यत्प्रत्यवायस्य परीहारकृते किमु ॥ ३८६ ॥

---

१ '.यथाहि ' इति पं. पुस्तके पाठः ।

अपारकरुणापूरात्किं वा किंवा स्वभावतः ॥
एकादशैवमेते स्युः प्रकाराः परदुःसहाः ॥ ३८७ ॥

जायेत पौरस्त्यविकल्पनायां कदाचिदन्यादृगपि त्रिलोकी ॥
न नाम नैयत्यनिमित्तमस्याः किञ्चिद्विरूपाक्षरुचेः समस्ति ॥ ३८८ ॥

करोत्ययं तां यदि कर्मतन्त्रः स्वतन्त्रतैतस्य तदा कथं स्यात् ॥
सखे स्वतन्त्रत्वमिदं हि येषां परानपेक्षैव सदा प्रवृत्तिः ॥ ३८९ ॥

कर्मव्यपेक्षस्य च कर्तृतायामीशस्य युक्ता न खलु प्रवृत्तिः ॥
कर्मैव यस्मादखिलत्रिलोकीं करिष्यते चित्रविपाकपात्रम् ॥ ३९० ॥

नाचेतनं कर्म करोति कार्यमप्रेरितं चेदिह चेतनेन ॥
यथा मृदित्येतदपास्यमानमाकर्णनीयं पुरतः सकर्णैः ॥ ३९१ ॥

तृतीयकल्पे कृतकृत्यभावः कथं भवेद्भूतपतेः कथञ्चित् ॥
प्रयोजनं तस्य तथाविधस्य धर्मादिकं हन्त विरुध्यते यत् ॥ ३९२ ॥

अथापि शम्भुर्जगतां विधाने प्रवर्तते क्रीडनकौतुकेन ॥
कथं भवेत्तर्हि स वीतरागः सखे प्रमत्तार्भकमण्डलीव ॥ ३९३ ॥

पश्यन्पत्तनमत्र भूपतिरयं राज्ञीयमेते सुता-
स्तञ्जन्तस्तुरगा इमे मदमुचामेषां घटा दन्तिनाम् ॥
सामन्ताः सभयं नमन्ति नितरामेते तदेवं शिशु-
व्रातोऽप्यारमति स्फुटं सिकतिलस्रोतस्विनीनां तटे ॥ ३९४ ॥

विनिग्रहानुग्रहसाधनाय प्रवर्त्तते चेद्गिरिशस्तदानीम् ॥
विरागता द्वेषविमुक्तता वा तथाविधस्वामिवदस्य न स्यात् ॥ ३९५ ॥

उत्पत्तये न च सुखस्य तथा प्रवृत्तिः
शम्भोर्यतः सुखगुणोऽत्र न सम्मतस्ते ।
स स्वीकृतो दशगुणेश्वरवादिभिर्यै-
स्तैरप्यसावुपगतो बत नित्य एव ॥ ३९६ ॥

एतस्य दुःखं न सुखं तथास्य न प्रत्यवायोऽस्ति कदाचनापि ॥
दुःखादिभेदत्रितयं न वक्तुं युक्तं ततो यौगधुरन्धरस्य ॥ ३९७ ॥
पुण्यकारुण्यपीयूषपूरेणात्यन्तपूरितः ॥
प्रवर्त्तते जगत्सर्गे भर्ग इत्यपि भङ्गुरम् ॥ ३९८ ॥

यतः ।

क्षुद्रग्रामे निवासः क्वचिदपि सदने रौद्रदारिद्र्यमुद्रा
जाया दुर्दर्शकाया कटुरटनपटुः पुत्रिकाणां सवित्री ॥
दुःस्वामिप्रेष्यभावो भवति भवभृतामत्र येषां वतैतान्
शम्भुर्दुःखैकदग्धान् सृजति यदि तदा स्यात्कृपा कीदृगस्य ॥३९९॥
अथ धर्ममधर्ममङ्गभाजां सचिवं कार्यविधावपेक्षमाणः ॥
सुखमसुखमिहार्प्पयेद्गिरीशस्तदवरमुपरिनिषेधनादमुष्य ॥ ४०० ॥
स्वभाव एवैष पिनाकपाणेः प्रवर्त्तते विश्वविधौ यदेतत् ॥
स्वभाव एवैष रवेर्जगन्ति प्रकाशयत्येष यदित्ययुक्तम् ॥ ४०१ ॥
एवं हीश्वरसंविदो विफलता तस्मान्निसर्गान्निजात्
किं माभूज्जगतां प्रवर्त्तनविधिर्निश्चेतनानामपि ॥
तच्चेषां परिकल्पयन्ति किमधिष्ठातारमेते शिवं
व्यर्थे वस्तुनि युज्यते मतिमतां किं पक्षपातः क्वचित् ॥ ४०२ ॥
निश्चेतनानां जगतां प्रवृत्तौ कार्यं कथं स्यान्नियतप्रदेशे ॥
जातेऽपि कार्ये विरतिश्च न स्यादित्येतदप्येति न युक्तिवीथीम् ॥४०३॥
स्वभाववादाश्रयणप्रसादादेवंविधानां कुविकल्पनानाम् ॥
नास्ति प्रसङ्गः कथमन्यथा स्यान्नायं सुधादीधितिशेखरेऽपि ॥ ४०४ ॥
अथ ब्रवीथाः किमिमैर्विकल्पैर्यथा तथायं कुरुतां त्रिलोकीम् ॥
कर्त्ता हि तस्याश्च्युतदोषपङ्कात्कार्यत्वतस्तावदसौ प्रसिद्धः ॥ ४०५ ॥
चेतस्विनामिदं नैव सुवर्णं भासते वचः ॥
कथञ्चित् क्षमते यन्न परीक्षाकषपट्टिकाम् ॥ ४०६ ॥

---

१ 'यदेवम्' इति भ पुस्तके, 'यदेवम्' इति प. पुस्तके पाठः ।

तथा हि ।किमिदं कार्यत्वं नाम । स्वकारणसत्तासमवाय इति व्योमशिवः । यः स्वकारणैराधारभूतैस्तन्त्वादिभिराधेयभूतया सत्तया च सार्धं पटादिवस्तुनः समवायः सम्बन्धः स तस्य कार्यत्वमित्यर्थः । नैतच्छेकोच्छेककारि । स्वकारणसमवाय इतीयतैव त्वदाकांक्षितकार्यत्वस्य लक्षितत्वेन सत्तापदस्यातिरिक्तत्वात् । न हि किञ्चिदसदपि स्वकारणेषु समवैति । असतः स्वकारणानामेवाभावात् । द्रव्यादिपदार्थपञ्चकवृत्तित्वाच्च समवायस्येति नास्ति सत्तापदव्यवच्छेद्यं किञ्चित्। सम्भवद्विशेषणमेतदिति चेत् । किं वयमाचक्ष्महे न सम्भवत्येतदिति । किन्त्वधिकम् । अधिकस्यापि सद्भावमात्रेण लक्षणत्वाभिधाने बहुतरमिदानीमभिधानीयं स्यात् । अथ द्वितीयमेतल्लक्षणं कार्यत्वस्य सत्तासमवाय इति । मैवम् । अकार्यमतेष्वपि व्योमादिष्वस्य गतत्वेनातिव्यापकत्वात् । अथास्तु कारणसमवाय एव कार्यत्वम् । ननु तत्पटादिवस्तु सदसदुभयरूपमनुभयरूपं वा स्वकारणेषु समवेयात् । यदि सत् । तत्किं स्वतः सत्तासमवायाद्वा । स्वतश्चेत्, किं कारणव्यापारेण । स्वतः सतः समवायादेरिवास्य नित्यत्वात् । तथापि तद्व्यापारेऽनुपरमप्रसङ्गः । अथ सत्तासमवायात्तत्सत् । ननु सत्तापि सत्यसत्युभयरूपेऽनुभयरूपे वा तस्मिन्समवैति । नाद्यः पक्षः । यतो विवादास्पदं वस्तु न तावत्स्वतः सत् । समवायादिवन्नित्यत्वापत्तेः । सत्तासमवायाभावप्रसङ्गाच्च । तथा हि यत्स्वतः सन्न तत्र समवैति यथा सत्तायामेव । स्वतः सदभ्युपगतं घटादीति । अथ सत्तासमवायात्तत्सत् । ननु सोऽपि सत्तासमवायोऽपरेण सत्तासमवायेन सत्येव वस्तुनि स्यात् सोऽपि सत्तासमवायोऽपरेण तेन सत्येव तस्मिन् भवेदित्याद्यावर्त्तनेनानवस्था । अथ न सान्ति भूयांसः सत्तासमवाया यतोऽनवस्था स्थेमानमास्कन्देदिति चेत् । तर्हि भवत्वितरेतराश्रयदोषः । सिद्धे हि वस्तुनः सत्त्वे सत्तासमवायः सिध्यति तत्सिद्धौ च वस्तुनः सत्त्वं सिध्यतीति । नापि द्वितीयः

---

१ ' पटादि ' इति प. पुस्तके पाठः ।

कल्पः। असति करिकेसरिकलापकल्पे कथं न स्यात्। तस्य पदार्थपञ्चतयीवृत्तित्वेन स्वीकृतत्वात्। असतश्च तदन्यतरत्वाभावात्। नापि तृतीयः। एकान्तवादीनां सदसद्रूपताया अनभ्युपगमबाधितत्वात्। नापि चतुर्थः। यतोऽयमत्राभिसंन्धिः[1]। स्वरूपेण तन्न सन्नाप्यसत्सत्तासम्बन्धात्तु सदिति। दुरभिसन्धिरयम्। विधिप्रतिषेधयोरन्यतरतिरस्कारनान्तरीयत्वात्। यस्त्वत्र व्योमशिवस्यैव तदयुक्तम्। निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वाभ्युपगमात्। तथा हि पदार्थानां स्वकारणसम्बन्ध एवोत्पत्तिर्न पूर्वसत्त्वं सत्कार्यवादप्रतिषेधादिति। यश्च कन्दलीकारस्य अनित्येषु तु प्रागसत एव सत्ता कारणसामर्थ्यात्। न च खरविषाणादिषु प्रसङ्गः। तदुत्पत्तौ कस्यचित्सामर्थ्याभावादिति समाधिः। सोऽपि न सुधीसमाधेयः। एवमप्यसति वस्तुनि समवाय इति पक्षस्यैव कक्षीकारात्। तत्र च प्रोक्तो दोषः। प्रसङ्गविपर्ययाभ्यां च बाध्यते। असति सत्तासमवायस्तत्सदेवेति प्रसज्यते। यथा व्योम। सत्तासमवायश्चाभ्युपगतः पटादिकार्येषु। अथ न तेषां सत्त्वमिष्यते। भवतु तर्हि विपर्ययः। यदसन्न तत्र सत्तासमवायः। यथा व्योमकमले। असन्ति हि[2] विवादास्पदपटादीनीति। न सत्तासमवायादपि कार्यं सद्यतस्तथाभूतं कारणेषु समवेयात्। नाप्यसत्तत्र समवैति। असतः खपुष्पस्येव क्वचिदपि समवायासम्भवात्। उभयरूपमित्यादिपक्षद्वयं त्वनन्तरदूषितैतादृशपक्षद्वयवद्दूषणीयम्। किंच यदि स्वकारणेषु समवायः कार्यत्वम्। तदा समवायस्यानित्यताप्रसक्तिः। कादाचित्कत्वात्। अथ नायं कादाचित्कः। तर्हि घटादिकार्यमपि कथं कादाचित्कं स्यात्। तल्लक्षणभूतस्य स्वकारणसमवायस्य सदा सत्त्वात्। अथ नास्य सदा सत्त्वे कारणरूपोपाधिमानेव ह्ययं कार्यत्वमुच्यते। तद्व्यावृत्तौ च नायं तदुपाधिमान्। यथा दण्डव्यावृत्तौ पुरुषो न दण्डीति। न चोपाध्यभावे विशेष-

---

१ ' अभिसन्धेः ' इति भ. पुस्तके पाठः। २ ' च ' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः।

णमात्रस्यैवाभावो विशिष्टस्तु तदवस्थ एवेति वाच्यम् । यतो विशेषणाभावेऽपि विशिष्टोऽस्तीति कस्तार्किकः प्रकटयेदिति । तदखिलं स्खलितं वचः। यस्मात्कारणरूपोपाधिनापगच्छता समवायस्वरूपं किंचिदपहृतं न वा । न चेत्, तर्हि तथैव तत्स्वरूपस्य सत्त्वात्पूर्वावस्थायामिवेदानीमपि समवायस्य कार्यत्वलक्षणत्वानपायः । अपहृतं चेत्, तर्हि तत्स्वरूपापहारे सिद्धं तस्य कादाचित्कत्वम् । अथ स्वरूपं स्वकीयो धर्मः स्वरूपमुच्यते तस्य च भिन्नस्यापहारेऽपि न समवायस्य धर्मिणस्तुपांशमात्रमपि विपद्यते । तदसुन्दरम् । यतः स्वरूपशब्देनास्माभिः स एवास्य स्वभावो विवक्षितो यः सकलधर्म्माधारभूतोऽसाधारणः। स चेत्तदवस्थः । तदा पूर्ववत् प्रसक्तिः । अन्यथा तु कादाचित्कत्वम् । ननु यद्यत्यन्तभिन्नकारणरूपोपाध्यपगमेऽपि वस्तुस्वरूपापगमः । तर्हि पुरुषेण मुक्ते दण्डे तत्स्वरूपमप्यपेयात् । सोऽपि परस्यापचिकीर्षया पीयूषगण्डूषोपदेशः । अभ्युपगम्यत एव हि कथञ्चित्स्वरूपापगमः । दण्डग्रहणपरिणामपरिहारपूर्वं पुरुषेण तदपरपरिणामस्वीकारात् । सर्वथाभ्युपगमाभावाच्च पुरुषत्वेन प्रत्यभिज्ञानम् । अथास्तु समवायेऽप्येवं स्वरूपापगम इति चेत् । कादाचित्कत्वमप्येवमस्तु । अस्तु चेत्, कथंचिदनित्यत्वमप्यस्तु । ओमिति चेत्, अहो वैनयिकतास्य । किं तु कुम्भादिकार्यं कर्त्तुकामेन कुलालेन प्रथमं समवायः कर्त्तव्यः । तस्यापि कार्यत्वं स्वकारणसमवायः इति प्रथमतरं स विधेयः । तस्याप्यन्यस्तत्समवायः कार्यत्वमिति प्रथमतमं स सूत्रणीय इत्यनवस्था । ततः स्वरूपासिद्धं स्वकारणसत्तासमवायरूपं कार्यत्वम् । भागासिद्धं च । योगिनां निःशेषकर्म्मप्रलये प्रध्वंसाभावरूपतया समवायस्य सत्तायाश्चाभावात् । अथाभावपरिहारेण भाव एव क्षित्यादिः पक्षीक्रियते ततो न भागासिद्धः । ननु कुतोऽभावस्य परिहारः । किमबुद्धिमद्धेतुकत्वादेतस्य । यद्वा तत्पक्षीकरणमन्तरेणापीश्वरसिद्धेः । यद्याद्यः पक्षः । तदा

योगिनामसमसुक्तिकामिनीसङ्गमं किमपि वाञ्छतां सताम् ॥
चन्द्रचूलचरणाम्बुजद्वयाराधनं निरुपयोगमापतेत् ॥ ४०७ ॥

संहारोऽपि चैवं न बुद्धिमद्धेतुकः स्यात् । एवं निर्हेतुकोऽपरहेतुको वा भवेत् । निर्हेतुकत्वे संहारस्य नित्यसत्त्वापत्त्या शाक्यदर्शनानुप्रवेशः । नित्यमसत्त्वापत्त्या वा तस्य समस्तवस्तूनां नित्यत्वं स्यात् । तथा च प्रारम्भस्याप्यभावात्कौतस्कुतं क्षित्यादेर्बुद्धिमत्कारणकल्पनासंरोहेण । द्वितीयपक्षोऽप्ययुक्तः । अभावपक्षीकरणमन्तरेणेश्वरसिद्धेः सप्रत्यूहत्वात् । यस्यैव हि वसुधादेरसौ बुद्धिमान् कर्त्ता तन्मात्रज्ञ एव स्यान्न पुनः सर्वज्ञः । तथा च कथमीश्वरसिद्धिः । अथान्यतोऽनुमानादभावकर्त्ताऽसौ सेत्स्यति । न तर्हि कार्यत्वानुमानात्सर्वज्ञत्वसिद्धिः । न चान्यदनुमानं तस्याभावकर्तृत्वसिद्धिनिबन्धनमीक्षामहे । तत्र व्योमशिवोक्तं स्वकारणसत्तासमवायस्वरूपं कार्यत्वमुपपद्यते । प्रागसतः सत्तासमवायः कार्यत्वमित्येके । तदपि प्रागुक्तयुक्त्यैव निरस्तमवसेयम् । "अभूत्वाभावित्वं कार्यत्वम्" इति किरणावलीकारः[1] अभूतत्वाभावित्वं हि भिन्नकालक्रियाद्वयाधारभूते कर्त्तरि सिद्धे सति सम्भवति । क्त्वाप्रत्ययान्तपदविशेषितवाक्यार्थत्वात् । श्रुत्वा चिन्तयतीति वाक्यार्थवत् । न चात्र भवनाभवनयोराधारभूतस्य कर्त्तुः प्रतीतिरस्ति । अभवनाधिकरणस्याविद्यमानत्वेन भवनाधारस्य विद्यमानतया भावाभावयोरेकाधारत्वानुपपत्तेः । तत्किं कुटादयो भावा भवता भूत्वा भवन्तः स्वीकृताः । तथा चेत्, तर्हि सांख्यकक्षापञ्जरप्रवेशः शरणीकृतः । सत्कार्यवादाश्रयणात् । तदसत् । अस्माकमभूत्वा भवनस्य सुघटत्वात् । भवनाभवनयोरेकस्याधारस्य सत्त्वात् । घटो हि द्रव्यरूपतया सन् पर्यायरूपतया चासन् कुलालकरचक्रचीवरादिसम्पर्कात्पर्यायरूपतया प्रादुर्भवति । न चैवं कपिलमतोपनिपातः । तन्मते हि सर्वप्रकारैः सतो वस्तुनो व्यक्तिमात्रं कारणैः क्रियते । यथा तिमिरसंचय-

---

१ 'किरणावली' पृ. १४५ पं. १.

संघटितघटस्य प्रदीपप्रकाशेनेति । अस्मदभिप्रेतस्य चाभूत्वा भावित्वस्य त्वया स्वीकारे स्वमतप्रकोपः । ततः स्वरूपासिद्धं त्वन्मतमभूत्वा भावित्वस्वरूपं कार्यत्वम् । सिध्यतु वानुपलभ्योपलभ्यमानेषु जलधरमहीरुहशरीरादिषु, पर्वतादिषु पुनः कथं तत्सिद्धिः । न खलु मेरुमकरादयः सर्वथा प्रागसन्तः सञ्जायन्त इत्यत्र किंचित्प्रमाणमस्तीति भागासिद्धं तल्लक्षणं कार्यत्वम् । सर्वथा प्रलयासिद्धेः प्रोक्तासत्त्वसिद्धिरिति चेत् । न । सर्वथा प्रलयासिद्धेः । शम्भुसिद्धेस्तत्सिद्धिस्वीकारे च चक्रकाक्रान्तिः । शम्भुसिद्धौ हि सर्वथा प्रलयसिद्धिस्तस्यां च सत्यां मेर्वादेरभूत्वा भवनसिद्धिस्ततश्च शम्भुसिद्धिरिति । यत्पुनः सावयवत्वसाधनं कार्यत्वसिद्धावभ्यधायि तत्किमवयवसमवायोऽवयवसंयोगोऽवयवाविष्वग्भावो वा भवेत् । अवयवसमवायपक्षे किमवयवाधिकरणत्वमवयवाधेयत्वं वा सावयवत्वं स्यात् । आद्यकल्पनायामुभयासिद्धिः । न ह्यवयविन्यवयवाः समवेता इति वादिप्रतिवादिनोरभ्युपगमः । द्वितीयकल्पे पुनरवयवाधेयेनावयवत्वसामान्येनानेकान्तः । तस्य तत्र वृत्तावप्यकार्यत्वात् । यत्पुनरेवं केनचिदवाचि सहावयवैर्वर्तत इति योगबलेन सावयवत्वमिति । तदपि नोपपन्नम् । साधनस्य नः प्रति विशेष्यासिद्धत्वादवयवसमवायस्वभावसावयवत्वस्य समवायानभ्युपगमेनासिद्धत्वात् । अवयवसंयोगपक्षस्तु व्योमादिना व्यभिचारी । घटादिपदार्थावयवसंयोगवतोऽपि तस्याकार्यत्वात् । न च नास्त्यवयवसंयोगोऽस्येति वाच्यम् । अव्यापकत्वापत्तेः । सकलमूर्तद्रव्यसंयोगस्वरूपत्वाद्व्यापकत्वस्य । नाप्यवयवाविष्वग्भावः सावयवत्वम् । वाद्यसिद्धत्वात् । यत्तूदयनः प्राह । अन्यत्र यद्यपि सावयवत्वं विकल्पदूषितं तथाप्यत्र द्रव्यान्तरसमवेतत्वमित्यभिमतं सावयवत्वमिति । तत्राप्यवयवैः सह वर्तते यत्तत्सावयवमिति सामान्यतः सावयवशब्दवृत्तौ कुतोऽयं द्रव्यस्य द्रव्यान्तरसमवेतत्वं सावयवत्वमिति विशेषं लब्धवान् । न हि शब्दानित्यत्व-

---

१ ' यद्यपि ' इत्यधिकं प. भ. पुस्तकयोः ।

सिद्धये प्रमेयत्वहेतुमुपादाय यद्यपि प्रमाणविषयत्वं प्रमेयत्वमुच्यते तथापि पटाद्यनित्यपदार्थवृत्त्येव तदिहाभिमतमिति विशेषो लभ्यते । लाभेऽपि वा कथञ्चित्समवायस्यासिद्धेरसिद्धो द्रव्ये द्रव्यान्तरसमवेतत्वस्वरूपोऽपि विशेषः । यदपि महत्त्वे सति क्रियावत्त्वादिति साधनमावेदि । तत्र विशेषणस्य भागासिद्धिः । द्व्यणुके पक्षान्तःपातिनि महत्त्वस्यासत्त्वात् । न च न तत्पक्षीकृतमिति वाच्यम् । तत्र कार्यत्वस्याप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । न च मूलानुमानेऽपि न तत्पक्षीकार इति सारम् । यतस्तत्र विशेषणमन्तरेण कुतः पक्षाद्बहिर्भावोऽस्यावसेयः । विरुद्धो हि वादो यत्र तद्विवादमावेद्यते । विरुद्धवादो द्व्यणुकेऽप्यस्त्येव । तथा हि भवानाह द्व्यणुकं बुद्धिमद्धेतुकं वयं तु ब्रूमोऽन्यथेति । अथ द्व्यणुकादन्यद्विवादमिति विशेषेण वा पक्षः क्रियते । तर्हि पक्षान्तरम् । किञ्चैवं कथं द्व्यणुकस्य बुद्धिमद्धेतुकत्वासिद्धिः तदसिद्धौ च कथं कस्यचित्सर्वज्ञत्वसिद्धिः । द्व्यणुकस्याबुद्धिमद्धेतुकस्य केनचिदज्ञानात् । यो[1] यत्करोति स तदुपादानाद्यभिज्ञ एवेति द्व्यणुकस्य बुद्धिमद्धेतुकत्वसिद्धौ तदुपादानभूतस्य द्व्यणुकस्यापि ज्ञानं सिद्धमेव । तथा च सर्वज्ञत्वमपीति चेत् । तदपि न पेशलम् । एवमपि सर्वज्ञत्वाप्रसिद्धेः । द्व्यणुकस्य बुद्धिमद्धेतुकत्वाप्रसिद्धौ हि तदुपादानीभूतानामज्ञानमेवावतिष्ठते । तथा च कुतः सर्वज्ञतासिद्धिः । किं च परमाणूनां केनचिदज्ञाने कथं द्व्यणुकस्योत्पादः । ईश्वरेण खल्वधिष्ठिताः परमाणवो द्व्यणुकमारम्भन्त इति त्वन्मतम् । न चाज्ञातानामधिष्ठानं सम्भवति ।

द्व्यणुके च बताकार्ये सति त्रिलोकी सुदुःस्थिता समभूत् ॥
यद्वा किमत्र चित्रं यदकार्यं भवति दौस्थ्याय ॥ ४०८ ॥

एवं च वरिष्ठा भो योगगरिष्ठाः, चक्रे शिवसिद्धिर्मानेन भवद्भिः ।

---

१ ‘ अथ यो ’ इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

व्यणुके कार्यतासिद्धौ ब्रूयाश्चेदन्यसाधनम् ।
तदैव तर्हि प्रगुणः शृणुयास्तत्र बाधनम् ॥ ४०९ ॥

यदपि रचनावत्त्वमवाचि । तदपि न चारु । यतः केयं रचना नाम । विचित्रप्रदेशशालित्वमवयवसंयोगो वा । यद्याद्यः पक्षः । तदान्तरिक्षेणानेकान्तः । समस्तमूर्तद्रव्यसंयोगनिबन्धनानां प्रदेशानां तत्रापि सद्भावात् । न च वाच्यमुपचरिता एव तत्र त इति । समस्तमूर्तक्रियाकारित्वं न स्यात् । उपचरितनभोदेशस्वभावाद्विशिष्टादृष्टोपकारात्तस्यार्थक्रियाकारित्वमपि न कान्तम् । उपचरितस्यासद्रूपस्य श्रोत्रस्य वान्ध्येयस्येवादृष्टेनाप्युपकारायोगात् । अथ द्वितीयः । तर्हि कः सम्बन्धः । तदसमवायिकारणकत्वं एकार्थसमवायो वा । आद्यश्चेत्, तदा प्रतिवाद्यसिद्धिः । न खल्ववयवसंयोगस्यासमवायिकारणतास्माकं सिद्धा । एकार्थसमवायस्तु व्यभिचारी । संयोगेन सार्धमेकस्मिन्नर्थेऽवयवरूपेऽवयविवदकार्याणामपि सामान्यादीनां समवेतत्वात् । एतत्तर्हि वक्ष्यमाणकार्यत्वसामान्यदूषणानुमानेन दूषितं प्रतिपद्येथाः । एतेन तदपास्तं यदुक्तम् "एतेभ्य एव हेतुभ्यः कर्ता कश्चन साध्यते" इति । नन्वेवमेतान्यनुमानानि प्रतिक्षिपतां भवतां किं न कार्यत्वं पर्वतादिषु सिद्धम् । तथा सति नित्यत्वमेषां स्यात् । उच्यते । अभिमतमेव तदत्र, किन्तु नैतान्यनुमानानि कार्यत्वसिद्धिसाधिष्ठानीति ब्रूमः । किं तर्ह्येभिरनुमानैर्भवतूभयसिद्धात्कार्यत्वात्साध्यसिद्धिरिति चेत् । नैवमुभयसिद्धादपि । प्रतिबन्धग्रहणोपायापायेन सन्दिग्धव्यभिचारित्वादस्य । अथातिप्रतीतावेव प्रत्यक्षानुपलम्भस्तद्ग्रहणकारणतयेति चेत् । तर्हि प्रत्यक्षानुपलम्भयोग्य एव गोचरे व्याप्तिग्रहणस्वीकारादनुपलब्धपुरुषव्यापारैः तृणतरुतडिन्नेता (?) दिभिर्निश्चितो व्यभिचारोऽस्तु । पक्षीकृतास्तृणादयो न च पक्षीकृतेन व्यभिचार इति चेन्नैवम् । प्रत्यक्षप्रतिक्षिप्तस्य पक्षीकरणे न्यायाभावात् । अन्यथानुष्णोऽग्निः प्रमे-

१ अत्र किञ्चित्पतितमिव प्रतिभाति ।

यत्वादित्यादावपि पक्षीकरणमेव शरणं स्यात् । अथ पक्षीकृतेनैव व्यभिचारोद्भावनेऽनुमानमात्रमुद्राभङ्गप्रसङ्गः । तथा हि धूमानुमानेऽपि शक्यमेवं वक्तुम् । वह्निव्यभिचारी धूमः पर्वतनितम्बे तमन्तरेण । यदि हि तत्रापि प्रत्यक्षेणाशुशुक्षणिः प्रक्षिप्तः स्यात्तदा को नाम न मन्येत व्यभिचारम् । न चैवम् । अयोग्यदेशस्थतया तत्र प्रत्यक्षस्य विधौ प्रतिषेधे वा कुण्ठितत्वेन सन्देहात् । अत एव हेतोरत्रावसरः । "सन्दिग्धे हेतुवचनम्" इति वचनात् । न चैवं प्रस्तुतेऽस्ति । नेदीयस्थैरवचनैरप्यवधानैकचित्तैरपि तृणादिषु प्रत्यक्षेण प्रतीतेरनुपलम्भात् । अध्यक्षमेव च प्रतियोगिनः प्रतियोग्यन्तरापेक्षयानुपलब्धिरुच्यते । ततोऽनुपलब्धिबाधितमेव व्यवहारसाधनापेक्षयानुमानबाधितमुच्यते । न चानुमानबाधितेऽप्यनुमानान्तरावकाशः । अथ दृश्यविशेषणस्यैवाभावं व्यवहारयति । दृश्यादृश्यसाधारणं च बुद्धिमत्त्वमिति दृश्यतानियमानुपपत्तेर्बुद्धिमतः कथमनुपलब्धिमात्रेण तृणादिजन्मनि निषेधः । ततः सन्देहात्पक्षीकरणं न्याय्यमिति चेत् । तदेतदतिस्थवीयः । व्याप्तिसाधनायाध्यक्षानुपलब्ध्योरधिकारदानादेव दृश्यतास्वीकारस्य प्रसह्यायातत्वात् । न ह्यदृश्ये प्रत्यक्षमन्वयसाधनमनुपलब्धिर्वा व्यतिरेकसाधिनीभवितुमर्हति । दृश्यते तु नियतस्तृणादिना व्यभिचारचकितचेताः प्रत्यक्षागोचरेण बुद्धिमता व्याप्तिं गृह्णीयात् । गृह्णातु, न तु तत्र प्रत्यक्षानुपलम्भाश्रयः श्रेयानस्य । ननु दृश्यादृश्यविशेषणमनपेक्ष्य प्रेक्षावत्त्वमात्रेण व्याप्तिग्रहः । नैवम् । तावतापि हि प्रत्यक्षकृताया व्याप्तेरनवकाश एव । दृश्यैकस्वभावनियता हि सा कथं दृश्यादृश्यसाधारणरूपविषया भवेत् । तद्धि दृश्यमदृश्यं च रूपमेकबुद्धिमत्त्वादिधर्म्मानुवृत्तावपि स्वभावविप्रकर्षेतराभ्यामत्यन्तं भिन्नजाति । ततः प्रत्यक्षं दृश्यैकजातिस्वीकारेण प्रवृत्तमितरवार्तानभिज्ञं तद्विशिष्टमेव साधारणमपि धर्मं व्यापकमादर्शयति । यद्यपि देशकालविप्रकृष्टमपि न दृश्यम् । तथापि दर्शनयोग्यतयैकजात्येवेति । स्वभावविप्रकृष्टस्यैव प्रत्यक्षेण परिहारात् । सर्वान्यवर्जने हि नियतविशेषपर्यवसानाद्व्याप्तिरेव न स्यात् । यथा हि स्वप्रवृत्ति-

१ 'तु सानुमानमुच्यते' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

योग्यज्ज्वलद्भासुराकारपुरस्कारेण प्रवर्तमानाध्यक्षकृता व्याप्तिः सप्तार्चिषि न जठरानलसाधारणरूपपर्यवसायिनी । अन्यथा तार्णादिभेद इवाभिमतेऽपि रूपे सन्दिहानो न तत्साध्यार्थक्रियालाभैकाग्रबुद्धिः प्रवर्त्तते । यथा वा पल्लवोल्लासने समीरणेन व्याप्तिरध्यक्षकृता स्पृश्यरूपपुरस्कारान्न स्तिमितमारुतसाधारणरूपपर्यवसायिनी । अन्यथा किसलयकम्पेन पवनमनुमिन्वन् स्पृश्यप्रभञ्जनानुरूपे प्रवृत्तिनिवृत्ती निश्चयेन नाचरेत् । तथा बुद्धिमत्यपि प्रत्यक्षकृता व्याप्तिर्नादृश्यसाधारणरूपपर्यवसायिनी । तस्मात्, प्रत्यक्षव्याजेन यदि प्रमितिमात्रमेव व्याप्तिसिद्धावभिधीयते । तदा प्रत्यक्षकृतकारणत्वनिश्चयस्य तस्य दृश्यादृश्यरूपपर्यवसायित्वाभावेन व्याप्तत्वात् । प्रयोगः—यो यः प्रत्यक्षकृतः कारणत्वनिश्चयो नासौ दृश्यादृश्यरूपपर्यवसायी । यथाग्नौ जठरजातजातवेदःसाधारणरूपं परिहरन्प्रत्यक्षकृतश्चासौ बुद्धिमतीति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । दृश्यादृश्यरूपपर्यवसायित्वं हि प्रत्यक्षाकृतत्वेन व्याप्तं तद्विरुद्धश्च प्रत्यक्षकृतकारणत्वनिश्चय इति व्याप्तेरभावात्सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वमेव कार्यत्वस्य । किं च यदि दृश्यादृश्यविशेषणमवधूय धीमन्मात्रेण व्याप्तिर्विवक्षिता । तर्हि यदा बुद्धिमदभावे कुम्भकार्यस्याभावमुपदर्शयेद्वादी व्यतिरेकप्रतिपादनाय । तदा दृश्यादृश्यविशेषणशून्यचेतनमात्रस्याभावः केन प्रमाणेन सिद्धः । दृश्यानुपलब्धेर्दृश्यस्यैव प्रतिषेधेऽधिकारात् । अन्यथा तृणादिना व्यभिचारस्याशक्यपरिहारत्वात् । न हि दृश्यपुरुषविषयैवानुपलब्धिर्बुद्धिमन्मात्रस्य व्यतिरेकबोधसाधनीभवितुमर्हति । आत्यन्तिकविषयभेदस्य व्यक्तत्वात् । अन्यथा तृणादिजन्मन्यपि दृश्यपुरुषविषयैवानुपलब्धिः कार्यत्वव्यभिचारस्थिरीकरणकारणं किं न स्यात् । तयैव तत्राप्यदृश्यस्यापि कर्तुः प्रतिषेधसम्भवात् । न हि लाभे प्रवेशश्छेदे निःसरणमिति न्याय्यम् । तस्माद्दृश्यविशेषणापोहे व्यतिरेकग्रहणोपायाभावादव्याप्तेः पुनरपि विपक्षव्यावृत्तिसन्देहः । न च नभस्युभयाभावविभावनमुपायो व्यतिरेकग्रहणस्य । कार्यत्वाभावस्य बुद्धिमद्व्यापाराभावप्रयुक्तत्वनिश्चयानुपपत्तेः । तदपरकारणसाकल्ये हि तन्मात्राभावेऽभावः कार्यस्य तदभावप्रयुक्तः प्रत्येतुं

१ स्वार्थबुद्धयः पुरुषाः स्वार्थसिद्धिसमये प्रवर्तन्ते स्वार्थविनाशमालोच्य निवर्तन्ते तद्वत् ।

शक्यः। निवृत्तिमात्रं तु दासीगर्दभन्यायेनाकार्यकारणयोरपि सुलभम्। एवं च किं बुद्धिमत्कारणव्यापाराभावाद्विहायासि कार्यत्वाभाव उत कारणमात्रविप्रयोगादिति सन्देहः। तथा च स विफलः प्रयासः। अन्वयोऽपि हि कार्यमात्रस्य कारणमात्रेण गृह्यन्तामुतस्वित् पुरुषविशेषणेन कारणेनेति सन्देह एव। अथ दृष्ट एवायं पुरुषविशेषणकारणरूपो विशेषः कथं परिहर्तुं शक्यो धूमे दहनात्मवत्। यद्येवं दृश्यशरीररूपो विशेषः प्रतीत एव कथं परिहर्तुं शक्यः। चित्रभानोर्भासुराकारवत्। स हि तर्हि विशेषो व्यभिचार्यते भूधरादिषु दृश्यशरीरकर्तारं विनापि कार्यत्वस्य दर्शनादिति चेत्। व्यभिचार्यतां नाम। किन्तु यथा दृष्टत्वात्पुरुषविशेषणकारणेऽन्वयो भवताभिधीयते तथा कार्येऽपि परिदृष्टविशेषे एव पुरातनप्रासादादावन्वयोऽभिधीयतां न तु भूधरादाविति किं नश्छिन्नम्। नन्वेवं जैनानामपि कथं क्वाप्यनुमानादतीन्द्रियवस्तुसिद्धिः। तदसाधीयः। उपलम्भानुपलम्भप्रभवतर्कप्रमाणाद्व्याप्तिग्रहणवादिनामेवंविधदोषश्लेषासम्भवात्। प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां तु तद्ग्रहणवादिनां नास्ति तद्दोषेभ्यो मोक्ष इति। अपि च कथं प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां कार्यमात्रस्य बुद्धिमत्कारणविशेषेण व्याप्तिग्रहणमनुगुणम्। यतोऽमू प्रत्यक्षानुपलम्भौ विशिष्टकार्यकारणजात्युल्लेखेनैव कार्यकारणभावग्रहणाय प्रवर्तते। तथा हि प्रत्यक्षानुपलम्भप्रवृत्तिसमनन्तरमीदृशात् ज्वलद्भासुरस्वरूपविशेषादीदृशकपोतकण्ठधूसरमक्षिकण्ठविकारकारि वस्तु जायते। ईदृशात्पुरुषविशेषात्पृथुबुध्नो-

---

१ 'अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववृत्तिता। कारणत्वं भवेत्तस्य–' इति कारणत्वलक्षणेऽन्यथासिद्धस्य न कारणतेति निश्चितम्। तथा च घटोत्पत्तौ शिरसि मृत्तिकामानीतवती दासी तथा तदानयनकारी गर्दभश्च न कारणं किंतु मृत्तिकैव। अन्यथासिद्धिशून्यत्वात्। मृत्तिकाहर्त्री दासी गर्दभश्चान्यथासिद्धौ। उपायान्तरेणापि मृत्तिकानयनस्य सुकरत्वात्। एतद्विचार्य निवृत्तिमात्रं तु' इत्यादिनिर्देशः। २ 'सकलप्रयासः' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः। ३ 'न तथा' इति प. पुस्तके पाठः। ४ 'ग्रहवादिनां तेषामेवंविधं' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः।

दराद्याकारमीदृशात्तु तस्मादातानवितानीभूततन्त्वात्मकामित्यनेनाकारेण हेतुफलभावः सर्वापरकार्यकारणजातिव्युदासेन विशिष्टमेव जातियुग्ममुल्लिखन् प्रवर्तते । इयमेव गतिः सर्वत्र हेतुफलभाववेदने विदिता ध्रुवमीश्वरानुरोधात्प्रसिद्धनयलङ्घनमिदं वचः । अथाभिदधीथाः । कः पुनरत्रानुरोधः । यदि तार्णादिभेदमुदस्य वह्निना धूममात्रस्येव भूधरादिभेदमुदस्य कार्यमात्रस्य बुद्धिमता व्याप्तिं प्रतीयात्प्रत्यक्षम् । यथैव तर्हि वह्निपा कार्यजातिविशेषस्य धूमस्यावान्तरसूक्ष्मजातिमात्रमन्तर्भाव्य व्याप्तिग्रहः । तथा बुद्धिमताप्यस्तु कार्यजातिविशेषस्यैव वस्त्रादेर्न तु कार्यमात्रस्य । यथा वात्यन्तविसदृशीरपि जातीरन्तर्भाव्य कार्यमात्रस्य बुद्धिमता व्याप्तिं जिघृक्षसि तथा कार्यमात्रस्यैव यत्र कार्यमात्रं तत्र वह्निरित्येवं वह्निनापि किं न तां गृह्णीयाः । इन्द्रियप्रत्यक्षप्रत्ययस्यैव वह्निर्व्यापार उभयत्र कथं भिन्नां प्रवृत्तिमाश्रयेत् । अथ कार्यमात्रं व्यभिचरति चित्रभानुं नतु बुद्धिमन्तमिति व्यभिचारदर्शनादर्शनकृतोऽयं विभाग इति चेत् । तत्तर्हि दर्शनादर्शनं विमर्शमनारूढं गच्छत्तृणस्पर्शवन्न व्यवहारायेति तदनुरूपेण विमर्शेनावश्यं भाव्यम् । न चायमस्ति । न हि कश्चिदग्निधूमादिष्वन्वयव्यतिरेकग्राहिप्रत्यक्षानुपलम्भाप्रवृत्तौ कार्यजातिरखिलाऽनलादुत्पद्यत इति संकल्पमनुभूय भूयोव्यभिचारदर्शनाद्यतः कार्यान्तराणि वह्निमन्तरेणाप्युपलभ्यन्ते ततो धूम एवानेन जन्यत इति निश्चयं परिचिनोति । किं तु झटित्येव प्रत्यक्षानुपलम्भानन्तरमस्मादग्न्यादेरिदं धूमादीति जातिविशेषद्वयं हेतुफलभावतया निश्चिनोति । किं चैतद्व्यभिचारदर्शनं किं सत्यामेव व्याप्तावनुमानमात्रं खण्डयति यद्वा व्याप्तिरेव मिथ्येति व्यवस्थापयति । नाद्यः पक्षः । विरोधात् । न हि साध्याविनाभावलक्षणा व्याप्तिश्च हेतोः । साध्याभावसम्भवकृतश्चानुमानाभावः सङ्गच्छते । द्वितीयेऽपि स्वसामर्थ्येन स्फुरत्येव व्याप्तिग्राहिणि प्रमाणे व्याप्तिमिथ्यात्वं तदवस्थापयेत्किं वा तस्यैव प्रामाण्यक्षयमादधानम् । पौरस्त्यपक्षे प्राचीन एव प्रतिक्षेपः । चरमे तु

सर्वत्रानुमानरूपे विषये तत्तस्य प्रामाण्यक्षयमादधाति नियते वा। प्राक्तने प्रकारे धूमध्वजानुमानमपि न स्यात्। किमिदानीं शरणमीश्वरानुमाने भविष्यति। नियतेऽपि विषये किमिष्टिवशाद्व्यभिचारदर्शनं व्याप्तिग्राहिप्रमाणस्य प्रामाण्यक्षयं कुरुते स्वयं तत्रैव प्रवृत्तितो वा। इष्टिवशान्नियते विषये व्याप्तिविहितौ व्यभिचारदर्शनं वराकमुदासीनमिति न कश्चिद्धेतुरहेतुर्वा तत्त्वतः। धूमेऽपि स्वेच्छया व्याप्तिखण्डनप्रसङ्गात्। तत्रैव प्रवृत्तितस्तु नियतविषयत्वं व्यभिचारगोचरस्यापि प्रत्यक्षस्य कथम्। यावता यथा नियतजातिप्रवृत्तिबुद्धिमत्त्वेन कार्यत्वमात्रस्य व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षं सर्वविषयमिष्टम्। तथा व्यभिचारगोचरमपि सर्वविषयमेवास्तु। कथं नियतविषयम्। अन्यूनानतिरिक्तविषयैकत्वादुभयोः[1]। तस्मादेकविषय एव व्याप्तिग्रहो व्यभिचारचेतनं चेति किमधुनापि साधनमसाधनं वा स्यात्। भवतु भवदुपरोधाद्व्यभिचारदर्शनस्य नियतविषयत्वम्। तथापि न सकृदेव व्यभिचारवतां तद्बोधः। किन्तु क्रमेण। व्याप्तिग्रहणकाले च व्यभिचारिणामपि व्यभिचारदर्शनमाहत्य नास्तीति धूमस्य पटादिकार्याद्विशेषाभावादहेतुत्वम्। हेतुत्वे वा धूमस्येव पटादिकार्यस्यापि हेतुत्वं स्यात्। न च सर्वस्यान्यस्य कार्यस्य व्यभिचारदर्शनाद्धूमे व्याप्तिविश्राम[2] इति वाच्यम्। अशक्यो ह्ययमर्थो व्यभिचारविषयाणामनन्तत्वाद्देशादिविप्रकर्षवतां गोचरीकरणकालापेक्षया पुरुषायुषः कनीयस्त्वात्। तस्माद्व्यभिचारदर्शनवन्नियतविषय एव व्याप्तिग्रहोऽपि निरपवादः। नन्वेवं केनचित् क्वापि व्याप्तिग्रहणे परेण व्यभिचारोपदर्शनाच्चैषा साधारणानेकान्तव्यवस्था सा दुःस्थेति चेत्। एवमेतद्यदि बुद्धिपाटवनियमः सर्वेषाम्। मन्दबुद्धिस्तु सादृश्यादिना जातिविशेषप्रवृत्तेऽपि प्रत्यक्षे जात्यन्तरेणैकीकृत्य व्याप्तिग्रहणाभिमानादनुमानमातिष्ठमानः पटुना परेण व्यभिचारमादर्श्य

---

१ शक्तिकत्वादुभयोरिति प. भ. पुस्तकयोः पाठः। २ 'विश्राम' इति तु अपाणिनीयम्।

व्याप्तिदुर्ग्रहं प्रत्याय्यते । अतः साधारणानेकान्तव्यवस्था । यथा धूमप्रवृत्तेऽपि व्याप्तिग्राहिण्युच्छलत्कपोतकण्ठधूसरं वस्तु वह्निव्याप्तमनुस्मरन् मारुतोद्धूतधूलिपटलादनलमनुमिन्वन् बाष्पोदयेन प्रसिद्धोपर्बुधवैधुर्येण व्यभिचारमादर्श्य वार्यते । ततो जातिविशेषप्रतिबद्ध एवाध्यक्षेण प्रतिबन्धोऽवसेयः । ननु यदि जातिविशेषप्रतिबद्धंबोधः । तदा एते पटादयो हरिद्रादिद्रव्यसंस्कारवन्तो रागयोगित्वात्पूर्वोपलब्धपटवदित्यादौ कथमत्यन्तविजातयोऽपि पटकुटाद्या रागमात्रयोगिनो हरिद्रादिद्रव्यसंस्कारमनुमापयेयुः । अनुमापने वा तद्वदेवात्यन्तविजातीया अपि कैलाशकुलिशादयः साधारणकार्यत्वधर्म्मकाः पुरुषमनुमापयिष्यन्तीति चेत् । नैवम् । कार्याख्यव्याप्यस्यात्र गमकत्वात्तदपेक्षयैव सजातीयविजातीयतायाश्चिन्त्यत्वात् । तच्च निर्वर्त्यविकार्यकर्मापेक्षया यथाक्रमं द्विविधं धर्मिरूपं धर्मरूपं च । तत्र सर्वथाऽपूर्वोत्पत्तौ धर्म्मिणो व्याप्तिरुच्यते धूमादिवत् । तदा हि धूमान्तरमेव सजातीयं विजातीयमन्यवस्तु । यदा तु पूर्वस्थितस्यैव धर्म्मान्तरोत्पत्तिस्तदा च व्याप्तिरुच्यते पयस्यौष्ण्यादिवत् । तदा चौष्ण्यान्तरमेव सजातीयो धर्मः । नाधुना धर्मिजातेरपेक्षा । तथा ह्यग्निसंयुक्तमिदं जलमुष्णत्वाद्धृतवदित्यत्रौष्ण्याख्ययोर्जलघृतसमाश्रितयोर्धर्मयोरेव सजातीयत्वम् । नतु जलघृतयोर्धर्मिणोः । एवं रागोऽपि पटकटादिद्रव्यवैजात्यमवमत्य स्वरूपसजातीयत्वापेक्षयैव द्रव्यसंस्कारस्य गमकः । अत एव तद्विशेषे क्वचित्कुङ्कुमस्य क्वचिद्धरिद्रादेः सक्तः संस्कारोऽनुमीयते । न चैवं पूर्वस्थिते भूधराम्भोधरादौ कार्यत्वमात्रनिर्वर्तकः पुरुष इष्टः, किन्तु कुम्भकारादिवदपूर्वोत्पादकः । तस्माद्धर्मिवस्तुव्याप्तिग्रहो न धर्ममात्रप्रत्यासत्तिमनुरुध्यते । नापि धर्मव्याप्तिर्धर्मिणः सजातीयत्वम् । अतो न रागवद्धर्मिवैजात्येऽपि कार्यत्वस्य गमकत्वम् । अन्यथा पाण्डु-

---

१'धूम्रधूलि' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । २ ' जातिविशेषप्रतिबद्ध एवाध्यक्षेण प्रतिबन्धबोधः ' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । ३ ' पटकट ' इति भ. पुस्तके पाठः ।

द्रव्यादपि हव्याशनानुमानप्रसङ्गो दुष्परिहारः । व्यभिचारोत्तरस्य दूषितत्वात् । तस्मात्कार्यजातिविशेषप्रबद्धमेवाध्यक्षेण प्रतिबन्धबोधनम् । यदि च कार्यजातिभेदे प्रवृत्तमपि प्रत्यक्षं कार्यमात्रमधिष्ठानीकरोति । कारणेऽपि तर्हि प्रवर्तमानं कारणमात्रमेव व्यापकमवधारयतु । कस्माद्बुद्धिमद्रूपं तदवलम्बते । ततो यदि न भवदभिप्रायानुरोधोऽध्यक्षस्योभयत्र सामान्यावलम्बिना विशेषावलम्बिना वा भवितव्यमनेन । सामान्यावलम्बने कार्यात्कारणमात्रानुमितौ का वार्ता विरूपाक्षसिद्धेः । विशेषावलम्बने च कार्यमात्रेण व्याप्तिरसिद्धेति । तस्मादनुभवाद्युक्तेश्च विशिष्टामेव कार्यजातिं हेतुविशेषव्याप्तामुपदर्शयति प्रत्यक्षमिति स्थितम् । प्रयोगः– यद्यत्कार्यकारणभावग्राहि प्रत्यक्षं तत्तद्विशिष्टजातिप्रतिनियतव्यापारम् । यथाग्निधूमयोः । तथा चेदं बुद्धिमता कार्यस्य व्याप्तिसाधनमिति । नास्यान्यथा व्यापाराशङ्कयाऽनेकान्तः । कारणानुपलब्धिबाधितत्वात् । कारणभेदो हि कार्यभेदस्य कारणम् । अन्यथा सर्वस्याहेतुकत्वप्रसङ्गात् । न च प्रत्यक्षस्य [1]कारणभेदः । विषयेन्द्रियालोकादिलक्षणसमानसामग्रीप्रभवत्वादिति । दृष्टान्ते साध्यशून्यताशङ्कायां च यद्यत्प्रत्यक्षं तत्तद्विशिष्टजातिप्रतिनियतव्यापारं यथा व्यभिचारग्राहि । प्रत्यक्षं चाग्निधूमयोः कार्यकारणभावग्राहीति बाधकमभिधानीयम् । अत्रापि स एवानेकान्तपरिहारः । एवं च कार्यजातीनामत्यन्तविलक्षणानामानन्त्यात्प्रतिजातिभेदं च व्याप्तिग्रहणापेक्षणाद्यावज्जातिकं कार्यं बुद्धिमत्पूर्वकं परिच्छिन्नं तावत एवानुमानमसमञ्जसमित्यसमञ्जसम् । कीदृशी पुनः कार्यजातिर्बुद्धिमता व्याप्तेति चेत् । उच्यते । यद्दृष्टेरक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्धिः । किं सा साधनबुद्धिरथ प्रकृतसाध्यबुद्धिः । साधनबुद्धिस्तावद्भवतां सिद्धैव क्षित्यादीनां कार्यतया सम्मतत्वात् । अथोत्तरः पक्षः । तेनायमर्थो भवति नेदं क्षित्यादिषूपलभ्यमानं साध्यानुमानसमर्थं कार्यत्वं किन्त्वन्यदेव साध्यबुद्ध्यजननात् । न

---

१ 'कारणभेदोऽस्ति'. इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

चैतत् युक्तम् । सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । धूमादिष्वपि हि शक्यमेवं वक्तुं नायमभ्यनुमितिसमर्थो धूमः किं त्वन्य एव साध्यबुद्ध्यजननात् । तथा च तावन्न साधनं सिद्ध्यति यावत्साध्यबुद्धिर्न सिध्यतीति तावन्न साध्यं सिद्ध्यति यावत्साधनबुद्धिर्न सिद्ध्यतीति स्फुटतरमितरेतराश्रयत्वमिति । तदमनोरमम् । यतः कृतबुद्धिरिति न साधनबुद्धिर्नापि प्रकृतसाध्यबुद्धिः किं तु कुविन्दादिस्वभावसाध्यबुद्धिः । तदभावाच्च न साक्षाद्भवदीयहेत्वसिद्धिः प्रकृतसाध्यासिद्धिर्वा विवक्षिता । किन्त्वात्यन्तिकवैजात्यप्रदर्शनमेतत् । तद्द्वारेण हेतोरसिद्धिरन्यथासिद्धिर्वाभिमतैव । तथा हि शून्यनगरपरिदृष्टदेवकुलादौ शिल्पिबुद्धिराविरस्ति न मलयमकरालयादौ । तदस्याः शिल्पिबुद्धेर्भावाभावौ न जातिभेदमात्यन्तिकमन्तरेणेत्यभिप्रायः । ततो यथा धूमादग्निबुद्धिर्भवन्ती गर्दभादेरभवन्ती धूमाद्गर्दभस्य नियतं जातिभेदमापादयति । [1]तथेदमपि निश्चितपौरुषेयभावेभ्यो भावेभ्यः कैलाशकुलिशादीनाम् । कथं पुनरत्र सजातीयत्वाभाव एव प्रतिपत्तव्य इति चेत् । कुविन्दादेरम्भोदद्म्भोलिप्रभृतिसम्भव इति स्वप्नेऽपि शङ्काविरहात् । अन्यथा कुविन्दपादमर्दनान्नानावृष्टिकष्टमाविशेल्लोकः । परचक्राक्रान्तिकातरो वा क्षितिधरजलधिव्यवधिमभिलषंस्तत एव निवृत्तिमासादयेत् । कुविन्दस्थानीयस्तवाप्यपरोऽपेक्ष्य एवेति चेत् । न । सजातीयं चेत्कार्यं विजातीयकारणगवेषणानुपपत्तिः । कुविन्देनैव साध्यसिद्धेः । न हि पटान्तरेऽपि कुविन्दादपरस्यापेक्षास्ति । वस्त्रविशेषे विशिष्टशिल्पिनोऽपेक्षास्तीति चेत् । अस्ति यावदेव तु वस्त्रान्तरेणैकजातीयत्वपरामर्शो दृढः । अत एव कुविन्दस्यैव शिल्पिनः कल्पनम् । तद्विमर्शाभावे तु पौरुषेयताया एव सन्देहः । मेरुमन्दरादयस्तु न केनचित्पौरुषेयेणैकप्रत्यवमर्शभाजः । तदेषामध्यक्षसिद्धमत्यन्तवैजात्यमपह्नुवानः पटात्पटान्तरे समानशिल्प्यनुमानविरहप्रसङ्गेन तदेव स्वीकार्यते । यथा

१ ' तथेयमपि ' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

हि वस्त्रादिसजातीयेऽपि भूधरादौ कुविन्दादिविलक्षणः कर्तानुमीयते तथाऽदृष्टकुविन्दादिव्यापारे वस्त्रान्तरादावपि न कुविन्दादिरेव कर्तानुमीयेत। न चैवम्। ततो न वस्त्रादिसजातीयत्वं भूधरादेरिति सिद्धे जातिभेदे यादृक्कार्यं कुम्भादि पुरुषप्रतिबद्धं न तादृग्गर्भार्भकादीत्यसिद्धिस्तत्र कार्यत्वविशेषस्य। यादृग्गर्भार्भकादिकार्यं न तादृक् पुरुषव्याप्तमित्यव्याप्तिः कार्यत्वमात्रस्य। एवं च स्थिते प्रकृतसाध्यबुद्ध्यजननद्वाराणि दूषणानि दूरमपास्तानि। न हि वयं प्रकृतसाध्यबुद्धेरभावात्कार्यत्वहेतोरसिद्धिं ब्रूमः। किं तर्हि मन्दरादौ कुविन्दादिकर्तृबुद्धेरभावाद्वस्त्रादिसजातीयकार्यत्वासिद्धिम्। ततश्च प्रकृतसाध्यबुद्धिवैधुर्यमिति न कश्चिद्दोषः। अपि च यदि घटादौ तथा दर्शनात्कार्यतामात्रं गोत्रादौ बुद्धिमद्धेतोरनुमापकमङ्गीक्रियते। तर्हीदानीं तद्वदेव मृद्विकारतापि शक्रमूर्धनि मनुष्यनिर्मितत्वानुमापिका किं माभूत्। न खल्वत्रापि कलशवल्मीकयोर्मृद्विकारत्वं भिद्यते। न च तादृशसंस्थानविशेषो मनुष्येणाशक्यक्रियः। तादृशत्वेऽपि तस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधानादर्शनान्न तत्कार्यमिति चेत्। न। इहापि साम्यात्। इहापि यस्य यस्य बुद्धिमद्भावानुविधानमस्ति तस्य सर्वस्यास्तु तत्पूर्वता प्रासादादीनाम्। न पुनस्तथाविधस्यापि भुवनादेर्भवितुमर्हति। तस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाभावात्। नन्वेवं यो यो धूमविशेषो वह्निभावाभावानुविधायिभावाभाव उपलब्धः स सर्वोऽस्तु वह्निपूर्वो न तु पर्वतनितम्बवर्तीति कथं ततो वह्निरनुमीयते सामान्यबुद्धिविशेषविषयत्वेन। कारणाभावावधारणस्य[1]ेहापि साम्यादिति चेत्। तत्किमिदानीं मनुष्यकार्या कुड्यादय उपलब्धा इति शक्रमूर्धापि तथास्तु। कस्यचिद्विशेषस्य कुड्यादिभ्यः शक्रमूर्धादेः सम्भवान्नैवमिति चेत्। स तर्हि प्रासादादिभ्यः सम्भवति भुवनादेरपीति न विशेषः। न त्वेवंविधो वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिनां धूमविशेषाणां पर्वतगताद्धूमात्स्वरूपेण विशे-

---

१ 'कार्यकारणभावावधारणस्य' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः।

पोऽस्ति । अत एव न पाण्डुद्रव्यमात्रात्कुमुदकपोतादेर्दहनानुमानम् । धूमत्वासामान्यस्यैव ततो भेदापादकत्वात् । किं च । यदि कुम्भादौ कार्यत्वमात्रस्य बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनात्पृथिव्यादावपि कार्यतेष्यते । तर्हि केषाञ्चिन्मणिमुक्तादीनां पुरुषान्वयव्यतिरेकानुविधानस्योपलम्भाद्रत्नाकरसमुत्थानामपि तत्कार्यत्वप्रसङ्गः । इष्यत एवं पुरुषस्तत्रापीश्वरः कर्तेति चेत् । कथं तर्हि तत्राकृत्रिमव्यवहारो लोकस्यास्खलद्रूपः । तत्रेश्वरस्य कर्तुरतीन्द्रियत्वेनानुपलम्भादिति चेत् । न । अन्यत्रापि सर्वत्र कर्तुरनुपलम्भाद्देशकालविप्रकृष्टस्य कर्तुरुपलम्भासम्भवादतस्तेष्वप्यदृष्टकर्तृकेष्वकृत्रिमव्यवहारः । सागरसमुत्थादिभिः समानार्थताथवा स्यादविशेषात् । तज्जातीयेषु कर्तुरुपलम्भाददृष्टकर्तृकेष्वपि कर्तुरनुमानात्कृत्रिमव्यवहार इति चेत् । सामुद्रेष्वपि दृष्टकर्तृकसमानजातीयत्वेन कर्तुरनुमानात् कृत्रिमव्यवहारः किं न स्यात् । अन्यथात्रापि माभूदविशेषात् । सामुद्राणां दृष्टकर्तृकमण्यादिविजातीयत्वेन कर्त्रनुमानायोगात्कृत्रिमव्यवहाराभावे स्थावरादिकार्यस्यापि दृष्टकर्तृकप्रासादादिकार्यविजातीयत्वात् । कर्त्रनुमानं न स्यादविशेषात् । तस्माद्दृष्टकर्तृकसजातीयानामेव कर्त्रनुमानं युक्तम् । यथा जीर्णकूपप्रासादादीनाम् । तत्रापि मानेन लौकिकपरीक्षकाणामक्रियादर्शिनामपि कृत्रिमबुद्ध्युत्पत्तेः । न तद्विजातीयानां कर्त्रनुमानं युक्तम् । यथा नदनदीपर्वतादीनाम् । लौकिकपरीक्षकयोस्तत्र[1] कृतबुद्ध्यनुत्पत्तेः । एवं विशिष्टं कार्यत्वमसिद्धं वसुधादिषु । कार्यत्वमात्रं पुनरप्रसिद्धव्याप्तिकमिति स्थितम् । यच्च प्रत्यक्षादिभिरबाध्यमानपक्षत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वं प्रत्यादिष्टम् । तदपि न स्पष्टम् । पक्षैकदेशस्य तृणादेर्ग्रहणयोग्यकर्तृकस्याप्यगृह्यमाणकर्तृकतया प्रत्यक्षेण बाधनात् । अथ न प्रत्यक्षेण पक्षैकदेशोऽत्र बाधितुं शक्यः । कर्तुः प्रत्यक्षेण ग्रहीतुमयोग्यत्वादिति चेत् । न । प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां व्याप्तिग्रहणाङ्गीकारेण दृश्य एव विषये

---

१ 'लौकिकेतरयोः' इति भ. पुस्तके पाठः ।

साधनाभिधानस्य हठेनायातत्वादित्युक्तम् । अपि च । ज्ञातचिकीर्षाप्रयत्नशरीरशाली खल्वात्मा मूर्तः कर्ता भवति । कुलालादेस्तथोपलम्भात् । एवंभूतश्च कर्ता प्रत्यक्षग्रहणयोग्य एव । यद्यपि ज्ञानादिभागो न योग्यः । तथापि योग्यशरीरभागबाधाद्भवति प्रत्यक्षं बाधकम् । अथ ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवानेव कर्ताभिधीयते न शरीरवानपि । ननु शरीरं कुतो न कर्तृत्वभागनिवेशि । ज्ञानोत्पत्तावुपयुक्तत्वादिति चेत् । तर्हि ज्ञानमपि त्यज्यताम् । इच्छोपयोगित्वात् । इच्छापि त्यज्यतां प्रयत्नोपयोगित्वात् । ततः प्रयत्नमात्रशाली कर्ता प्राप्तः । तथा च न चेतनः कर्तेत्यहो कमनीयं कर्तृत्वमालोकयाञ्चक्रुर्योगाः । तस्माज्ज्ञानादि[1]चतुष्टयशाली कर्ता वाच्यः । एवञ्च भवति प्रत्यक्षं बाधकम् । अथ न शरीरं कर्तृभागनिविष्टमन्यत्रोपक्षीणत्वात् । ज्ञानमन्तरेण तु न कर्तृत्वम् । न ह्यत्र ज्ञानमिच्छामात्रोपयोगि । किन्त्विच्छाप्रयत्नयोर्विषयावच्छेदोपयोग्यपि । न हीच्छाप्रयत्नौ स्वयं स्वविषयप्रवणावपि तर्हि ज्ञानविषयावच्छेदद्वारेणैव तयोः सविषयत्वम् । तयोः स्वभावाद्विषयावच्छेदे तदपलापप्रसङ्गः । अयमेव हि ज्ञानस्य ताभ्यां भेदो यदिदं विषयप्रवणं स्वभावात् । तस्मान्नान्यत्रोपयोगितामात्रेण ज्ञानं त्यक्तुं युज्यते । इच्छाप्रयत्नयोर्विषयावच्छेदार्थमधिकोपयोगात् । तस्माज्ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधार एव कर्ता । शरीरं तु ज्ञानोपयोगीति न कर्तृत्वनिवेशि । एवं च सति न प्रत्यक्षं बाधकम् । ज्ञानादित्रयाधारस्य हि कर्तुः प्रत्यक्षेण ग्रहीतुमयोग्यत्वादिति । तदयुक्तम् । यतो यस्यास्मदादेरनित्याविच्छाप्रयत्नौ भवतस्तस्य पूर्वं विषयपरिच्छेदः । परिच्छिन्ने च तस्मिन् सुखदुःखसाधनतामवधार्य तदनुरूपाविच्छाप्रयत्नौ प्रवर्तेते इति वक्तुं युक्तम् । यस्य पुनरेतौ नित्यौ तस्य यत्र क्वचन स्वयं सिद्धौ स्तस्तत्र स्वत एवेति किं कार्यं ज्ञानेन । न हि तौ ज्ञानपूर्वौ प्रवर्तेते । नित्यताव्याहतिप्रसङ्गात् । ननूक्तमिच्छाप्रयत्नयोः स्वयं विषया-

१ ज्ञानदर्शनचारित्रवीर्यमिति ज्ञानादिचतुष्टयम् ।

वच्छेदप्रवणत्वे ज्ञानरूपता स्यादिति । तदसत् । यतो विषयावच्छेद इत्यत्र कोऽर्थः । किं प्रतिनियते विषये ज्ञप्तिः प्रवृत्तिर्वा । पौरस्त्यपक्षे स्यात्तयोर्ज्ञानरूपता । परं नामुं पक्षमाचक्ष्महे । द्वितीयपक्षे तु कथमनयोर्ज्ञानरूपत्वम् । न च विषयविज्ञानं विना प्रवृत्तिरेवानयोर्न प्राप्नोतीति वाच्यम् । नित्ययोस्तयोः परिमाणस्येव व्योम्नि क्वापि विषये सदा प्रवृत्तत्वात् । अथ नित्यावप्येतौ नैकविषयावेव तत्तद्भावभेदोपधाने तत्तद्विषयत्वसम्भवात् । तथा च यत्र यत्रोपधानीभूते भावे ज्ञानं भवति तत्तद्विषयाविच्छाप्रयत्नौ भवतः सवितृप्रकाशवत् । ज्ञानं विना तयोस्तत्तद्विषयत्वं दुरापम् । तदयुक्तम् । यस्मादुत्पन्नेनैव भावेन न तावदुपधानं सम्भवत्येवं चेतरेतराश्रयम् । उत्पन्नेनैव हि भावेनोपधाने सतीच्छाप्रयत्नयोस्तद्विषयत्वं तस्मिंश्च सत्युत्पन्नेन भावेन तयोरुपधानमिति । अथास्मदादौ शरीरसहितानामेव विलोकनात्तत्कल्पनाप्यस्तु । अथ तदीयज्ञानेच्छाप्रयत्नानामस्मदादिज्ञानेच्छाप्रयत्नविलक्षणत्वाच्छरीरसाहित्यं विनापि सद्भावः स्वीक्रियते । तर्हि तदिच्छाप्रयत्नयोरस्मदादीच्छाप्रयत्नविलक्षणत्वाज्ज्ञानसाहित्यमपि त्यज्यताम् । रुचीनां कान्तास्वेव सन्मानार्हत्वात् । अपि च विषयावच्छेदाय चेज्ज्ञानं मृग्यते । मृग्यताम् । इच्छया तु किं कार्यम् । प्रयत्नविषयस्य ज्ञानेनैवावच्छिन्नत्वात् । न चेच्छां विना प्रयत्नः कथं प्रवर्ततामिति वाच्यम् । तस्य नित्यत्वेन यत्र क्वचन सदा प्रवृत्तत्वात् । अन्यत्र दृष्टबलेच्छाकल्पने शरीरमपि कल्प्यताम् ।

ईश्वरेऽदृश्यशरीरस्वीकारस्य खण्डनम् ।

अथास्तु शरीरमदृश्यं तु तदिति न तृणादिषु तददर्शनात्कालात्ययापदिष्टतेति चेत् । ननु कुतोऽयं शरीरवानप्यदृश्यः । विद्यादिप्रभावाज्जातिविशेषाद्वा । विद्यादिप्रभावस्य शम्भावदृश्यत्वहेतुत्वे कदाचिदसौ दृश्येत । न खलु विद्यातन्त्रादिमतां शाश्वतिकमदृश्यत्वमुपपन्नम् । यदैव हि विद्यादीनां प्रयोगस्तदैव तस्यादृश्यत्वसम्भवः । जातिविशेषोऽ-

स्याद्दृश्यत्वे हेतुरित्यप्यलौकिकम्। एकस्य जातिविशेषासम्भवात्। अनेकव्यक्तिनिविष्टत्वाच्चस्य। पिशाचादौ हि सन्त्यनेकव्यक्तय इति युक्ता तत्र जातिविशेषाददृश्यतेति। दृश्यशरीरस्य कर्तुस्तृणादावदर्शनात्सिद्धं कालात्ययापदिष्टत्वम्। यच्चोक्तं प्रकरणसमत्वोद्भावननिमित्तोपन्यस्तानुमाने येन केनापि प्रमाणेन त्रिलोचन इत्यादि। तदपि नोपपन्नम्। अत्र धर्मिणो विकल्पसिद्धत्वात्। यथा च विकल्पसिद्धोऽपि धर्मी भवति तथा पुरस्तात्प्रकटयिष्यते। यद्वास्तु प्रमाणसिद्ध एवायं धर्मी। न च कालात्ययापदिष्टत्वनिष्टङ्कः शक्यः कर्तुम्। यदि हि क्षितिधरादिनिर्म्माणनैपुण्यादिद्वारेण केनचिदस्य सिद्धिरभिधीयते। तदा स्यात्प्रकृतदूषणस्पर्शः। यावता भगवदागमप्रसादात्तत्सिद्धिरुच्यते। न चास्मादसौ तत्कर्तैव सिध्यतीति वाच्यम्। अणिमाद्यष्टविधैश्वर्यशालिनो नितान्तबलीयसः खेचरविशेषस्यैव तस्य तत्राभिधानात्। क्षित्यादिकर्तृत्वस्य सर्वथा तत्राश्रवणात्। अथैवं सिद्धिसाध्यतावतारः। विद्याधरविशेषस्य क्षित्याद्यकर्तृत्वेनास्माभिरपि स्वीकृतत्वात्। अस्मदभिप्रेतस्य तु तस्य न प्रतिरोधः। मैवम्। य एव हि भवतः सर्वज्ञत्वाद्यतिशयशाली शूली सम्मतः स एवास्माकं विद्याधरविशेष इति न पुनरतोऽन्यः। ततो विशेषविप्रतिपत्तावपि सामान्येन शम्भुर्धर्मी युक्त एव। अन्यत्रापि सर्वत्र धर्मी सामान्येनैव निगद्यते। अन्यथानुमानमात्रमुद्राभङ्गप्रसङ्गः। शक्यं हि वक्तुं शब्दानित्यतानुमानेऽपि। किमयं शब्दो द्रव्यं गुणो व्यापी तदितरः श्रूयमाणोऽन्यो वा धर्मितयोपात्त इति। अतः सामान्येन धर्मिणोऽभिधानान्न कालात्ययापदिष्टता। अथ यः कर्ता स शरीरीत्येवं शरीरकर्तृत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ सत्यामीश्वरे शरीरं निवर्तमानं कर्तृत्वमपि निवर्तयेत्। न चैवम्। शरीरस्य कर्तृत्वं प्रति व्यापकत्वासिद्धेः। कर्तुर्बुद्ध्यनित्यत्वोपाधिकत्वाच्छरीरसम्बन्धस्य। अनित्यबुद्धिसमन्वित

१ सर्वकर्तृत्वेत्यधिकं प. भ. पुस्तकयोः।

एव हि कर्ता शरीरसम्बन्धमपेक्षते नापरः । तदसुन्दरम् । यतः किमुपाधिलक्षणम् । साधनाव्यापकत्वे साध्येन समव्याप्तिकत्वमिति चेत् । तर्हि कर्तुः शरीरसम्बन्धे सम्भावनाभुवं नावतरत्येव । यथा हि शरीरं कर्तुर्व्यापकं तथा बुद्ध्यनित्यत्वमपि । न च साधनव्यापकत्वमुपाधिरिति त्वयैव व्याहृतम् । अन्यथा आर्द्रेन्धनसम्बन्धोऽप्यग्निसम्बन्धे धूमस्योपाधिः स्यात् । अग्निवत्तस्यापि धूमरूपसाधनव्यापकत्वात् । तस्मान्नोपाधिसम्भवेन शरीरस्य कर्तृव्यापकत्वासिद्धिः । अथ स्यादेवं यदि कर्तुर्बुद्ध्यनित्यत्वं व्यापकं स्यात् । न चैवम् । या बुद्धिः सा नित्यैवेत्यनित्यत्वसम्बन्धस्य बुद्धावौपाधिकत्वात् । तथा क्वचिद्बुद्धेरनित्यत्वाभावे क्वचिन्नित्यत्वबुद्धिसम्भवेनापि कर्तृत्वभावात्कथं तदनित्यत्वं तद्व्यापकं स्यात् । उपाधिर्बुद्धेरनित्यत्वेन सम्बन्धोऽदृष्टैकार्थसमवायः । सैव हि बुद्धिरनित्या याऽदृष्टेन साकमेकस्मिन्नस्मदादावेव समवेतेति । तन्न सारम् । अदृष्टैकार्थसमवायस्य बुद्ध्यनित्यत्वेन सार्धं व्याप्त्यभावेनोपाधित्वायोगात् । न हि शाकाद्याहारपरिणामः श्यामत्वेनाव्याप्तावुपाधिर्नाम । व्याप्त्यभावश्चात्र मुक्तात्मसु नास्तीति वाच्यम् । एवंरूपाया मुक्तेः पराकरिष्यमाणत्वात् । यद्वाऽस्त्वेवंरूपा मुक्तिः । तथापि नादृष्टैकार्थसमवायस्योपाधिता । अनित्यत्वात् । साधनव्यापकत्वस्य चार्द्रेन्धनादेरिवानुपाधित्वात् । अथ दोषनिमित्तोऽदृष्टसमवायस्ततश्च यत्रैव दोषवत्याश्रयेऽदृष्टसमवायस्तत्रैव बुद्धिरनित्या निर्दोषे पुनराश्रयभेदे बुद्धिरपि भविष्यत्यदृष्टसमवायोऽपि न भविष्यतीति चेत् । ननु निर्दोषस्तावदाश्रयो मुक्तात्मनस्तत्र च न बुद्धिमङ्गीकृतवानसि । ईश्वरस्य तु निर्दोषता नाद्यापि प्रसिद्धा । तस्मात्त्वदुक्तोपाधीनामघटनात्सिद्धं कर्तुर्व्यापकं शरीरम् । यत्तु कन्दलीकारः प्राह[1] । "किं शरीरित्वमेव कर्तृत्वमुत परिदृष्टसामर्थ्यकारकप्रयोक्तृत्वम् । न तावच्छरीरित्वमेव कर्तृत्वम् । सुषुप्तस्यो-

---

1 न्यायकन्दल्यां पृ. ५६ पं. १०.

दासीनस्य च कर्त्तृत्वप्रसङ्गात् । किन्तु परिदृष्टसामर्थ्यकारकप्रयोक्तृत्वम् । तस्मिन् सति कार्योत्पत्तेः । तच्चाशरीरस्यापि निर्वहति । यथा स्वशरीरप्रेरणायामात्मनः । अस्ति तत्राप्यस्य स्वकर्मोपार्जितं तदेवेति चेत् । सत्यमस्ति । परं प्रेरणोपायो न भवति । स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । प्रेर्यतयाऽस्तीति चेत्, ईश्वरस्यापि प्रेर्यः परमाणुरस्ति" इति । तदपि नावदातम् । यतः स्वकर्मोपार्जितशरीरज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नशालित्वं कर्त्तृत्वमाचक्ष्महे । सुपुप्तोदासीनावस्थायां तु शरीरमात्रसद्भावेऽपि विवक्षितकार्यगोचरज्ञानेच्छाप्रयत्नाभावान्न तदुत्पादः । स्वशरीरप्रेरणालक्षणकार्यकर्त्ताऽपि स्वकर्म्मोपार्जितशरीरसम्बद्ध एवेति क्व व्यभिचारप्रचारः । स्वात्मनि क्रियाविरोधोऽपि नास्ति । शरीरावयविनः क्वापि प्रध्वंस इव प्रेरणेऽपि स्वस्योपायत्वाविरोधात् । पूर्वप्रसाधितज्ञानस्वप्रकाशवच्चात्राप्यविरोधः प्रतिविधेयः । एतेन तदप्यपास्तं यदवाचि केनचित्, किं साक्षाच्छरीरस्य कार्ये व्यापारः परम्परया वा । नाद्यः पक्षः । व्यभिचारात् । यदा हि योगी योगशक्त्या सर्पादीनाहरति न तदाहत्य शरीरस्य व्यापारः । अथ द्वितीयः । तदास्त्येवेश्वरेऽपि कर्त्तरि परम्परया शरीरव्यापारः । ईश्वरोऽपि हि कार्यजातमारभमाणः क्षेत्रज्ञाश्रितमदृष्टमपेक्षते । तच्च शरीरावच्छिन्ने आत्मन्युत्पन्नमित्यस्ति परम्परयाऽत्रापि शरीरव्यापार इति । यस्मात् क्षेत्रज्ञशरीरमीश्वरस्य न स्वकर्म्मोपार्जितमिति सिद्धं स्वकर्म्मोपार्जितं शरीरं कर्त्तृव्यापकं तदभावाच्च रुद्रे कर्त्तृत्वाभाव इति । अतोऽप्यनुमानात्प्रकरणसमत्वमत्र । विवादं बुद्धिमद्धेतुकं न भवति [1]कर्त्तृसुखदुःखाजनकत्वात् । यद्बुद्धिमद्धेतुकं तन्नियमेन कर्त्तृसुखदुःखजनकम् । यथा घटः । न चेदं तथा । तस्मान्न बुद्धिमद्धेतुकमिति । यत्पुनर्बुद्धिमद्धेतुतामात्रमत्र सिषाधयिषितं विशेषो वेत्याशङ्कापर्यन्ते तद्विशेषस्य पक्षधर्म्मतावलात् प्रतिलम्भ इत्यभाणि ।

१ 'नियमेन' इत्यधिकं प. भ. पुस्तकयोः ।

तदप्यनिपुणम् । पक्षधर्मता हि साध्यस्य पक्षायोगव्यवच्छेदमात्रमेव दर्शयति धूमानुमानादौ तथैव दर्शनात् । अन्यथा धूमात् क्षितिधरकुहरायोगव्यवच्छेदवद्वह्नेः पञ्चवर्णशिखाकलापताया अप्यनुमानप्रसङ्गः । नात्र सामर्थ्यमिति चेत्, एवं तर्हि समायातं पक्षायोगव्यवच्छेदमात्र एव सामर्थ्यम् । एवमिहापि पक्षधर्म्मताबलात्पक्षायोगव्यवच्छेदमात्रसिद्धिरस्तु । नित्यज्ञानस्तु कर्त्ता कथं सिद्ध्येत् । नहि महीधरादि कार्यमिति तत् क्वचिन्नित्यज्ञानेन भवितव्यमिति भवति । मतिमन्मात्रेण तत्कर्तृत्वमनुपपद्यमानं नित्यज्ञानं स्वकर्त्तारमाक्षिपतीति चेत् । यद्येवं प्रमाणान्तरप्रसाद एषः । अन्यथानुमितानुमानोच्छेदः[1] । न च नेष्टं तत् । इच्छादयः समवायिकारणवन्तो गुणत्वादित्यस्मादिच्छादीनां समवायिकारणवत्त्वं प्रसाध्य परिशेषानुमानादष्टद्रव्यातिरिक्तस्यात्मरूपद्रव्यविशेषस्य साधनात् । किं च पक्षधर्मतावशादधिष्ठातृविशेषो निखिलविषयवर्त्तिनित्यविज्ञानमात्रशाली कपाली सिद्ध्यतीति षड्गुणेश्वरवादिनां मतम् । तच्चाष्टगुणेश्वरवादिनो न क्षमन्ते । वदन्ति च नोपादानादिज्ञानमात्रेण विश्वकार्यजातमुत्पत्तुमर्हति । न जातूपदानादिज्ञोऽपि कुम्भकारः कुम्भमचिकीर्षुश्चिकीर्षुर्वा तदुपादानादिष्वलसतयाऽप्रयतमानः कुम्भारम्भाय कल्पते । तस्माज्ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नसमुदायजन्मा कार्योत्पादो न ज्ञानमात्राद्भवितुमर्हति । न खल्वार्द्रेन्धनदहनजन्मा धूमः केवलार्द्रेन्धनाद्वह्नेर्वा जायते । अथास्त्वेवं पृथग्जनज्ञानेषु । भगवज्ज्ञानं तु तद्विलक्षणमित्यसहायमेव विश्वस्मिन्कार्ये पर्याप्तमिति चेत् । हन्त भोः किमस्य ज्ञानेनापि । स्वरूपातिशय एवास्यासहायस्तत्र तत्र कार्ये वर्त्स्यतीति । न किंचित्कार्यमसहायादेकस्मात्कुतोऽपि जायत इति चेत् । ननु त एव क्षेत्रज्ञगतौ धर्म्माधर्म्मौ सन्ति च परमाणवः सहाया इति किमस्य ज्ञानेन । नाज्ञातास्ते प्रवर्त्तन्त इति तज्ज्ञानमेषितव्यमिति चेत् । कस्माद्-

---

१ 'उच्छेदप्रसंग' इति भ॰ पुस्तके पाठः ।

विज्ञातास्ते न प्रवर्त्तन्ते । कुम्भाद्युपायेषु तथानुपलम्भादिति चेत् । तर्हि ज्ञानवच्चिकीर्षाप्रयत्नावप्यास्थेयौ । तत्रापि च ज्ञानं साक्षाच्चिकीर्षाविशेष उपयुज्यते । स च प्रयत्नभेदे इति प्रयत्न एव साक्षात्कार्योत्पादहेतुरिति कथं तमन्तरेण तत्सम्भवः । न हि वह्निमन्तरेण प्रचुरतरदारुसंघट्टमात्राद्घटचेटिकास्फुटस्फुरत्फूत्कारमारुतमात्राद्वा सिध्यत्योदनः । तस्माददृष्टगुणाधिकरणमेवेश्वरोऽतः सिध्यतु । तदपि न साधीयः । यतोऽस्येच्छाप्रयत्नौ नित्यावनित्यौ वा स्याताम् । नित्यौ चेत् , कृतमीश्वरस्य ज्ञानेन चिकीर्षाप्रयत्नानुपयोगिना । तयोर्नित्यतया स्वोत्पादोपयोगानपेक्षणात् । न च प्रयत्नवदस्य ज्ञानमपि साक्षात्कार्योत्पादनाङ्गम् । प्रयत्नभेदे तथैव खल्वयमधितिष्ठत्युपादानादि न तु तत्समर्थे ज्ञानस्य कस्यचिदुपयोगश्चिकीर्षाया वा । निष्पादितक्रिये कर्मण्यविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्याया[1]दिति दत्तजलाञ्जलिरीश्वरस्य सर्वज्ञता । उक्तं चैतत्प्रागेव । अथानित्यौ तौ । तर्हि तयोरुत्पत्तिकारणं वक्तव्यम् । ननु नित्यज्ञानमेवोत्पत्तिमूलकारणमस्ति तत्किमपरेण कारणेनेति चेत् । अहो बत प्रमादः, यदयमात्ममनःसंयोगविशेषासमवायिकारणाविच्छाप्रयत्नौ तमन्तरेण ज्ञानमात्रादेव भवति इत्यपि वक्तुमध्यवसितः । तथा सत्ययमतण्डुलमपि मण्डं साधयेदेव । सन्त्येवास्य मुक्तात्ममनोभिः संयोगास्तेन तत्सहायस्तत्र तत्र चिकीर्षाप्रयत्नावयं युगपत्प्रसूते तत्कार्योपजननायेति चेत् । ननु मनांसि तत्संयोगाश्च किमनधिष्ठितानि चिकीर्षाप्रयत्नौ प्रस्तुवाते अधिष्ठितानि वा । यद्यनधिष्ठितानि । तदेताभ्यामेव चिकीर्षाप्रयत्नाभ्यां कार्यत्वहेतोर्व्यभिचारः । अधिष्ठानं तु प्रयत्नमन्तरेणायुक्तमेव । प्रयत्नान्तरेण चिकीर्षान्तरजन्मना तदधिष्ठानम् । न चानवस्था । अभ्युपगमनत्वाच्चिकीर्षाप्रयत्नप्रवाहस्येति चेत् । नन्वयमुत्पन्नसंजिहीर्ष ईश्वरः क्षेत्रज्ञेषु प्रतिबद्धवृत्तिधर्म्माधर्म्मनिचयेषु जगति च परमाण्ववस्थामापन्ने निर्व्यापारः

---

१ ' न्यायातिपातात् ' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

क्रियन्तमपि कालं स्थित्वा यदा चिकीर्षति प्रयतते च तदाऽस्य चिकीर्षाप्रयत्नयोर्जनयितव्ययोर्न पूर्वावस्थितं चिकीर्षान्तरं प्रयत्नान्तरं वा समस्तीति कुतो मनसां तत्संयोगानां चाधिष्ठानमिति चेतनानधिष्ठितेभ्यो मनस्तत्संयोगेभ्यो न चिकीर्षाप्रयत्नावुत्पाद्येयातामुत्पद्यमानौ वा कथं कार्यत्वं हेतुं न व्यभिचारयतः । किं च शरीरमपि कर्तृव्यापकमित्युक्तम् । न चास्य तदस्तीति कथमसौ कर्ता स्यात् ।

अस्त्येवेश्वरस्य शरीरमिति वादिनः शङ्करस्य खण्डनम् ।

अस्त्येवास्य शरीरमिति शङ्करः । ननु तन्नित्यमनित्यं वा । नित्यं चेत्, निरवयवं सावयवं वा । न तावन्निरवयवम् । तद्धि पार्थिवपरमाण्वादिनित्यद्रव्येभ्योऽन्यतरत्स्वतन्त्रं वा । न च स्वतन्त्रम् । द्रव्यसंख्याक्षयप्रसङ्गात् । पार्थिवपरमाण्वादिनित्यद्रव्येभ्योऽन्यतरदपि व्यापकमव्यापकं वा । न व्यापकम्, अस्येश्वरेणाधिष्ठानविरोधात् । अव्यापकमपि न मनः । तस्य प्रतिनियतात्मसम्बन्धित्वात् । पृथिव्यादिपरमाणुरूपता तु तस्य कथं निश्चीयते । तदारब्धस्य पृथिव्यादिकार्यद्रव्यस्य कस्यचिदभावात् । नापि सावयवं तच्छरीरम् । सावयवस्य नित्यत्वविरोधात् । नाप्यनित्यम् । यतस्तद्बुद्धिमद्धेतुकमितरद्वा । न तावदितरत् । कार्यत्वस्य तेनैव व्यभिचारापत्तेः । बुद्धिमद्धेतुकमप्यन्यकर्तृकं स्वकर्तृकं वा । यद्यन्यकर्तृकम् । तदाऽसावपि सशरीरोऽशरीरो वेत्याद्यावर्त्तेत[1] । तथा चेश्वरानन्त्यप्रसक्तिः । अथ भवत्वियमुत्सवायैवास्माकम् । एकोऽपि हि भगवान् दुर्लभ आसीदिदानीमानन्त्यं तेषां क्व लभ्यते । तदप्यापातदर्शिनो वचः । बहूनां व्याहतमनसां व्यापारे पृथिवीप्रमुखकार्यस्यानुत्पादप्रसङ्गात् । उत्पन्नस्यापि वा विविधेश्वरस्य वशादसामञ्जस्यापत्तेः । स्वकर्तृकत्वेऽपि तदपि शरीरं शरीरी करोत्यशरीरी वा । अशरीरी चेत्, तथैव त्रैलोक्यमप्यशरीरीश्वरो रचयतु । शरीरी चेत्, तदा तच्छरीरनिष्पाद-

---

१ 'आवर्तते' इति भ. पुस्तके पाठः ।

नाय प्रथमं तेन शरीरान्तरमारचनीयम् । तस्यापि निष्पादनार्थं प्रथमतरं शरीरान्तरं करणीयमेवं चानवस्था स्यात् । तथा चापरापरशरीरनिर्म्माण एवोपक्षीणशक्तिकत्वान्न कदाचित्प्रकृतमसौ कार्यं कुर्यात् । अथ स्यादनवस्था दोषाय यद्यशरीरोऽसौ कार्यकरणाय तत्काल एव स्वशरीरमारभेत यावता सदैवास्य शरीरमस्त्येव । कार्यकालभावि खलु शरीरं प्राक्तनशरीरसहितेन निर्मितं तदपि प्राक्तनतरशरीरसहितेनैवेत्यनवस्थापीयं न दोषाय जायते । बीजाङ्कुरादिवदनादित्वाच्छरीरसन्तानस्य । तथा चाहुर्मूलक्षतिकरीमाहुरित्यादि । तदप्यपूतम् । अदृष्टसण्टङ्कघटितत्वात्सर्वत्र शरीरनाशोत्पादयोः । येन हि यावदायुःकर्म्म पूर्वमुपार्जितं भवति तस्य तावत्कालं शरीरमवतिष्ठते । यादृशं च तद्भावे तदुपार्जितं भवति तदनुरूपेणोत्तरभवे तदुपजायत इति युक्तमस्मादृशेषु सर्वम् । ईश्वरे तु नास्ति तदितरत्र मुक्तात्मनीव कौतस्कुती तत्कल्पना । अथास्त्येवात्रेच्छा भगवती तद्वशात्तन्नाशोत्पादौ भविष्यत इति चेत्, नैवम् । अस्या अप्यदृष्टापेक्षयैवात्र सर्वत्र प्रवर्त्तनात् । अन्यथा कृतं सर्वत्रादृष्टकल्पनया । यथा यथा स्थाणोरिच्छा प्रवर्त्तते तथा तथा प्राणिनां सुखदुःखोपभोगस्य सम्भवात् । ततो नास्य शरीरमपि घटत इति कथमीश्वररूपविशेषस्य पक्षधर्मतावलात्सिद्धिः । नन्वसति विशेषे बुद्धिमत्त्वसामान्यस्यानुमानिकस्य तर्हि का गतिरिति चेत् । तत्किमवश्यं भवितव्यमस्य गत्या । ननु प्रमाणसिद्धमुपपादनीयमिति चेत् । यस्य नामानुपपद्यमानेनोपपादनं तस्य च वरमनुपपत्तिरेवास्तु । ननु प्रगाणसिद्धमनुपपन्नमिति विरुद्धम् । एवं तर्हि प्रमाणसिद्धिप्रतिघात एवास्त्वविरोधाय । न पुनरनुपपन्नस्योपपत्तिः । कथं तर्हि साधनस्येदं दूषणम् । नेदं साधनस्य दूषणम् । किन्तु वादिनो योगस्य । यो हि ज्ञानमात्रोपेतत्वनित्यानित्येच्छाप्रयत्नोपेतत्वसशरीराशरीरत्वादिविशेषपरिहाण्या गगनकुसुमाय-

माने क्षित्यादिवर्त्तिनि बुद्धिमत्पूर्वकत्वसामान्ये साधनानर्हे साधनं योजयति । न च सम्भवति तादृशो विशेषः । यमास्थाय क्षित्यादौ बुद्धिमत्पूर्वकत्वसामान्यं व्यवतिष्ठेत । न चैवं सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गः । सम्भवद्विशेषविषयत्वादितरेषामनुमानानाम् । न हि न सम्भवति पर्वतनितम्बवर्त्ती वह्निर्विशेषः । तस्माद्यथा कश्चिन्निशान्तमसिमच्छेद्यमाकाशं प्रति व्यापारयन्पुरुषो निगृह्यते, न पुनरसिराकाशं वा । तद्वत् कार्यत्वमपीश्वर इति । यच्च पक्षधर्मतासमर्थनाप्रस्ताव एवोक्तम् । ये हि यत्कर्त्तारस्ते तदुपादानाद्यभिज्ञाः । यथा कुलालादयः । सर्वेषां च कार्याणामीश्वरः कर्त्तेति । तदप्ययुक्तम् । यतः किमेते कुलालादयः स्वकार्यस्य निरवशेषोपादानोपकरणादिवेदिनः कतिपयोपादानोपकरणादिवेदिनो वा । नाद्यः पक्षः । अदृष्टस्य सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तहेतोरुपकरणस्यापरिज्ञानात् । नापि सम्प्रदानप्रयोजनविशेषवेदिनः । तस्य सम्प्रदानभेदस्य देवदत्तादेः प्रयोजनभेदस्य च मधूदकधारणादेरनेकस्यापि सम्भवात् । अथोपादानोपकरणादिमात्रविज्ञानं न समस्तोपादानोपकरणज्ञानं कुलालादीनाम् । तर्हि तेनैव निदर्शनेनेश्वरस्यापि तदुपकरणमात्रज्ञानं स्यात् । तन्मात्रज्ञाने च सर्वज्ञताऽसिद्धेः । कतिपयज्ञो हि तथा सति स्यात् । अथ चोन्मत्तादिवत्तावन्मात्रज्ञानमपीश्वरस्य न सिध्यति । तथा हि ।

गुजति गुञ्जति गर्जति गायति श्वसिति शुष्यति शाम्यति शङ्कते ॥
खलति खेलति खादति खिद्यते मिषति मेद्यति माद्यति मद्यपः ॥४१०॥

न चास्य वचनादिहेतूनां ताल्वादिकानां परिज्ञानमस्ति । निरभिप्रायस्यैव तस्य तत्र तत्र प्रवृत्तिदर्शनात् । यदप्यवादि न हि यत्कार्यं तदखिलमपि कृतबुद्धिमात्मन्युपजनयतीति नियम इत्यादि । तदपि न निष्कृत्रिमम् । कृत्रिममणिमौक्तिकादौ खातप्रपूरितवसुन्धरायां वाऽकृत्रिममणिमौक्तिकभूभागादिसंस्थानसारूप्यस्य कृत्रिमबुद्धेरनुत्पादकस्य सद्भावतस्तदनुत्पादस्योपपत्तेः । न च भूभूधरादावप्यकृतक-

संस्थानसादृश्यं सम्भवति । अकृतकसंस्थानस्यैव त्वयाऽनङ्गीकारात् । यत्पुनरुक्तम् । कोऽयं कार्यत्वस्य विशेषः । किं बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधानं तद्दर्शनं वेत्यादि च । तत्रायमेव कार्यत्वस्य विशेषो बुद्धिमता स्वभावप्रतिबद्धोऽभिधीयते । यः खल्वक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्धिमात्मनि जनयति । प्रोक्तश्चायमर्थः प्रागेव । यदप्युक्तमेकत्वं च क्षित्यादिकर्तुरित्यादि । तदपि नावदातम् । बुद्धिमतः साध्यस्यैकत्वनियमे निश्चयाभावात् । एकत्वेन हि तस्य सिद्धिर्नित्यत्वविभुत्वसर्वज्ञत्वसिद्धौ स्यात् । तथा चेश्वरव्यवहारभाजनमसौ स्यात् । न च नित्यत्वादिसिद्धिः सम्भाव्यते । भिन्नदेशकालकलितं हि कार्यजातमनेकेन संख्यातिक्रान्तेन कर्त्रा कृतं सम्भाव्यते । तथा च सति न तावद्विभुत्वनित्यत्वे । अनेकस्य च कर्त्तुः स्वस्वविषयोपादानादिमात्रवेदनसिद्धौ क्व सर्वज्ञत्वम् । अथ बहूनां व्याहतमनसां व्यापारे कार्यमेव नोत्पद्यते । उत्पन्नमपि वा सपदि विपद्येतेति प्रतिकूलमुत्पत्तिविपत्तिमात्रव्यापारा वराकी त्रिलोकी कथं कामप्यर्थक्रियां कुर्यादिति चेत् । तदचतुरस्रम् । प्रत्येकं हि वैभवादिगुणयोगादीश्वरादीनां व्यापारे स्यादपीयमाशङ्का । यावता साम्प्रतमेकोऽपि तादृङ् सिध्यतीत्युच्यते । अर्वाचीनशक्तयश्च भूयांस एकमनेकं वा कार्यमारभ्य निष्पादयन्तो दृश्यन्त एव । ननु नैकत्रापि प्रधानभूतेनैकेन भवितव्यम्, बलीयसा वा, सूत्रधारवत्सेनानीवद्वा । अतस्तस्यैव कर्त्तृत्वमितरेषां तदनुवर्त्तित्वादिति चेत् । न । तत्रापि नियमाभावात् । स्वस्वप्रयोजनानुरोधेन स्वतन्त्राणामपि केषांचिदेकसत्त्वादिघटनदर्शनात् । तत्रापि कश्चिदेव प्रथमप्रयोजक इत्यपि नास्ति । अनेकस्यापि तथा हृदयोत्कलितकार्यानिवारणात् । नीचस्यापि वा प्रयोजकत्वसम्भवात् । तस्मात् भ्रमरमधुमक्षिकापिपीलिकादिभिर्मधुक्षत्रवाल्मीकादिवत्क्षुद्रप्राणिभिरप्येकैकमैनाककैलाशादिकरणसम्भावनायां का वार्त्ता विश्वस्यैकेन क्रियायाः । तत्रादृष्टजन्मानस्तावत्कृतचेतनानुमितयः क्षितिधरादयस्तावतैव कृतार्थाः ।

ते च तत्कर्तृजन्तव उपादानमतिक्षुद्रपृथिव्यादिद्रव्यमुपकरणं मुखादि सम्प्रदानमात्मानमेव प्रयोजनमात्मनः स्थितिसुखादि जानन्त एव वल्मीकजन्तुवत्प्रवर्त्तेरन् । सिद्धे च नावश्यमधिष्ठायकं दृश्येरन् स्वभावविप्रकर्षात् । येऽपि दृष्टजन्मानो वृक्षादयः पौरुषेयाः । तत्र चिन्तैव नास्ति । अदृष्टपुरुषव्यापारास्तु ये विन्ध्यादिपरिसरभुवः तेऽपि पिशाचादिप्रकारैरधिष्ठातृभिरसंख्यैः कर्तृमन्त इति कः सर्ववेदी भवतु। ते चाधिष्ठातारो देशकालयोर्भिन्ना एवेति कुतो विभुत्वनित्यत्वे । न चैवं शङ्काया विरोधकं किंचिदस्ति वस्तुबलप्रवृत्तमनुमानम् । ननु चैवं भवद्भिरपि न स्वीकृतमेव, एतावच्चातिकष्टतरं कल्पयतां वरमीश्वरकल्पनैव लाघवादिति चेत् । सत्यम् । यदि कल्पनामात्रे भरन्यासस्तदा भवदुपदेशमेव पुरस्करिष्यामः । यावत्पुनरनुमानव्याजं न वर्जयसि । तावदेवास्माकमवश्यमतिनिपुणनिरूपणाभियोगः । अथ क्षुद्रैरसंख्यैर्निर्मिता नर्मदाद्य इति दुनोति चेतश्चेत् । एकेनाशरीरेण निर्मितास्त इति तु सुष्ठुतराम् । तस्मात् प्रमाणमेव सर्वतो बलवद्यथा स्थापयति तथाऽर्थस्थितिः । अत एतत् दृढं निरूप्यते । न च क्षुद्रेष्वनुरोधः कश्चित् । क्षुद्रैरक्षुद्रैरदृश्यैः समानशक्तिभिरधिकशक्तिभिरस्वतन्त्रैः प्रधानसम्मतैरेकैकजन्तुसनाथापरिमितयूथैर्वा स्थूलकाणुकैकानेकस्वकार्यैकभागोपादानानादिमात्रवेदिभिश्चतुर्गतिपर्यापन्नैः कृतो भवतु भुवनसन्निवेशः । एक एव कर्ताऽस्य माभूत् । न च जैनैस्तथानुपगमादेक एव कर्त्ता कार्यत्वात्प्रसिद्ध्यतीति वक्तव्यम् । एकस्याप्यप्रसिद्धिप्रसङ्गात् । न च वस्तुबलप्रवृत्तेऽनुमाने परोपगमापेक्षा । तदेवं बुद्धिमन्मात्रे साध्ये उपादानाद्यभिज्ञलक्षणविशेषनान्तरीयकतयाऽभिमतसर्वज्ञसिद्धिरनैकान्तिकी । सर्वकार्यक्रियाया एकाधारत्वनियमासिद्धेः ।

---

१ ' एवं तत् ' इति म. पुस्तके पाठः ।

वाचस्पत्यभिमतस्य कर्तुः सर्वज्ञत्वोपपादनप्रकारस्य तदुपपादनप्रकारान्तरस्य च खण्डनम् ।

यच्च वाचस्पतिना कार्यतानुमानात्कस्यचित्तनुभुवनाद्यभिज्ञतां प्रसाध्य सर्वज्ञतासिद्ध्यर्थे परिशेषानुमानं व्यतिरेकापरपर्यायमुच्यते । तनुभुवनाद्युपादानाद्यभिज्ञः कर्त्ता नानित्यासर्वविषयबुद्धिमान् । तत्कर्तुस्तदुपादानाद्यनभिज्ञत्वप्रसङ्गात् । न ह्येवंविधस्तदुपादानाद्यभिज्ञो दृष्टो यथाऽस्मदादिः । तदुपादानाद्यभिज्ञश्चायम् । तस्मात्तथेति । तदपि प्रोक्तनीत्या निराकृतमवसेयम् । एवं तस्यैकत्वनिश्चयाभावात् । अनित्यासर्वविषयबुद्धिमत्त्वेऽप्युपादानादिवेदनसम्भवस्योपपादितत्वात् । ननु द्व्यणुकस्यापि कार्यत्वात्कर्त्ता तदुपादानपरमाणुदर्शनायैपितव्यः । न च मांसचक्षुषस्तथा भवितुमर्हन्ति । अन्यथा किमस्मदादिभिरपराद्धम् । यत्तथा न भवामः । तदवश्यं तत्कर्त्ताऽतीन्द्रियदर्शी स्वीक्रियमाणो नेश्वरादन्यो युक्तः । तदपि न युक्तम् । न हि मांसचक्षुष्ट्वेऽपि सर्वेषां साधारणं करणसामर्थ्यम् । अस्मदत्यन्तापकृष्टानामपि पिपीलिकागृध्रवराहादीनामिन्द्रियपाटवातिशयदर्शनात् । क्षोदिष्ठानामेव च केषांचित्परमाणुदर्शनमपि स्यात् । कर्म्मशक्तिविशेषात् । यथा पिपीलिकानामस्मदगोचरगन्धाणुग्रहणम् । न च कैश्चित्परमाणुरूपसूक्ष्मपदार्थप्रेक्षणे देशकालविप्रकृष्टस्य सूक्ष्मान्तरस्य सकलस्थूलस्य वा तैर्दर्शनं स्यात् । पिपीलिकादिनिदर्शनेनैव कृतोत्तरत्वात् । एवं तर्हि भवतु परमाणोर्दर्शनसम्भावना सकलक्षेत्रज्ञतत्समवेतकर्म्माशयविशेषाणां तु कथमिति चेत् । न कथंचिदिति ब्रूमः । न हि कार्यक्रिया क्षेत्रज्ञस्वरूपादिपरिज्ञानेनापि व्याप्ता कुलालादौ दृष्टा । किन्तु सम्प्रदानोपकरणवेदनद्वारेण तदाकृष्टिरिष्यते । सा च प्रस्तुतेऽशक्या । उक्तक्रमेणापि तन्मात्रवेदनस्य चरितार्थत्वात् । कर्म्मणा स्वस्याभिप्रेर्यमाणत्वेन सम्प्रदानताया दुर्वारत्वात् । यथा स्वस्मै मन्दिरं करोमीति । अन्यथाऽनेनैव व्यभिचारप्रसङ्गः । तत्र परसम्प्रदानवेदन-

---

१ 'सम्भवेनासकल' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

मन्तरेणापि प्रवृत्तेः । स्वमन्दिरस्य केनचित्कारणात् । अथ मन्दिरादावपि पशुपतिरेव कर्त्ता नास्मदादिः । सकलकार्यकूटघटनलम्पटो हि धूर्जटिः । स्वप्नाद्यपि सकलं स एव विधत्ते । परसम्प्रदानवेदी चायमिति । तदचतुरस्रम् । एवं कुलालादेरप्यकर्त्तृत्वप्रसङ्गेन दृष्टान्ताभावात्कार्यानुमानानुदयापत्तेः । तस्माद्यवश्यं सम्प्रदानतापेक्षं कर्त्तृत्वम् । तद्वा स्वात्मापि सम्प्रदानमेपितव्यः । अस्तु वा पर एव सम्प्रदानम् । किन्तु तमपि सम्प्रदानव्यवहारप्रसिद्धं तथाविधचेष्टाविशिष्टदेहाकारं विज्ञाय क्षेत्रज्ञस्वरूपं कुलालादिर्न ज्ञातुमीशः । उपकरणशब्दसंगृहीतान् कर्म्माशयभेदान् वा । ततो यथा कुलालस्तान् भेदानविद्वान् दण्डचक्रादिवेदनेनैवोपकरणज्ञस्तथानुमीयमाना अपि क्षुद्रजन्तवः स्वकीयकरणमुखादिज्ञानेनाप्युपकरणज्ञा भविष्यन्तीति कुतस्त्यमेतत्क्षेत्रज्ञस्वरूपतदीयधर्म्माधर्म्माशयभेदपरिज्ञानम् । अथ पृथिव्यादिकर्त्तुरशरीरस्य कुतोऽमुखाद्यसंगतिरिति चेत् । अशरीरस्य सिद्धिसङ्गतिरेव नास्तीति कुतोऽस्याङ्गसङ्गतिचिन्ता । एकत्वे हि सिद्धे शरीरी प्रादेशिको न सर्वकर्माणि समर्थ इति सामर्थ्यादशरीरिकर्त्तृसिद्धिप्रत्याशा स्यात् । एकत्वं च दुःसाध्यमित्युक्तम् । अस्तु वाऽयमशरीरी । तथापि न दोषः । नन्वशरीरत्वे दण्डचक्रकरमुखाद्युपकरणानुपपत्तेः पारिशेष्यानुमानेन कर्म्माशयभेदज्ञानेनैवोपकरणज्ञाननिष्ठेति चेत् । तदसुन्दरम् । दिक्कालसमवायादेरप्युपकरणशब्दसंगृहीतस्य ज्ञानेन तज्ज्ञतामात्रस्यैव कृतार्थत्वात् । कः पुनरसौ विशेषो यतस्तदवस्थस्य दिगादिज्ञानेनैवोपकणरज्ञता न धर्म्मादिज्ञानेनेति । उभयज्ञानेनैव भवत्विति चेत् । तदयुक्तम् । न हि यावदुपकरणं तावत्कर्त्राऽवश्यं ज्ञेयमिति दृष्टम् । न[1] दिगादिज्ञानेनैवोपकरणविधिस्तदवस्थस्येति निश्चयं ब्रूमो यतो विशेषपर्यनुयोगः क्रियेत । किन्तूपकरणज्ञानेनैवेति दिगादेरपि चोपकरणत्वसम्भवात्तज्ज्ञानमात्रेणैव वोपकरण-

१ 'न' इति नास्ति भ. पुस्तके ।

ज्ञतायाश्चरितार्थत्वान्न पारिशेष्यविश्रान्तिस्तत्रेत्युच्यते । ततो यथा परापरकर्तृषु दण्डचक्रादितुरीवेमाद्युपकरणविरहपरम्परायामपरापरैरुपकरणैर्द्धर्म्मादिद्वारैरेवोपकरणज्ञतास्थितिरुपलब्धा तत्र, तथा किमत्राप्यस्तु, यद्वा धर्म्मादिमादायैवेति संदेह एव । यदि पुनरन्यदुपकरणं न स्यात् पारिशेष्यव्याख्यानं शोभेत । तस्मादशरीरत्वेऽपि न धर्म्मादिज्ञानाकृष्टिः, किं पुनस्तदसिद्धौ । अथ माभूदुपकरणज्ञतया धर्म्मादेर्वेदविता, नियमेन कार्यज्ञतया भविष्यति । यतः कर्त्ता कार्यरूपस्य वेदकः, स एवेश्वरः । इत्यपि न सारम् । यतः कार्यस्य रूपं स्वरूपमात्रमेवोच्यते धर्म्माधर्म्महेतुत्वविशेषितं वा । नाद्यः पक्षः । दानहिंसादिकं हि कुर्वन्तो जनास्तं वेदयन्त एव स्वरूपमात्रेण । न च त ईश्वराः । नापि द्वितीयः । यतो न धर्म्माधर्महेतुत्वेन कार्यरूपनिश्चयस्तत्कारिणोऽप्यवश्यं भावी कुम्भकारवत् । न हि कुम्भकारः कुम्भोऽयं धर्महेतुरधर्महेतुर्वेति निश्चिनोति । अथास्ति क्वापि कार्ये धर्म्माधर्महेतुत्वनिश्चयः । इदं दानादिकार्यं धर्महेतुर्हिंसादिकं त्वधर्महेतुरिति प्रतीतिरिति चेत् । अस्त्येव क्वचित्कार्येऽसौ । परं नास्मादेकान्तिकी सिद्धिः । केषांचित्तन्निश्चयं विनापि कार्यकरणदर्शनात् । तद्वदत्रापि कार्यकरणस्य सम्भाव्यमानत्वात् । ततो न धर्म्माधर्मयोः कस्यचिज्ज्ञानसम्भवः । तदभावाच्च कथं तदधिष्ठानम् । ततो यथा चेतनानधिष्ठितावपि धर्म्माधर्मौ कार्याय पर्याप्तुतस्तथा परमाण्वाद्यपि शरीराद्यारम्भे प्रभविष्यति कृतं चेतनेनाधिष्ठायकेन । ननु परमाण्वादेरचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्य स्वयमेव कथं प्रवृत्तिरिति चेत् । अस्तु तावदचेतनयोरपि धर्म्माधर्म्मयोश्चेतनेनानधिष्ठितयोरेव कथं स्वयं प्रवृत्तिरिति प्रतिबन्दिन्यायः । ईश्वरस्यैव तु कथं प्रवृत्तिः । नन्वसौ चेतनस्ततो बुद्धिपूर्वं प्रवर्त्स्यतीति चेत् । तर्ह्यसाविष्टानिष्टोपादानपरिवर्जनार्थं प्रवर्त्तमानोऽकृतार्थत्वेनानीश्वरः स्यात् । बुद्धिपूर्विकायाः प्रवृत्तेर्हेयोपादेयजिहासोपादित्से अप्यवश्यमङ्गीकर्त्तव्ये । यत्र ते तत्राकृतार्थत्वं यत्राकृतार्थत्वं तत्रानीश्वरत्वमिति प्रसज्यते ।

परानुग्रहेच्छयेश्वरस्य प्रवृत्तिरित्यस्य पक्षस्य खण्डनम्।

अथ स्यादेवं प्रसङ्गः, यदि बुद्धिपूर्विका प्रवृत्तिर्हेयोपादेयजिहासोपादित्से, परानुजिघृक्षया प्रवृत्तिसम्भवादिति चेत्। एवं तर्हि परार्थेनासौ प्रवृत्तः सदा सर्वजन्तूनां सुखमेव जनयेन्न दुःखम् । धर्म्माधर्म्मसहकारिणः कर्तृत्वात्सुखं च दुःखमप्यसौ जनयतीति चेत् । न तर्हि परानुजिघृक्षयाऽसौ प्रवर्त्तते, अपि तु सहकारिवशात् । यदा यत्र सन्निहितसहकारिकारणमिष्टमनिष्टं वा तत्तदा तत्र जनयतीत्यभ्युपगमात् । परानुजिघृक्षया हि प्रवृत्तिः सत्यपि दुःखहेतुसन्निधाने तं विनिवर्त्त्य सुखमेव निष्पादयेत् । अथ धर्म्माधर्म्मयोः सुखदुःखफलोपभोगेन प्रक्षयादपवर्गः स्यादिति सुखं[1] च दुःखमपि करोति । तस्य हि संसारात्प्राणिनो मोचयिष्यामीति परोपकारार्थैव प्रवृत्तिः । मुक्तिश्च प्राणिगणानां धर्म्माधर्म्मप्रक्षयात् । तत्प्रक्षयश्च स्वफलोपभोगमन्तरेण न सम्भवतीत्यपारकरुणाकूपारः परमेश्वरस्तथाविधयातनाशरीरादिकरणे प्रवर्त्तत इति चेत् । ननु धर्म्माधर्म्मावपीश्वरव्यापारनिष्पादनीयावन्यथा वा । आद्यपक्षे धर्म्माधर्मौ निष्पाद्य पुनस्तयोः क्षयकरणे वरमुत्पत्तिरेव न कृता । तावुत्पाद्य पुनर्विनाशयन्प्रक्षालिताशुचिमोदकपरित्यागन्यायानुस्मरणादीश्वरो न भौतादतिरिच्यते । कथं वा प्राकृतजनवेद्यमपि "प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्" इत्यप्यजानानः सर्वज्ञोऽसौ । धर्म्माधर्म्मोत्पत्तावीश्वरस्य तु व्यापाराभावे तद्विनाशेऽपि न व्यापारः स्यात् । धर्म्माधर्म्मवत्सुखदुःखयोरपीश्वरव्यापारमन्तरेणैव कारणान्तरादुत्पत्तेः । फलोपभोगेन धर्म्माधर्म्मयोः क्षयसम्भवात् । न हीश्वरस्यापि सुखदुःखफलोत्पादनादन्यद्धर्म्माधर्म्मक्षयकर्तृत्वम् । धर्म्माधर्म्मयोरनीश्वरकार्यत्वे च सर्वो हेतुरीश्वरसिद्धयेऽभिहितोऽनैकान्तिकः स्यात् । प्राणिनां चापवर्गनिष्पादनार्थमीश्वरस्य प्रवृत्तौ

---

१ 'सुखवत्' इति भ. पुस्तके पाठः । २ 'धर्मार्थं यस्य वित्तेहा तस्यापि न शुभावहा' इति पूर्वार्धम् । पञ्चतन्त्रे पृ. १५०.

कथमपूर्वकर्मसंचयकर्त्तृत्वमिति न किंचिदेतत् । तस्मान्न बुद्धिपूर्विकेश्वरप्रवृत्तिः ।

स्वभावत्वादेवेश्वरस्य प्रवृत्तिरित्यस्य पक्षस्यान्यान्यपक्षाणां च खण्डनम् ।

स्वभावत्वादेवासौ प्रवर्त्तत इति चेत् । एवं सति सतोऽपि चैतन्यस्य प्रवृत्त्यनङ्गत्वादचेतनस्यैव स्वभावः किं नेष्यते, किमदृष्टकल्पनया । कारकशक्तिपरिज्ञानलक्षणस्यास्त्येव चैतन्यस्य प्रवृत्तिं प्रत्यङ्गभावस्तत्परिज्ञानाभावेऽधिष्ठातृव्यापारायोगात् । केवलमिदमित्थं स्वार्थं परार्थं वा करोमीति चेतनाया अभावात्स्वभावतः करोतीत्युच्यत इति चेत् । ननु तत्कारकशक्तिपरिज्ञानं कतिपयकारकशक्तिविषयं समस्तकारकशक्तिविषयं वा । आद्यकल्पनायामधिष्ठातुरसर्वज्ञत्वम् । किं चैतन्नित्यमनित्यं वा । नित्यं चेत्, तदा कारकशक्तिपरिज्ञानस्य नित्यत्वात्सर्वदा तत्कार्यस्योत्पत्तिः स्यात् । अथ न कारकशक्तिपरिज्ञानमित्येवं कार्यस्योत्पत्तिः, किन्तु यदा कारकं तेनाधिष्ठितं भवति, न च यज्ज्ञानं तदधिष्ठीयत एवेति नियमः, किन्तु ज्ञानमेवाधिष्ठीयत इति, ततो न कश्चिद्दोषः । तदसत् । यतः प्रयत्नगोचरीभूयमापन्नत्वमधिष्ठितत्वमुच्यते । प्रयत्नस्यापि च नित्यत्वात्तदवस्था सदा तत्कार्योत्पत्तिः । अथानित्यं तत्, यदा हि यत्कारकं यत्कार्यमुत्पादयति तच्छक्तिपरिज्ञानमपि तदैवास्योत्पद्यते । तदप्ययुक्तम् । यतो यदि कारकं तावत्स्वयमेव कार्योत्पादनप्रागल्भ्यमभ्यस्यति तदा तच्छक्तिपरिज्ञानेन सिद्धोपस्थायिना किं नाम कर्त्तव्यम् । अथ यदा यत्कारकशक्तिगोचरं संवेदनं जायते तदा तत्कारकं कार्यं करोतीत्युच्यते । नन्वेतस्य विज्ञानस्य प्रतिनियतकारकशक्तिगोचरतायां किं नियामकम् । न खल्वेतदिन्द्रियकं मानसं वा । तद्धि यत्र यत्रेन्द्रियं मनो वा व्यापिपर्त्ति तत्र तत्र समुत्पाद्यत इति युक्तम् । ईश्वरस्य त्विन्द्रियमनसोरभावात्कथमेवं प्रतिनियमः । अथ समस्तकारकशक्तिविषयं तत्परिज्ञानम् । ननु तदपि नित्यमनित्यं वा । यद्यनित्यम् ।

तदा सर्वत्र सर्वकार्याणामेकदैवोत्पत्तिः स्यात् । तत्परिज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतोरक्रमत्वात् । नित्यं चेत्, सर्वदा सर्वत्र सर्वकार्याणामुत्पत्तिर्भवेत् । सर्वदा सर्वत्र सहकारिणामभावान्नेति चेत् । न तर्हि तत्परिज्ञानस्य समस्तकारकशक्तिविषये प्रवृत्तिः । प्रवृत्तौ तु सर्वसहकारिणामपि तत्परिज्ञानायत्तजन्मनां किं न सर्वदा सर्वत्रोत्पत्तिः । सहकारिणां तत्परिज्ञानायत्तोत्पत्तिकत्वे कार्यमपि तथैव स्यात् । तत्परिज्ञानस्याक्रमत्वेऽपि स्वभाव एव तस्येत्थं भूतो येन कदाचित्किंचित्कचित्करोतीति चेत् । न तर्हि तत्परिज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रत्यङ्गभावः । प्रवृत्तेस्तदक्रमानुविधानाभावात् । यः खलु यत्कारणं तत्तस्य क्रमाक्रमावनुविधत्ते । अन्यथा कारणस्याक्रमत्वेऽपि कार्यस्य क्रमेण भवतः, क्रमेऽपि वा कारणस्याक्रमेण कार्यस्य भवतः, स्वातन्त्र्ये तत्कार्यत्वमेव न स्यात् । तस्मात्तत्परिज्ञानस्याक्रमत्वेऽपि क्रमेणाविर्भवन्ती प्रवृत्तिः स्वभावमेव कारणत्वेनात्मसात्करोति न तत्परिज्ञानलक्षणं चैतन्यमित्यचेतनस्यापि स्वभावत एव प्रवृत्तिरस्त्वलमधिष्ठातृकल्पनया । नन्वधिष्ठातारमन्तरेणैवाचेतनस्य प्रवृत्तौ तन्वादेरप्यनधिष्ठितस्यैव किं न प्रवृत्तिः स्यादिति चेत् । न । तस्यानधिष्ठितस्यैव प्रवृत्तौ विष्टिकर्म्मकरादेरपि प्रवृत्तिस्तथैव किं न भवेत् । अनधिष्ठितस्याप्रवृत्तिरिति चेत् । तन्वादेरप्येवमस्तु । तन्वादिवद्बीजादेरप्यनधिष्ठितस्यैवं किं नाप्रवृत्तिः स्यदिति चेत् । तत्राऽपि विष्टिकरादिवत्कुम्भकारेश्वरादेरप्यनधिष्ठितस्याप्रवृत्तिः किं न प्रसज्यते । कुम्भकारादेरनधिष्ठितस्यैव प्रवृत्त्युपलम्भान्नाधिष्ठितस्य प्रवृत्तिरिति । तत्किमन्यत्राधिष्ठातृवशात्प्रवृत्तिरुपलब्धा । येनानधिष्ठितस्य बीजादेरप्रवृत्तिः समर्थ्येत । प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानाऽप्यधिष्ठितस्य बीजादेः प्रवृत्तिर्वास्यादिसाधर्म्येणाचेतनत्वहेतुनाऽनुमीयत इति चेत् । तथा कुम्भकारेश्वरादेरप्यधिष्ठातृवशात्प्रवृत्तिरप्रत्यक्षाऽपि विष्टिकर्म्मकरादिसाधर्म्याच्चेतनत्वहेतुनाऽनुमीयत इति किं नेष्यते । चेतनत्वाचेतनत्वहेत्वोर्विशेषाभावात् । न विशेषाभावः पक्षस्य प्रत्यक्षबाधितत्वेन

चेतनत्वाख्यस्य हेतोः कालात्ययापदिष्टत्वादिति चेत्। न। कालात्ययापदिष्टत्वस्याचेतनत्वसाधनेऽपि समानत्वात्। बीजादावप्यधिष्ठातृसद्भावस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात्। बीजादावधिष्ठातुरतीन्द्रियत्वात्प्रत्यक्षेणाबाधनमिति चेत्। तदन्यत्रापि समानम्। कुम्भकारेश्वरादावप्यधिष्ठातुरतीन्द्रियत्वात्। अप्रेरितः करोमीत्यनुभवः। कुम्भकारादेरधिष्ठातुर्बाधक इति चेत्। न। अदृष्टवदज्ञातस्यापि प्रेरकस्य प्रेरकत्वसम्भवात्। कुतोऽन्यथा पश्वादीनां प्रेरकत्वेनादृष्टमजानतां प्रवृत्तिः। तस्माद्चेतनत्वहेतोर्बीजादावधिष्ठातृसद्भावस्याप्रत्यक्षस्यापि सिद्धिमिच्छता विष्टि-[1]करादिव्यतिरिक्तस्याशेषस्यापि चेतनवर्गस्यापि, अधिष्ठातृसद्भावसिद्धिश्चेतनत्वहेतोरिष्यतामविशेषात्। एवं चापरापराधिष्ठातृसद्भावकल्पनयाऽनवस्थानान्न बहुष्वपि युगसहस्रेषु कार्योत्पत्तिः स्यात्। ननु स्वतोऽचेतनस्य देशकालनियमेन प्रवृत्त्ययोगादधिष्ठितत्वप्रयोजकाद्चेतनत्वहेतोर्बीजादावधिष्ठातृसद्भावसिद्धिर्युक्ता। न तु चेतनत्वहेतोः कुम्भकारेश्वरादौ। चेतनस्याधिष्ठात्रभावेऽपि देशकालनियमेन प्रवृत्तिसद्भावादिति चेत्। तदसत्। अचेतनस्याधिष्ठातारमन्तरेणैव प्रवृत्तिनियमस्य प्रागेव समर्थितत्वाद्चेतनत्वस्याप्यधिष्ठातृसद्भावप्रयोजकत्वाभावात्। अतः क्वचिद्चेतने तन्वादावधिष्ठितत्वाचेतनत्वयोः सहभावो दृष्ट इत्यचेतनत्वस्य भवता गमकत्वमङ्गीकर्त्तव्यम्। तच्च क्वचित्सहभावदर्शनं चेतनत्वाधिष्ठितत्वयोरप्यस्तीति चेत्, तस्यापि गमकत्वमभ्युपेयम्। नो चेत्, अन्यत्रापि नोपेयम्। यतो यत्राधिष्ठातोपलभ्यते तत्रैवाऽसावस्ति नान्यत्रेत्येतदेव ज्यायः। एतेन तदप्यपास्तं यदवाचि कादाचित्कविचित्रसहकारिलाभेनेत्यादि धर्म्माधर्म्मौ चेतनाधिष्ठितौ प्रवर्त्तेते अचेतनत्वादित्यादि च। किं च धर्म्माधर्मयोरचेतनत्वं सर्वथा स्यात्कथञ्चिद्वा। आद्यकल्पे प्रतिवाद्यसिद्धो हेतुः। चेतनादात्मनः कथंचिदभिन्नयोर्धर्म्माधर्म्मयोरपि चेतनत्वेन जैनैः स्वीकरणात्। द्वितीयपक्षे तु वाद्यसिद्धिः। कथञ्चिदचेतनत्वस्य धर्म्माधर्म्मयोर्भवतामसिद्धेः।

1 'विष्टिकर्मकरादि' इति भ. पुस्तके पाठः।

सितरश्मिकलावचूलसिद्धौ समयो यः पुनरौच्यत प्रमाणम् ।
ननु तस्य सखे प्रमाणभावं परतः किं यदि वा स्वतो ब्रुवीथाः ॥४११॥

विकल्पे प्राचि संवादाद्विसंवादव्यपायतः ।
आप्तेन गदितत्वाद्वा स्यात्प्रामाण्यविनिर्णयः ॥ ४१२ ॥

संवादोऽस्ति न तावदत्र निखिलप्रोक्तोपपत्तिक्षया-
देकत्र क्वचिदस्ति दृष्टविषये तस्यैष चेत्किं ततः ।
नह्येकं न समस्ति सत्यमुदितं लोकायतानामपि
ग्रन्थे किं च ततो यतोऽपि स भवेत्सत्यः समन्तादपि ॥४१३॥

विसंवादाभावः पुनरिह कथं निर्णयपदं
प्रसर्पेत् ब्रूयाश्चेत् क्वचन तदनालोकनवशात् ।
त्वदीयं तन्त्रत्वाद्व्यभिचरति विश्वस्य तु न त-
द्विना विश्वज्ञातॄन् प्रभवति सुविज्ञातुमपरः ॥ ४१४ ॥

आप्तेन गदितत्वात्तु तत्प्रामाण्यस्य निश्चये ।
परस्पराश्रयाभिख्याद्दोषान्मोक्षः कथं भवेत् ॥ ४१५ ॥

आप्तसिद्धौ हि तत्प्रोक्तशब्दस्य स्यात्प्रमाणता ।
सत्यां च तस्यामाप्तस्य सिद्धिः स्यादपकल्मषा ॥ ४१६ ॥

न स्वतस्तु समयप्रमाणतामक्षपादतनयाः प्रपेदिरे ।
आगमादपि पुरारिसाधनं धीमतां तदुपपद्यते कथम् ॥ ४१७ ॥

एवं च—

कार्यत्वादिविचित्रयुक्तिपटलीकोदण्डयष्टिः स्फुटं
सेयं सम्प्रति दुष्टदूषणघुणैर्भिन्ना बभञ्जे क्षणात् ॥
तस्मादस्तु कथं समस्तजगतां निर्वर्तनैकाग्रधी-
श्चन्द्रार्धाभरणो भवेदखिलविन्निःसंशयं यद्वशात् ॥ ४१८ ॥

केचित्प्लवन्ते बहिरेव तावत् केचित्पुनर्मध्यममाप्नुवन्ति ॥
कुम्भोद्भवाम्भश्च भवेत्स कश्चिद्वादाब्धिमेतं रभसात्पिबेद्यः ॥४१९॥

अत्र कापिलः कश्चिदाह ।

सेश्वरसांख्यमतमुपपाद्य तत्खण्डनं विस्तरतः ।

कापिले दर्शनेऽद्यापि प्रतिष्ठामधितिष्ठति ॥
प्रवादिनः पराकर्तुमीश्वरं कथमीश्वराः ॥४२०॥

तथा चाह पतञ्जलिः, "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" इति । तत्र च 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः' । अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या । दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतैवास्मिता । दृक्शक्तिरात्मा दर्शनशक्तिर्बुद्धिस्तयोरेकात्मतैव या मोहाद्भानस्य स्मिता । सुखानुशायी रागः । सुखनिर्बन्धलक्षणश्चित्तधर्म्मोपरागः । दुःखानुशायी द्वेषः । दुःखजनके पदार्थे हेयत्वनिबन्धो द्वेषः प्रसिद्धः । स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा रूढोऽभिनिवेशः । स्वरसवाही कारणनिरपेक्ष एव न केवलमविदुषो विदुषोऽपि तथा तेनात्मना रूढोऽभिनिवेशः । यथा जन्मनः प्रभृति प्राणिना मरणत्रास इति । कर्म्माणि शुभाशुभानि । तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः । आशया नानाविधास्तदनुगुणाः संस्काराः । तैरपरामृष्टोऽमलिनीकृतो यः स ईश्वर इति । न चेत्थं तदपरामृष्टताविशेषे मुक्तात्मनामीश्वरत्वं प्रसज्यतेत्यभिधातव्यम् । तेषां सर्वदैव बन्धेनापरामृष्टताया असम्भवात् । बन्धत्रयस्य प्राकृतिकवैकारिकदाक्षिणसंज्ञस्य मुक्तेः पूर्वं तेषां सद्भावात् । तत्र प्रकृतावात्मनो ज्ञानाद्ये प्रकृतिमुपासते तेषां प्राकृतिको बन्धः । यतः पुराणे प्रकृतिलयान्प्रत्युच्यते, " पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः " इति । वैकारिको बन्धस्तेषां ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीः पुरुषबुद्धयोपासते । यान्प्रतीदमुच्यते " दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥ १ ॥ बौद्धाः शतं सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः " इतीष्टापूर्त्ते दाक्षिणः । "पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हीष्टापूर्त्तकारी कामोपहतमना बध्यत"

१ पातञ्जलदर्शने १।२४. २ पा. द. २-३.

इति । अनेनै बन्धत्रयेण सकलकालमनाकलितः कलानिधिकलावचूल एव भगवान् । तदपरे त्वात्मनो बन्धत्रयमिदं विवेकज्ञानेन समूलमुन्मूल्य मुक्ताः सम्पद्यन्ते । नित्यमुक्तस्य चेश्वरस्य न पूर्वा बन्धकोटिरस्ति । यथा संसारिमुक्तात्मनाम् । नाप्युत्तरा । यथा प्रकृतिलीनतत्त्वज्ञानानां योगिनाम् । ते हि मुक्तिं प्राप्याऽपि पुनर्बन्धभाजो जायन्ते । ऐश्वर्ययोगाद्वाऽयमीश्वरः । तच्चैश्वर्यमष्टप्रकारम् । तद्यथा, अणिमा, लघिमा, महिमा, प्राप्तिः , प्राकाम्यं, वशित्वं, ईशित्वं, यत्र कामावसायित्वं चेति । तत्राणिमा भवत्यणुः । यतः सर्वभूतैरदृश्यः सन्, सर्वत्र लोके संचरति । लघिमा लघुर्भवति । यतः सूर्यमरीचीनालम्ब्य सूर्यलोकं याति । महिमा महान् भवति । यस्मादल्पोऽपि नागनगनगरगगनपरिमाणः सम्पद्यते । प्राप्तिर्यतः सर्वे भावाः सन्निहिता भवन्ति । तद्यथा भूमिष्ठ एवाङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम् । प्राकाम्यमिच्छानभिघातः । यतो भूमावुन्मज्जति निमज्जति च यथोदके । वशित्वं यतः पृथिव्यादिषु भूतेषु गोघटादिषु च भौतिकेषु वशी स्वतन्त्रो भवति । ईशित्वं यस्माद्भूतभौतिकेषु प्रभवस्थितिव्ययानामीष्टे । यत्र कामावसायित्वं यतः सत्यसंकल्पता भवति, यथा ह्यस्य संकल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति । अन्येषां हि निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्तेऽस्य तु निश्चेतव्याः पदार्था निश्चयमिति । प्रवृत्तिश्चास्य सकलसंसारिजनानुग्रहार्थमिति । अयं हि कल्पप्रलयमहाप्रलयेषु समग्रं जगदुद्धरिष्यामीति प्रतिज्ञावानवतिष्ठते । अयं च योगिभिर्वाचकेन प्रणवेन जप्यमानस्तेभ्योऽभिमतं फलं प्रयच्छति । कालेनानवच्छेदाच्चासौ पूर्वेषामपि कपिलमहर्षिप्रभृतीनां गुरुः । ते हि कल्पमहाकल्पादिकालेनावच्छिद्यन्ते न त्वीश्वर इति ।

निःशेषां यः प्रतिकलमिमां भूर्भुवःस्वस्त्रिलोकी-
मेकः सम्यक्कलयतितरां शाश्वतैकस्वभावः ॥

---

१ ' अनेन च ' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

सिद्धस्तस्मादणिमलघिमाद्यष्टधैश्वर्यशाली
कर्म्मक्लेशैर्न खलु कलितः सोऽत्र देवः कपाली ॥ ४२१ ॥
स्वप्नक्रियाविरचनप्रगुणाशयेन
श्रद्धाजडेन भवता गदितं यदत्र ॥
किंचित्सखे कपिलदर्शनबद्धबुद्धे
तद्दूष्यमाणमधुना शृणु सावधानः ॥ ४२२ ॥

तथा हि यत्तावदवादि क्लेशेत्यादि तन्नोपपत्तिपथमवतरति । यतः क्लेशादिभिरपरामृष्टत्वमात्रं तस्य स्वरूपं तस्मिन्सत्यशेषज्ञत्वं वा । प्रथमपक्षे मुक्त एवासौ स्यात्तैरपरामृष्टत्वात्तदन्यमुक्तवत् । न पुनरीश्वरः । अन्यथा तदन्यमुक्तानामपीश्वरत्वप्रसक्तिः । सर्वदा तैरपरामृष्टत्वे सत्यशेषज्ञत्वं तस्य स्वरूपं वक्तव्यम् । तत् कुतः सिद्धम् । अशेषकर्त्तृत्वादैश्वर्याश्रयत्वाद्वा । प्रथमपक्षे स किं स्वतन्त्रः सर्वं कार्यं कुर्यात्, प्रकृतिपरतन्त्रो वा । यदि स्वतन्त्रः, तदा नैयायिकाद्यभ्युपगतगिरीशान्न विशिष्यत इति तद्दूषणेनैव दुष्टताऽस्य प्रतिपत्तव्या । अथ प्रकृतिपरतन्त्रः, तदपि न सुसूत्रम् । प्रकृतेः स्वरूपत एवासिद्धेरसिद्धिश्चास्याः पुरतः पराकरिष्यमाणत्वात् । प्रकृतिपरतन्त्रता च त्रिलोचनस्याऽतिशयाधानान्मिलित्वैककार्यकारित्वाद्वा स्यात् । न प्रथमपक्षः श्रेयान् । सर्वथा नित्यत्वेनाविकारिणः शङ्करस्य प्रकृत्यातिशयाधानासम्भवात् । द्वितीयपक्षोऽपि न ज्यायान् । सकलकार्याणां यौगपद्येनोत्पत्तिप्रसक्तेः । अप्रतिहतसामर्थ्यस्य शङ्करप्रधानाख्यकारणयुग्मस्य नित्यसन्निहितत्वेनाविकलकारणत्वात्तेषाम् । अथ यद्यपि कारणयुग्ममेतन्नित्यसन्निहितं तथापि सकलकार्याणां न यौगपद्येनोत्पत्तिः यस्मादीश्वरस्य प्रधानगतास्त्रयो गुणाः सहकारिणः सन्ति रजःप्रभृतयः । तेषां च क्रमेणोद्भूतवृत्तित्वात्कार्येष्वपि क्रमो भवति । तथा हि यदोद्भूतवृत्तिना रजसा युक्तो भवति भर्गस्तदा सर्गहेतुः कार्याणाम् । यदा तथाविधेन सत्त्वेन संसृज्यतेऽसौ तदा स्थितिहेतुस्तेषाम् । यदा पुनस्तादृशेन तमसा

समायुक्तोऽयं तदा प्रलयहेतुस्तेषामिति चेत् । तदप्ययुक्तम् । यतः प्रकृतीश्वरयोः सृष्टिस्थितिप्रलयानां मध्येऽन्यतमोत्पादने शक्तिरस्ति न वा । अस्ति चेत्, तर्हि सृष्टिसमयेऽपि स्थितिप्रलयप्रसक्तिरविकलकारणतया सृष्टिवत् । एवं स्थितिकालेऽपि सृष्टिप्रलययोः प्रलयकालेऽपि सृष्टिस्थित्योः प्रसक्तिः । न चैतद्युक्तम् । प्रतीतिविरोधात् । अथ नास्ति सामर्थ्यं तदैकमेव सृष्ट्यादीनां मध्ये कार्यं सदा स्यात् । यज्जनने तयोः सामर्थ्यमस्ति, नापरं तज्जनने तयोः सामर्थ्यासम्भवात् । अविकारिणोश्चानयोः पुनः सामर्थ्योत्पत्तिविरोधात् । अन्यथा नित्यैकस्वरूपताव्याहतिः । उद्भूतवृत्तित्वं च रजःसत्त्वतमसां नित्यमनित्यं वा भवेत् । न तावन्नित्यम्, कादाचित्कत्वात् । सृष्ट्यादियौगपद्यप्रसक्तेश्च । अथाऽनित्यम्, तर्हि कुतो जायेत । प्रकृतीश्वरादेवाऽन्यतो वा स्वातन्त्र्येण वा । प्रथमपक्षे सदाऽप्यस्य सद्भावप्रसङ्गः । प्रकृतीश्वराख्यस्य हेतोः शाश्वतिकतया सदा सन्निहितत्वात् । अथान्यतः, तदपि स्वसिद्धान्तबाधाविधायकम्, प्रकृतीश्वरव्यतिरेकेणापरकारणस्य भवताऽनभ्युपगमात् । तृतीयपक्षे तु देशकालनियमेनास्याविर्भावविरोधः । स्वातन्त्र्येण भवतस्तन्नियमानुपपत्तेः । स्वभावान्तरायत्तप्रवृत्तयो हि भावाः कादाचित्काः स्युस्तद्भावाभावप्रतिबद्धत्वात्तत्सत्त्वासत्त्वयोः । नाऽन्ये । तेषामपेक्षणीयस्य कस्यचिदभावात् । अपेक्षणीयसद्भावे वा स्वातन्त्र्येणोत्पादविरोधात् । तन्न प्रकृतिपरतन्त्रोऽपि त्र्यक्षः सर्वकार्यकारी । कर्तृत्वाभ्युपगमे वाऽस्य "अकर्त्ता निर्गुणः शुद्धः" इत्यादेरात्मलक्षणस्यानुपपत्तिः । अथाऽन्यात्मनामेवैतल्लक्षणं नेश्वरस्य, तस्य तेभ्यो विशिष्टत्वात्तेनायमदोष इति । नन्वेवं शुद्धत्वादेरपीश्वरस्वरूपत्वाभावप्रसङ्गादतीव तस्य तेभ्यो विशिष्टत्वं स्यात् । ततः सर्वकर्तृत्वस्य त्रिलोचने विचार्यमाणस्य कथञ्चिदप्यसिद्धेर्नातस्तस्य सर्वज्ञत्वसिद्धिः । नाप्यैश्वर्याश्रयत्वात् । ऐश्वर्यं हि तत्र स्वाभाविकं प्रकृतिकृतं वा स्यात् । न तावत्स्वाभाविकम्, बुद्धिधर्मतया सांख्यै-

स्तस्याभ्युपगमात् । चैतन्यमेव हि तैरात्मनि स्वाभाविकं रूपमभ्युपगतम् । अथ प्रकृतिकृतम्, तथा हि यदा प्रकृतिर्बुद्धिलक्षणेन विकारेण परिणमते तदा बुद्धयवस्थाविशेषा धर्मज्ञानैश्वर्यादयः प्रादुर्भवन्ति इति । एतदपि नोपपत्तिमत् । इत्थमीश्वरस्य त्वयैवैश्वर्याभावप्रतिपादनात् । न खलु बुद्धिपरिणामस्यैश्वर्यस्यासम्भवे ततोऽर्थान्तरभूतस्य भूतपतेस्तद्युक्तम् । अन्यात्मनोऽपि तत्प्रसक्तेः । अथ प्रमथाधिपतेर्बुद्धया सह सम्बन्धात्तस्यैव तन्नान्यस्येत्युच्यते । ननु कोऽयमीश्वरेण साकं बुद्धेः सम्बन्धः, समवायः संयोगादिरीश्वरोद्देशेन प्रवृत्तिमात्रं वा । न तावत्समवायः । अन्यधर्मस्यान्यत्रानुपपत्तेः । यो यद्धर्मः स ततोऽन्यत्र न समवैति । यथा चिद्रूपता पुरुषस्य । प्रकृतिधर्मश्च बुद्धिः । तस्मात्ततोऽर्थान्तरशम्भौ न समवैतीति । न च स्फटिकादिसमवेतेन शोणिमादिधर्मेणानैकान्तः । जपापुष्पसन्निधाने स्फटिकादेरेव तथा परिणमनात् । एतच्च प्रतिबिम्बोदयविचारावसरे सविस्तरमुपपादयिष्यते । आत्मनोऽपि बुद्धिरूपतया परिणते प्रकृतिसन्निधाने तथा परिणामाङ्गीकारे चिच्छक्तिरपरिणामिनी, अप्रतिसंक्रमेत्यभ्युपगमविरोधः । तन्नेश्वरेण सह बुद्धेः समवायलक्षणः सम्बन्धो युज्यते । नापि संयोगस्वरूपः । बुद्धेरद्रव्यत्वात् । अतिप्रसङ्गाच्च । सर्वैरप्यात्मभिर्नित्यव्यापिभिर्बुद्धेः संयोगो विद्यत एव । एतेन संयुक्तसमवायादिरपि प्रतिव्यूढः । असम्भवस्यातिप्रसङ्गस्यात्राप्यविशेषात् । अथेश्वरोद्देशेन प्रवृत्तिमात्रमेवास्यास्तेन सम्बन्धः । तदप्यसाधु । ईश्वरोद्देशेनास्याः प्रवृत्तेरसम्भवात् । पुरुषार्थकर्त्तव्यतावशेन हि प्रकृतेः प्रवर्त्तमानाया बुद्ध्यादयो विकारा व्यक्तिमासादयन्ति । न चेश्वरस्य कश्चित्पुरुषार्थः कर्त्तव्योऽस्ति । नित्यमुक्तत्वेनास्य कृतकृत्यत्वात् । कथं तमुद्दिश्य बुद्धिः प्रवर्त्तेत । अप्रवृत्तायां चास्यां कथं तस्यैश्वर्यसम्भवः । तन्नैश्वर्याश्रयत्वादपि तस्य सर्वज्ञत्वसिद्धिः । एवं च, ऐश्वर्ययोगाच्चायमीश्वर इत्यादिकं नन्वीश्वर इत्यन्तं सर्वं प्रत्युक्तमवगन्तव्यमिति ।

---

१ 'संबन्धसद्भावात्' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

भो भोः सांख्यास्तदयमियता विस्तरेण व्यपास्तः
सर्वः सम्यग्भवदभिहितः पूर्वपक्षप्रबन्धः ॥
एवं चैताः सितकरकलामौलिसंसिद्धिवार्ताः
कीर्त्तेरन्तर्झटिति भवतां पश्यतामेव याताः ॥ ४२३ ॥ २६॥

विक्षिप्य तीर्थिकमतान्यखिलानि युक्त्या
सर्वज्ञसाधनमिदं विहितं यदित्थम् ॥
तद्युक्तमेव कवलैः पुनरस्य भुक्तौ
सार्वज्ञमेति घटनां न कथञ्चनापि ॥ ४२४ ॥

इति ब्रुवाणमा[1]शाम्बरं प्रत्याह—

न च कवलाहारवत्त्वेन तस्याऽसर्वज्ञत्वं, कवलाहार-सर्वज्ञत्वयोरविरोधादिति ॥ २७ ॥

तस्याऽर्हतः । शेषमुत्तानार्थम् ।

नन्वविरोधादित्यसिद्धम् । तयोर्विरोधसाधकस्यानुमानस्य सद्भावात् ।

छद्मस्थाद्विजातीयत्वेन केवलिनः कवलाहारनिषेध इति दिगम्बरपूर्वपक्षस्य विस्तरशः उपपादनम् ।

तथा हि विवादास्पदः केवली कवलाहारवान्न भवति छद्मस्थाद्विजातीयत्वाद्यः पुनः कवलाहारवान्स न च्छद्मस्थाद्विजातीयो यथास्मदादिः । छद्मस्थाच्च विजातीयः केवली तस्मात्कवलाहारवान्न भवतीति । न चात्र हेतोरसिद्धत्वमुद्भावनीयम् । वादिप्रतिवादिभ्यां छद्मस्थाद्विजातीयत्वस्य केवलिनि प्रतिपन्नत्वात् । अन्यथा छद्मस्थ इव केवलिन्यप्यकेवलित्वप्रसक्तेः । न च केवली कवलाहारवान्, देहित्वादस्मदादिवदित्यनुमानबाधितत्वं पक्षस्य शङ्कनीयम् । देहित्वस्य त्रिदशादिभिर्व्यभिचारात् । ते हि देहिनोऽथ च कवलाहारवन्तो न भवन्ति । कवलाहारविलक्षणाहारवत्त्वेन तेषां परमागमे प्रतिपादनात् । ननु केवलिनः कवलाहारवत्त्वं यदि नाभ्युपेयते तदा

1 दिगम्बरम् ।

कथं तस्य शरीरे औदारिकत्वव्यपदेशः स्यादित्यपि नारेकणीयम्[1]। न खलु तत्र कवलाहारनिबन्धनमौदारिकव्यपदेशं प्रतिजानते सन्तः। किं तर्हि प्रधानपुद्गलारब्धत्वनिबन्धनम्। उदारैः सर्वपुद्गलराशिमध्यप्रधानैः पुद्गलैरारब्धमौदारिकमिति व्युत्पत्तेः। यदपि "सुहुमिगिन्दियपभई जावसजोगिकेवलित्ति सवे आहारगा जीवा" इत्यनेन वचनेनैकेन्द्रियप्रभृतीनां सयोगिपर्यवसानानां प्राणिनामाहारवत्त्वेन सूत्रे[2] प्रतिपादनात्कवलाहारित्वं केवलिनः सितवाससः प्रतिपेदिरे। तदपि सूत्रार्थानवबोधविजृम्भितम्। तत्र हि सूत्रे भगवतः केवलिन एकेन्द्रियादिभिः सह निर्देशान्निरन्तराहारोपदेशाच्च शरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमात्रमाहारत्वेन विवक्षितम्। अन्यथा निरन्तराहारः कवलाहारेण भगवान्केवली भवेत्। न चैतदिष्टं भवद्भिरपि। अथैकेन्द्रियादिभिः सह निर्देशेऽपि निरन्तराहारोपदेशेऽपि च सूत्रे यथासम्भवमाहारवत्त्वव्यवस्थितेः केवलिनः कवलाहारोऽपि कादाचित्को व्यवस्थाप्यते। इतरथाऽस्मदादेरिव तस्य दीर्घकालं देहस्थितेरभावप्रसंगादित्यभिधीयते। तदपि न परीक्षाक्षमम्। एवं हि सर्वज्ञतानिश्चयोऽपि तत्र दुर्लभः स्यात्। कावलिकाहारोपलब्धशरीरेऽस्मदादावसर्वज्ञत्वस्यैवोपलम्भात्। समाकर्ण्यते च समये कावलिकाहारं विनाऽप्यौदारिकदेहावस्थानातिशयः प्रथमतीर्थाधिनाथप्रमुखाणाम्। तथा हि।

श्रीनाभेयजिनेश्वरः किल पुरा पीनांसपीठीं लुठत्
कालिन्दीजलनीलकुन्तलजटाजालं सलीलं वहन्[3] ॥

---

१ न शङ्कनीयम्। २ तत्वार्थ. अ. २ सू. २.

३ चैत्रबहुलस्य अष्टमीदिवसे दिवसस्य पश्चिमे भागे सुदर्शनायां नाम शिबिकायां देवमनुजासुरसहितया पर्षदा–जनश्रेण्या समनुगम्यमानमार्गः यावत् विनितायाः नगर्याः मध्यभागेन निर्गच्छति निर्गत्य यत्रैव सिद्धार्थवनमुद्यानं यत्रैव अशोकनामा प्रधानवृक्षः तत्रैवोपागच्छति। उपागत्य अशोकवृक्षस्याधः यावदात्मनैव चतुर्मौष्टिकं लोचं करोति। चतसृभिर्मुष्टिभिर्लोचे कृते सति अवशिष्टां एकां मुष्टिं सुवर्णवर्णयोः स्कन्धयोरुपरि लुठन्तीं कनककलशोपरि विराजमानां नीलकमलमालामिव विलोक्य हृष्टचित्तस्य शक्रस्य आग्रहेण रक्षितवान्।

प्रव्रज्यासमनन्तरं निरशनः सम्पूर्णसंवत्सरं
म्लेच्छप्रायबहुप्रकारविषयेष्वेको विहारं व्यधात् ॥ ४२५ ॥
एवं बाहुबली मुनिः स भगवान्नानाविधैः पक्षिभि-
श्चञ्चत्कूर्चकचप्रपञ्चरचितप्रालम्बिनीडव्रजः ॥
कायोत्सर्गविधौ स्थितः स्थिरमतिर्वर्षोपवासान्यथा-
दुद्दामातिशयान्सखे कति यतीन्यद्वेद्दशान्ब्रूमहे ॥ ४२६ ॥

---

१ भगवांश्चान्नपानादिदानाकुशलैः समृद्धिमद्भिर्जनैर्वस्त्राभरणकन्यादिभिर्निम-न्त्र्यमाणोऽपि योग्यां भिक्षां अलभमानोऽदीनमनाः कुरुदेशे हस्तिनागपुरे प्रविष्टः। तत्र च बाहुबलिसुतसोमप्रभसुतः श्रेयांसो युवराजः। स च मया श्यामवर्णो मेरुर-मृतकलशेनाभिषिक्तोऽतीव शोभितवानिति स्वप्नं दृष्टवान्। सुबुद्धिनामा नगर-श्रेष्ठी सूर्यमण्डलात्स्रस्तं किरणसहस्रं पुनः श्रेयांसेन तत्र योजितं ततस्तदतीवा-शोभत इति स्वप्नमैक्षत्। राजापि स्वप्ने महापुरुष एको रिपुबलेन युध्यमानः श्रेयांससहायाज्जयी जात इति ददर्श। त्रयोऽपि प्रातः सभायां सम्भूय स्वप्नान् परस्परं न्यवेदयन्। ततो राज्ञा कोऽपि श्रेयांसस्य महान् लाभो भावीति निर्णीय विसर्जितायां पर्षदि श्रेयांसोऽपि स्वभवने गत्वा गवाक्षस्थः स्वामी न किञ्चिद्गृह्णातीति जनकोलाहलं श्रुत्वा स्वामिनं वीक्ष्य च मया क्वापीदृशं नेपथ्यं दृष्टपूर्वं इतीहापोहं कुर्वन् जातिस्मरणं प्राप। अहोऽहं पूर्वभवे भगवतः सारथिर्भगवता सह दीक्षां गृहीतवान्। तदा च वज्रसेनजिनेन कथितमासीत् यदयं वज्रनाभो भरतक्षेत्रे प्रथमो जिनो भावीति स एष भगवान् तदानीमेव तस्यैको मनुष्यः प्रधानेक्षुरस-कुम्भसमूहप्राभृतमादायागतः। ततोऽसौ तत्कुम्भमादाय भगवन्! गृहाणेमां योग्यां भिक्षामिति जगाद। भगवताऽपि पाणी प्रसारितौ निसृष्टश्च तेन सर्वोऽपि रसः। न चात्र बिन्दुरप्यधः पतति। किन्तूपरि शिखा वर्धते। ततस्तेन रसेन भगवता सांवत्सरिकतपःपारणा कृता।

२ भरतबाहुबलियुद्धवर्णने यथा–बाहुबलिः क्रोधान्धदर्पोद्धुरः सन् स्वसैन्ययुतः सम्मुखमागत्य भरतेन सह द्वादशवर्षी यावद्युद्धमकरोत् परं न च हारितः। तदा शक्रेणागत्य भूयस्तरजनसंहारं भवन्तं ज्ञात्वा दृष्टिवाङ्मुष्टिदण्डलक्षणाश्चत्वारो युद्धाः प्रतिष्ठिताः तेष्वपि भरतस्य पराजयो जज्ञे। तदा भरतेन क्रोधान्धेन बाहु-बलिनः उपरि चक्रं मुक्तं परमेकगोत्रीयत्वात्तत्तं न पराभवत्। तदाऽमर्षवशा-द्भरतं हन्तुमना मुष्टिमुत्पाट्य धावन् बाहुबलिरहो पितृतुल्यज्येष्ठभ्रातृहननं ममानु-चितमेव। उत्पातिता मुष्टिरपि कथं मोघा भवेदिति विचार्य स्वशिरसि तां मुक्त्वा लोचं कृत्वा सर्वं च त्यक्त्वा कायोत्सर्गं चक्रे।

न च कावलिकाहारविरहे औदारिकशरीरस्थितिकालेयत्तानियमप्रतिपादकं प्रमाणमस्तीत्येकेन्द्रियाद्याहारप्रतिपादकसूत्रभेदकरणनिमित्तासम्भवाद्यथाश्रुतमेव सूत्रार्थपरिकल्पनमस्तु । किं च केवली कवलाहारं भुञ्जानः किं बुभुक्षया, उत शरीरस्थित्यन्यथानुपपत्त्या, आहोस्वित्स्वभावत एव भुंक्ते ।

विपक्षपक्षप्रसरप्रशान्त्यै त्रयः स्थिता व्याहतशक्तयोऽमी ॥
त्रिनेत्रनेत्रत्रितयेन साम्यं समाश्रयन्तः प्रभवन्ति पक्षाः ॥ ४२७ ॥

न तावत्प्रथमः पक्षः । बुभुक्षाया दुःखस्वरूपत्वाद्दुःखहेतुदोपकदम्बकापाये केवलिन्यसम्भवात् । दोषाणामनपाये वा दोषजन्यस्य दुःखराशेः संभवे आत्यन्तिकसौख्यस्यानुपपत्तिस्तत्र स्यात् । न क्षुत्समानाऽन्या वेदना शरीरे सम्भवति, यतः ।

शल्लकी पल्लवभ्रान्त्या तत्पाणिचरणं मुहुः ।
कर्षन्तः कर्तुमसहा वैलक्ष्यं कारिणो ययुः ॥ ६९ ॥
उत्कण्टकंकरालाभिर्जिह्वाभिः करपत्रवत् ।
विश्वस्तास्तं लिहन्ति स्मादननाश्चमरीगणाः ॥ ७० ॥
लताभिः शतशाखाभिः प्रचरान्तिभिरुच्चकैः ।
मुरजश्चर्मवध्रीभिरिव सोऽवेष्ट्यताभितः ॥ ७१ ॥
परितस्तं शरस्तंबाः प्ररोहन्ति स्म संततः ।
पूर्वस्नेहवशायातशराद्यशरधिश्रियः ॥ ७२ ॥
उदयुः पादयोस्तस्य प्राग्वंकनिमग्नयोः ।
चलच्छतरदीगर्भा अदभ्रा दर्भसूचयः ॥ ७३ ॥
प्रचक्रिरे कुलायाश्च तद्देहे वल्लिसंकुले ।
परस्पराविरोधेन ते श्येनचटकादयः ॥ ७४ ॥
अरण्ये केकिकेशातत्रस्तास्तत्रमहोरागाः ॥
वल्लीवितानगहने समारोहान्सहस्रशः ॥ ७५ ॥
शरीरमधिरूढैस्तैर्लम्बमानैर्भुजङ्गमैः ॥
बभौ बाहुबलिर्बाहुसहस्रमिव धारयन् ॥ ७६ ॥
पादपर्यन्तवल्मीकविनिर्यातैर्महोरगैः ॥
पादयोर्वेष्ट्यांचक्रे सपादकटकैरिव ॥ ७७ ॥

गुणगणकथास्तावत्तावद्विलासकुतूहलं
स्मरपरिचयस्तावत्तावत्त्रपापरिशीलनम् ॥
वचनरचनास्तावत्तावन्मतिश्च विजृम्भते
जठरपिठरी सेयं यावत्कथञ्चन पूरिता ॥ ४२८ ॥

अथ शरीरस्थित्यन्यथानुपपत्त्येति द्वितीयः पक्षः । सोऽपि न वर्यः । अनन्तवीर्यस्य भगवतः केवलिनः कावलिकाहारमन्तरेणाऽपि शरीरस्थितेरुपपद्यमानत्वात् । अपि च ।

ये शक्ताः कुलशैलकाननदीप्राकाररत्नाकरैः
संकीर्णामपि काश्यपीं रचयितुं रम्यातपत्रप्रभाम् ॥
मेरुं दण्डनिभं तथाऽत्र सुसखे तेषां स्वकीयस्थितौ
शक्तिर्नास्ति विनैव भुक्तिमिति नश्चित्रीयते मानसम् ॥४२९॥

अथ स्वभावत एव भुंक्ते इति तृतीयः पक्षः । सोऽपि न प्रशस्तः । प्रस्तुतभुक्तिमुक्तस्वभावकल्पनयैव दोषाभावात् ।

कवलभुक्तिरियं जिनकुञ्जरे श्रयति मानविरोधधुरां ततः ॥
कथममी विफलं कलितादरास्तदिह शुक्लपटाङ्कितमूर्तयः ॥४३०॥

कवलभुक्तिविपाटनलम्पटं किमपि दिक्पटपाटवमीक्षितम् ॥
तव सखे क्षणमेकमिदं तु नः किमपि पश्य तदुद्धरणोत्सुकम् ॥४३१॥

पूर्वोक्तपूर्वपक्षस्य खण्डनं विस्तरशः ।

तथा हि । यत्तावत्कवलाहारसर्वज्ञत्वयोर्विरोधप्रतिपत्त्यर्थं छद्मस्थाद्विजातीयत्वादित्यादिसाधनमुपन्यस्तम् । तत्रेदं पर्यनुयुज्यते । किं सर्वथा छद्मस्थाद्विजातीयत्वं केवलिनः संमतमाहोस्वित्कथञ्चित् । आद्यकल्पनायां वादिप्रतिवादिनोः स्वरूपासिद्धो हेतुः । त्रसत्वपञ्चेन्द्रियत्वमनुष्यत्वपुरुषत्वादिभिर्धर्मैश्छद्मस्थेन सह सजातीयत्वस्याप्युभाभ्यां भगवति सम्प्रतिपन्नत्वात् । द्वितीयकल्पनायां पुनरनैकान्तिकः। विपक्षेऽप्यस्मदादौ

१ अस्मन्मुद्रापितसभाष्यतत्त्वार्थाधिगमसूत्रेषु पृ. ४४ टि. २.

कवलाहारवति कथञ्चिच्छद्मस्थाद्विजातीयत्वस्य हेतोर्वर्त्तमानत्वात् । न खल्वस्मदादिच्छद्मस्थेन सह सर्वथा सजातीयः । प्रतीतिविरोधादैक्यापत्तेश्च । अथ छद्मस्थादछद्मस्थत्वेनैव धर्मे कथञ्चिद्विजातीयत्वं केवलिनः कथ्यते । ततो नानैकान्तोऽस्मदादावछद्मस्थत्वेन विजातीयत्वस्य हेतोरवृत्तेरिति चेत् । तदचतुरस्रमेव । सन्दिग्धानैकान्तिकत्वकलङ्कापत्तेः । प्रस्तुतहेतोः कवलाहारेण सार्धं विरोधासिद्धेः । न खलु कवलाहारभावाभावौ छद्मस्थत्वाछद्मस्थत्वप्रयुक्तौ । रसनेन्द्रियौदारिकशरीरादिपर्याप्तिवेद्यतैजसादिभावाभावप्रयुक्तत्वात्तयोरस्मदादौ सिद्धेषु च तथा दर्शनादिति प्रसाधयिष्यते । यच्च केवली कवलाहारवान् देहित्वादस्मदादिवदित्यनुमानमाशङ्क्य दूषितं तदनभ्युपगतोपालम्भमात्रम् । यतो न देहित्वमात्रं केवलिनि कवलाहारवत्त्वकारणमभ्युपेयते, किं तर्हि विशिष्टपर्याप्त्यादिसामग्री । तस्याश्च ततोऽव्याप्यव्यावृत्तेः । कथं तत्र कवलाहारवत्त्वाभावः सम्भवी । यदपि न्यगादि न खलु तत्र कवलाहारनिबन्धनमित्यादि । तत्रौदारिकव्यपदेशस्य भगवत्तनौ प्रधानपुद्गलारब्धत्वनिबन्धनत्वेऽपि न प्रस्तुतभुक्तेर्भगवत्यभावसिद्धिः । स्वकारणनिबन्धनायास्तस्यास्तत्र निवारयितुमशक्यत्वात् । यदप्येकेन्द्रियादिभिः सह निर्देशान्निरन्तराहारोपदेशाच्चेत्यवाचि । तदप्यनल्पमात्सर्यावेशविस्फुरितमाशाम्बराणाम् । यथा खल्वस्मदादीनामेकेन्द्रियादिभिः सह निर्देशेऽपि निरन्तराहारोपदेशेऽपि च कवलाहारोऽपि न विरुध्यते तथा केवलिनोऽपि नासौ विरोधी । न च नास्मदादीनामत्र सूत्रे आहारचिन्तापीति वाच्यम् । "एगिंदियपभिइ" इति प्रभृतिशब्देन तेषां सूचनात् । तस्मादाहारसामान्यमिह विवक्षितम् । तत्र यदि कवलाहारोऽपि केवलिनि स्वकारणोपढौकितः स्यात्तदा किं नाम क्षुण्णं भवेत् "विग्गहगइमावन्ना केवलिणो समुहेया" इत्याद्यागमोऽपि यः श्रूयते सोऽपि केवलिनः कवलाहारा-

१ अस्मन्मुद्रापिततत्त्वार्थाधिगमसूत्रेषु पृ. ५७. २ दिगम्बराणाम् ३ 'समोहया' इति पाठः सूत्रकृताङ्गे श्रु. २ अ. ३.

नुकूल एव। यतोऽत्र विग्रहगत्यापन्नादिव्यतिरिक्तप्राणिनामाहारमात्रेणाहारकत्वमुक्तम्। तत्र च कवलाहारस्याप्यविरोधः। विरोधे तु भवतोऽप्येतादृशस्यैवाहारस्यापत्त्या प्रतिदिनं प्रतिगृहं प्रतिबुद्धविशुद्धश्रद्धसम्बन्धबन्धुरश्राद्धपाणिपद्मोपनीयमानप्रबलविगलदाज्यस्निग्धमुग्धाहाराभ्यवहारप्रतिहारः प्रसज्येत। अथात्रापि यथा सम्भवमाहारव्यवस्थानादस्मदादीनां कवलाहारोऽपि कल्पते ननु केवलिन इति चेत्। ननु कुतः केवलिनः कवलाहारासम्भवः। मोहाभावादिति चेत्। न, मोहे क्षुत्कारणत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात्। यदप्यवाचि, अन्यथा निरन्तराहारः कवलाहारेण भगवान् केवली भवेदिति। तदपि न सुव्यवस्थितम्। विशिष्टाहारस्य विशिष्टकारणप्रभवत्वाद्विशिष्टकारणस्य च प्रतिक्षणमसम्भवाद्भगवति कवलाहारस्य कादाचित्कत्वोपपत्तेः। यस्तु पुद्गलादानलक्षणो लोमाद्याहारस्तस्य प्रतिक्षणमपि तत्र सद्भावो न विरुध्यते। प्रतिक्षणभाविस्वकारणाधीनप्रवृत्तिकत्वात्। यच्चान्यदाशङ्कितं यथासम्भवमाहारव्यवस्थितेरित्यादि तदुपपन्नमेव। न हि देशोनपूर्वकोटीं यावद्विशिष्टाहारमन्तरेणौदारिकशरीरस्थितिः सम्भविनी। निरुपक्रमायुष्कत्वात्केवलिनः सम्भवत्ययमिति चेत्। ननु निरुपक्रमायुष्कत्वं छद्मस्थावस्थायामप्यस्त्येव ततस्तदापि भोजनं कुतः कुर्यात्। तदन्तरेणापि देहस्थितेः सम्भवात्। तत्किं निरुपक्रमायुष्कत्वं देहस्थितेः कारणं न भवतीत्यभिप्रायो भवताम्। नैवम्। किन्तु यथा स्वकारणसद्भावाच्छद्मस्थावस्थायामसौ निरुपक्रमायुष्कत्वेऽपि भुंक्ते तथा तत एव केवलिदशायामपि भुञ्जानः कथं निषिध्यत इत्यभिप्रायः। ननु छद्मस्थावस्थायां मोहनीयकर्मवशोपजातमधुरादिरसास्वादलौल्यातिरेकात्कवलनं कुरुतेऽसौ न केवल्य-

---

१ अस्मन्मुद्रापितत्त्वार्थाधिगमसूत्रेषु पृ. ४८ टि० २. २ तत्त्वार्थ. अ. ४ सू. १५. ३ न ह्येषां प्राणापानाहारनिरोधाध्यवसाननिमित्तवेदनापराघातस्पर्शाख्याः सप्त वेदना विशेषाः सन्त्यायुषो भेदका उपक्रमा इत्यतो निरुपक्रमा एव।

वस्थायां तदभावादिति चेत् । तदचारु । न खलु छद्मस्थावस्थायामपि मोहनीयस्य कार्यं[1] कवलनम् । किन्तु वेदनीयादेः । ततः केवलिदशायां मोहनीयाभावात्कवलनलाम्पट्यं मास्तु कवलनं तु स्वकारणोपनीतं तद्दशायामपि कथं पराणुद्यते । न च छद्मस्थावस्थातः केवल्यवस्थायामात्यन्तिकं तच्छरीरस्य विजातीयत्वम् । येन प्रकृताहारविरहेऽपि तच्छरीरस्थितिरविरुद्धा स्यात् । ज्ञानाद्यतिशयस्यापि प्राक्तनसंहननाद्यधिष्ठितस्य तस्यैव शरीरस्य पातं यावदनुवर्त्तनात् । अस्मदाद्यौदारिकशरीरविशिष्टस्थितेर्विशिष्टाहारनिमित्तत्वमुपलम्भानुपलम्भप्रभवतर्काख्यप्रमाणेन सर्वत्र प्रतिपन्नमिति विशिष्टाहारमन्तरेणापि विशिष्टौदारिकदेहस्थितेः क्वचिदन्यत्र सद्भावे सकृदपि सा विशिष्टाहारनिबन्धना न भवेत् । अहेतोः सकाशात्सकृदपि कार्यस्य सद्भावाभावात् । यदि पुनरस्मदादिषु विशिष्टाहारनिमित्तापि विशिष्टौदारिकशरीरस्थितिः क्वचित्पुरुषविशेषे विशिष्टाहारमन्तरेणाऽपि स्यात्तर्हि महानसादौ वह्निप्रभवोऽपि धूमः क्षितिधरकन्धरादौ वह्निं विनापि स्यादिति धूमादेर्वह्न्याद्यनुमानमनुपपन्नं भवेद्व्यभिचारात् । नन्वेतज्जातीयो धूम एतज्जातीयाग्निप्रभवः सर्वत्र सकृत्प्रवृत्तेनैव प्रमाणेन तत्कार्यतापत्तिबलाद्व्यवस्थाप्यते, अग्निस्वभावादन्यतो हि तस्य भावे सकृदप्यग्नेर्भावो न भवेत्, अग्निस्वभावादन्यत्वात्तस्य । भवति चाग्निस्वभावाद्रसवतीप्रदेशादौ धूम इति सर्वत्र सर्वदाऽग्निस्वभावादेव धूमस्योत्पत्तिरतदुत्पत्तिकस्याधूमस्वभावत्वादिति न धूमादेरग्न्याद्यनुमाने व्यभिचार इति चेत् । तन्न । अस्य न्यायस्यान्यत्रापि समानत्वात् । विशिष्टौदारिकशरीरस्थितेर्हि विशिष्टाहारमन्तरेणापि भावे विशिष्टौदारिकशरीरस्थितिरेवासौ न भवेत् । न चात्यन्तविजातीयत्वं तस्याः केवलिनीत्यभिहितमेव । सर्वथा समानजातीयत्वं तु महानसमेदिनीधरकन्धरोपलब्धधूमयोरपि न सम्भवति ।

१ अस्मन्मुद्रापितप्रमाणमीमांसायां पृ. १८ टिप्पन्याम् ।

ततोऽस्मदादेरिव केवलिनोऽपि कावलिकाहारमन्तरेणौदारिकशरीरस्थितिश्चिरतरकाला न सम्भवतीति । अतो या विशिष्टौदारिकशरीरस्थितिः सा विशिष्टाहारमन्तरेण न भवति । यथाऽस्मदादेः । विशिष्टौदारिकशरीरस्थितिश्च विवादास्पदकेवलिन इत्यनुमानं प्रवर्त्तत एव । अन्यथा धूमादेरग्न्याद्यनुमानमपि न स्यात् । यदपि सर्वज्ञतानिश्चयोऽपि तत्र दुर्लभः स्यादित्यभिधायि । तदपि केवलं तदाग्रहविलसितम् । घातिकर्म्मक्षयप्रभवसर्वज्ञतायाः केवलिनि कवलाहारेण तत्कार्येण वा चिरतरकालभाव्यौदारिकशरीरस्थित्यादिना सार्धं विरोधासम्भवात् । यदपि समाकर्ण्यते चेत्यादिकमौदारिकशरीरस्थितिकालेयत्तानियमप्रतिपादकं प्रमाणमस्तीत्येतदन्तमगादि । तदप्यगाधानवबोधसिन्धुसमुच्छलितप्रबलाभिनिवेशकालकूटकवलनाकुलीकृतस्वान्तस्य प्रलपितम् । समयस्य प्रामाण्याभ्युपगमे कावलिकाहारमन्तरेणौदारिकशरीरस्थितिकालेयत्तानियमस्यापि तत एव स्थितेः । प्रथमतीर्थकरादीनां संवत्सरादिप्रतिनियतकालाधिकनिराहारौदारिकशरीरस्थितेः सूत्रे प्रतिषेधात् । निरशनकालस्य तावत एवोत्कृष्टताप्रतिपादकसूत्रभेदकरणनिमित्तासम्भवादित्याद्युक्तं, तदप्ययुक्तम् । यतो भगवच्छरीरस्य चिरतरकालस्थितिरेव सूत्रभेदकरणनिमित्तं समस्ति । प्रस्तुताहारं विना तच्छरीरस्थितेरसम्भवस्यानन्तरमेवाभिहितत्वात् । यदपि केवली कवलाहारं भुञ्जानः किं बुभुक्षयेत्यादि विकल्पत्रयं परिकल्प्य तत्र दूषणोद्घोषणम् । तदप्यपारतरतमःस्तोमास्तसमस्तशेमुषीप्रकाशस्य दिग्वाससः प्रलापमात्रम् । यतः प्रथमविकल्पे तावद्बुभुक्षया भुञ्जानस्य भगवतो दुःखिताप्रसक्तिदोषस्त्वयोद्भावितः, स चादोष एव । असातानुभवत्वात्प्रतिबद्धवेदनीयकर्म्मप्रभवस्यायोग्यवस्थाचरमक्षणं यावत्संभवात् । अविकलकारणस्य कार्यस्योत्पत्तेरनिवारणात्, अन्यथा तस्य तत्कारणत्वायोगात् । न च दग्धरज्जुसंस्थानीयत्वादसातावेदनीयस्य स्वकार्याजनकत्वमिति वाच्यम् । तत एव सातावेदनीयस्यापि स्वकार्याजनकत्वापत्तेः सुखानु-

१ अस्मन्मुद्रापितप्रमाणमीमांसायां पृ. १८ टिप्पन्याम् ।

भवस्यापि भगवत्यभावप्रसङ्गात् । यथा च दग्धरज्जुसंस्थानीयायुष्कैकर्मोदयकार्यप्राणादिधारणं भवति तथा प्रकृतमभ्युपगम्यताम् । विशेषाभावात् ।

'एकादश जिने' इत्यादिसूत्रस्य क्षुदाद्येकादशप्रतिषेधपरतां व्याचक्षाणस्य प्रभाचन्द्रस्य विद्यानन्दादीनां च खण्डनम् ।

किं चैकादशजिन इति सूत्रात् क्षुदादिपरिषहैकादशकस्य दुःखरूपस्य केवलिनि सिद्धेः कथं दुःखरूपाया अपि बुभुक्षायास्तत्र न सिद्धिः । प्रभाचन्द्रस्तु "छद्मस्थवीतरागयोश्चतुर्दशेति बादरसंपराये सर्वे" इति च पूर्वापरपरिगतां सूत्रद्वयीं विधिपरां परामृशताऽन्तरालिकं त्वेकादशजिन इति सूत्रं निषेधनिष्ठं निष्टङ्कयितुमेकादशशब्दस्यैकाधिकदशस्वरूपं प्रसिद्धं सम्भविनं चार्थमवगणय्यैकादशजिने इत्यागमोऽपि क्षुदाद्येकादशपरीषहप्रतिषेधपरः प्रतिपत्तव्यः । एकेनाधिका न दश एकादश इति व्युत्पत्तेरित्येवमर्थं परिकल्पयन्नियतं लोके यानि प्रसिद्धानि पदानि तानि सति सम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यं नाऽध्याहारादिभिरेषां परिकल्पनीयोऽर्थः परिभाषितव्यो वेति सकलकलाविद्विदितमपि न्यायं न कदाचिदश्रौषीत् । एकाधिकदशस्वरूपो ह्यर्थः प्रस्तुतशब्दस्य प्रसिद्ध एव । न चासौ न सम्भवी । वेदनीयोदयभाविनामेकादशपरीषहाणां तत्र सम्भवात् । अथैकाधिकदशप्रतिषेधलक्षणोऽप्यर्थः प्रसिद्ध एवेति कथमसावस्य परिकल्पित इति चेत् ।

भो भगवन्तः सभ्याः सर्वेऽप्याकर्णयन्तु कृतकर्णाः ॥
एकादशशब्दार्थः प्रख्यातः क्वापि यद्येवम् ॥ ४३० ॥

नाप्यसौ सम्भवी । वेदनीयोदयेत्यादिन्यायस्य प्रदर्शितत्वात् । अपि चैकादशेत्यत्र नञ् दशशब्देन सम्बद्धः पर्युदासः प्रसज्यो वा भवेत् । पर्युदासश्चेत्, तदा दशसदृशा नवादय एकादश एकादशादयो

---

१ अस्मन्मुद्रापितप्रमाणमीमांसायां पृ. १८ टिप्पन्याम् । २ तत्वार्थ. ९।११. ३ तत्वार्थश्लो. वा. ९।१०. ४ तत्वार्थश्लो. वा. ९।१२. ५ तत्त्वार्थसूत्रे ९–९ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

वाऽदशशब्दवाच्याः स्युः । ततश्चैकेनाधिका अदशेति विग्रहे दशादीनां द्वादशादीनां वा परीषहाणां तत्र विधानप्रसङ्गात्कथमेकादशपरीषहप्रतिषेधपरताऽस्य सूत्रस्य स्यात् । प्रसज्यश्चेत्, तर्ह्यदशेति समासो न प्राप्नोति । तत्र समासप्रतिषेधात् । सत्यपि चास्मिन्नदशशब्दस्य दशप्रतिषेधमात्रबोधकतायामेकेनाधिका अदशेति दशप्रतिषेधस्यैकशब्देन कीदृशी संगतिः स्यात् । तदयं तपस्वी स्वकीयदर्शनाभिनिवेशविसंस्थुलीकृतस्वान्तः काशकुशावलम्बनैरात्मानं विडम्बयति । यत्पुनरेकादशजिन इति सूत्रव्याख्यायां स्वयमाशङ्कितमभिनन्दयन्निदं निजगाद विद्यानन्दः, "तर्हि जिनेन्द्रे क्षुदादयोऽपि माभूवन् । मोहरहितस्य वेदनीयस्य तत्र सतोऽपि तज्जननासमर्थत्वात् । तथाप्रसिद्धोदासीनावस्थपुरुषवत् । सत्यमेतत् । उपचारेण तत्र तेषामभिधानात् । सकलार्थसाक्षात्कारिणोऽमनस्कस्य चित्तवृत्तिनिरोधाभावेऽपि ध्यानाभिधानवत् । किं तदुपचारनिमित्तमिति चेत्, तत्सामग्र्येकादशवेदनीयसद्भाव इति" । तदिदं सहृदयहृदयानामानन्दं मनाग्दधानं तदभिधानस्यायथार्थत्वमेव व्यञ्जयति । तथा हि तत्सामग्र्येकादशवेदनीयसद्भाव इत्यमुनैकादशपरीषहोपचारनिमित्तं केवलिन्यावेदयतो मोहनीयोपबृंहितवेदनीयलक्षणस्यैवास्याभिप्रेता तत्सामग्री । सा च न क्षोदक्षमा । मोहनीयोपबृंहणमन्तरेणैव नामादिकर्म्मण इव वेद्यकर्म्मणोऽपि केवलिनि स्वकार्यकरणप्रावीण्योपपत्तेः । अन्यथा तीर्थकरनामकर्म्माद्यपि तीर्थप्रवर्त्तनादिस्वसाध्यसाधनासाधीयस्तां न धारयेत् । एवं चोपचारवचनमचतुरस्रम् । मुख्यवृत्त्यैव स्वहेतुप्रभवपरीषहाणां केवलिन्युपपादितत्वात् । उपपादयिष्यते चैतत्पुरस्तात् । एतेन सर्वार्थसिद्धिरप्यत्रोपचारव्याख्यानं कुर्वन्परास्तः । यदप्ययमेवैकादशजिने परीषहा न सन्तीत्यध्याहार्यमिति पक्षान्तरमुपाक्षिप्तवान् । तदपि न सूक्ष्मम् । प्रकृतस्यार्थस्याप्रसिद्धावसम्भवे वा सति ह्यध्याहारः कर्त्तव्यो नान्यथा ।

---

१ प्रसज्यः—प्रसज्यप्रतिषेधः । २ तत्त्वार्थश्लो. वा. सू. ९।११. ३ लक्षणया । ४ अस्मन्मुद्रापितसभाष्यतत्त्वार्थाधिगमसूत्रेषु पृ. २ टि. १. ५ सर्वार्थसिद्धितत्त्वार्थटीकायां पृ. २५३. पं. १६.

न चैवं तदिहास्तीति प्रोक्तं प्राक्। शरीरस्थित्यन्यथानुपपत्त्येति द्वितीयविकल्पे तु यदनन्तवीर्यत्वं प्रस्तुताहारमन्तरेणापि केवलिनि शरीरस्थितिकारणमुच्यते। तच्छद्मस्थावस्थायामपि तत्रापरिमितबलश्रवणात्समस्त्येव। न च प्रस्तुताहारं विना तत्तस्यामवस्थायां तत्र शरीरस्थितिकारणम्। अन्यथा कर्म्मक्षयार्थमनशनादितपस्युद्यमवतो भगवतः प्राणवृत्तिप्रत्ययमशनाद्यभ्यवहरणमसङ्गतं स्यात्। न च छद्मस्थावस्थायां क्षायोपशमिकं तस्य वीर्यं केवल्यवस्थायां तु क्षायिकमिति विशिष्टाहारमन्तरेणापि केवल्यवस्थायां तु तत्तत्र शरीरस्थितिनिबन्धनमित्यभिधानीयम्। क्षायिकवीर्यसद्भावेऽपि शरीरस्थितिनिमित्तोपवेशनादिवत्प्रकृताहारस्याप्यविरोधात्। न चोपवेशनादिकमपि शरीरस्थित्यर्थं तत्रासिद्धम्। समुद्घातावस्थान्तरकालं केवलिनः पीठफलादिप्रत्यर्पणश्रुतेः। न च तद्ग्रहणमन्तरेण तत्प्रत्यर्प्पणं सम्भवतीति। स्वभावत एव भुक्त इति तृतीयविकल्पस्त्वनभ्युपगमादेव प्रतिहत इति।

यच्चेदमुच्यते,

'किं देहोपचयार्थमेव केवली भुंक्ते' इत्यादीनां षण्णां विकल्पानां प्रदर्शनपूर्वकं खण्डनम्।

किं देहोपचयार्थमेव यदि वा ज्ञानादि मा क्षीयता-
मित्येवं किमथ क्षुधः क्षतिकृते किं वायुपोऽसाधिते।
निर्वाणे क्षयरक्षणार्थमथ वा गृद्धिं रसेपूत्कटां
हन्तुं लोकमनुग्रहीतुमथ किं भुंक्ते जिनः केवली
॥४२३॥

इति, तत्र देहोपचयार्थमिति प्रथमपक्षस्तावन्नाभ्युपगम्यते। न खलु मम शरीरे उपचयः संजायतामित्यभिसन्धाय भगवान् भुंक्ते। वीतरागत्वात्। अन्यथा प्राकृतपुरुषस्येव तस्यापि सरागत्वप्रसङ्गात्। ज्ञानादि मा क्षीयतामिति द्वितीयपक्षोऽपि नाङ्गीक्रियते। ज्ञानादिक्षय-

१-२ अस्मन्मुद्रापितसभाष्यतत्त्वार्थाधिगमसूत्रेषु पृ. ८ टि. ५-६. ६ अस्मन्मुद्रापितस्याद्वादमञ्जर्यां पृः ६६. टि. १. ३ पीठमासनं फलकमवष्टम्भनार्थः।

निवन्धनाभावादेव तत्र ज्ञानादीनामक्षयप्रसिद्धेः । ज्ञानादिक्षयस्य हि निवन्धनं ज्ञानावरणादिकर्म । तच्च प्रक्षीणाशेषावरणे भगवति नास्तीति कथं ज्ञानादिप्रक्षयाशङ्काऽपि । ततस्तत्क्षयरक्षणार्थमपि न भुंक्ते भगवान् । क्षुधः क्षतिकृते भुंक्त इत्ययं तु तृतीयः पक्षः कक्षीक्रियत एव । यत्पुनरत्र दूषणं दिक्पटैः प्रकटीक्रियतेऽनन्तसुखत्वेन भगवति दुःखस्यासम्भवादनुपपद्यमानं क्षुद्वेदनाप्रतीकारार्थं तत्र भोजनमिति । तदतीवासम्बद्धम् । अनन्तसुखस्यैव भवस्थकेवलिन्यसिद्धेः । सातासातवेदनीयकर्म्मणः संभवेन किञ्चिद्दुःखानुषक्तसुखस्यैव तत्र प्रसिद्धत्वात् । आयुषोऽसाधिते निर्वाणे क्षयरक्षणार्थमिति चतुर्थपक्षोऽपि न स्वीक्रियते । चरमोत्तमदेहानामनपवर्त्त्यायुष्कत्वादेव । अनपवर्त्तनीयस्यायुषः स्वस्थितिकालसमाप्तिं विहाय क्षयानुपपत्तेः । इत्यायुःक्षयरक्षणार्थमपि नासौ भुंक्ते । गृद्धिं रसेपूत्कटां हन्तुमिति पञ्चमपक्षोऽपि नाभ्युपेयते । वीतमोहे भगवति रसगृद्धिमात्रस्याप्यनुपपत्तेः । लोकमनुग्रहीतुं भुंक्ते । इति षष्ठपक्षोऽपि नोररीक्रियते । न खलु लोकमनुगृह्णामीत्यभिसन्धिपुरस्सरमाहारमभ्यवहरति भगवान् । लोकानुग्रहे तु सामान्यकेवलिनः स्वकीयासाधारणनामकर्मनिर्मितं तत् स्वाभाव्यनिमित्ता प्रवृत्तिः । तीर्थकरस्य तु तीर्थकृन्नामकर्म्मोदयमाहात्म्यकृतं तत्स्वाभाव्यनिवन्धना । यदाह भगवानुमास्वातिवाचकः, "तीर्थप्रवर्त्तनफलं यत्प्रोक्तं कर्म तीर्थकरनाम । तस्योदयात्कृतार्थोऽप्यर्हंस्तीर्थं प्रवर्त्तयति ।। तत्स्वाभाव्यादेव प्रकाशयति भास्करो यथा लोकम् । तीर्थप्रवर्त्तनाय प्रवर्त्तते तीर्थकर एवम् ।।" इति । तथा हि स भगवान् पूर्वाह्णेऽपराह्णे च पादोनप्रहरं यावद्धर्मोपदेशकाल एव सिंहासनाद्यधिरूढ आस्ते । शेषं तु दिनं देवच्छंदकनाम्नि दिव्यस्थाने यथासुखं गमयति ।

---

१ भवो नारकादिजन्म तत्रेह भवो मनुष्यभव एव ग्राह्यः अन्यत्र केवलोत्पादाभावात् । भवे तिष्ठतीति भवस्थः तस्य केवलज्ञानं भवस्थकेवलज्ञानम् । २ तत्त्वार्थ. सं. का. ९।१०.

तत्र च गणधरदेवादिभिरानीतमाहारं निखिलदोषविशुद्धं विज्ञाय क्षुद्वेदनोदये गृह्णाति । आहारं च तदीयपाणिपल्लवन्यस्तं मांसचक्षुपः पश्यन्ति । कथमसौ भुंक्ते इत्येतत्तु न पश्यन्ति । सर्वज्ञाहारविहारयोर्मांसचक्षुपामगोचरत्वात् ।

विकल्पप्रदर्शनपूर्वकं प्रभाचन्द्रानुसारिणः पूर्वपक्षस्योपपादनपूर्वकं खण्डनम् ।

यत्पुनरत्र प्रभाचन्द्रानुसारी प्राह । किमर्थं भगवान् देवच्छंदके गच्छति । मनोविक्षेपपरिहारेण ध्यानसिद्ध्यर्थं निरोधाक्षमतया यथासुखमवस्थानार्थं रहस्यकार्यानुष्ठानार्थं वा । तत्राद्यः पक्षोऽयुक्तः । अमनस्कतया भगवतो मनोविक्षेपासंभवाद्योगनिरोधसद्भावेनोपचारस्तत्र ध्यानाभिधानाच्च । द्वितीयपक्षोप्यनुपपन्नः । अनन्तवीर्यस्य निरोधाक्षमत्वानुपपत्तेः । अनन्तसुखान्वितस्य दुःखलेशस्याप्यभावतो यथासुखमित्यस्यापि दुर्घटत्वात् । रहस्यकार्यं च निन्द्यमनिन्द्यं वा । न तावन्निन्द्यम् । प्रक्षीणाशेपदोपस्य निन्द्यकार्यानुष्ठानविरोधात् । अथानिन्द्यम् । तत्किं भोजनं कर्मक्षपणं वा । न तावद्भोजनम् । तस्यामोहे भगवति प्रतिपिद्धत्वात् । अप्रतिपेधे वा कस्मादसावेकान्ते गत्वा भुंक्ते । दृष्टिभयाद्याचकभयादनुचितानुष्ठानत्वाद्वा । तत्राद्यविकल्पोऽनुपपन्नः । भगवतो दृष्टिदोपागोचरत्वात् । अपि च ।

कुष्ठं कुण्ठयति ज्वरं जरयति प्रोन्मूलयत्यश्मरीं
शोपं शोपयति क्षयं क्षपयति स्फोटं पिनष्टि क्षणात् ॥
तेपां नाम कथंचन स्मृतमपि प्राणिप्रवन्धस्य भो-
स्तेपां दृष्टिभयं भवत्यतितरां चित्रं तदेतद्बुधाः ॥ ४२४ ॥

द्वितीयविकल्पे तु भगवता महद्दीनत्वं प्रख्यापितम् । न खलु महासत्त्वस्य पृष्ठतो लग्नान्बुभुक्षापीडिताञ्छिष्यान्विहाय पितुरिव पुत्रानेकान्ते गत्वा भोजनं युक्तम् । अनुचितानुष्ठानत्वेन तु न तत्र

१ 'येपाम्' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

तत्परिकल्पना श्रेयसी। स्त्र्यादिसेवनपरिकल्पनावत्। कर्म्मणामपि क्षपणं पूर्वोपार्जितानां भुक्तिकालोपार्जितानां वा तत्राऽर्हतां विधीयेत। पूर्वोपार्जितानां चेत्, घातिनामघातिनां वा। न तावद्घातिनाम्, तेषां पूर्वमेव क्षपितत्वात्। नाप्यघातिनाम्, तेषां यथाकालं क्षपयिष्यमाणत्वात्। सततं शुक्लध्यानानलतः कर्मेन्धननिचयनिर्दहनसमर्थत्वाच्चास्य। न हि भगवतः शुक्लध्यानानलो देवच्छंदक एव प्रज्वलति न समवसरणादावित्यभ्युपगमो युक्तः। तत्रस्थस्यास्य ध्यानान्तरप्रसङ्गात्। भुक्तिकालोपार्जितकर्मणां च कथं क्षपणम्, प्रतिक्रमणतश्चेत्, अस्तु, परं भगवतो निर्दोषता दुर्लभा। यः प्रतिक्रमणां करोति नासौ निर्दोषः। यथाऽस्मदादिः प्रतिक्रमणां करोति च भगवानिति। कृतदोषनिराकरणं हि प्रतिक्रमणं तत्कुर्वतः कथमस्य निर्दोषता स्यात्। अथ तन्न करोति। कथं भुक्तिक्रियातः समुत्पन्नं दोषं निराकुर्यात्। आहारकथामात्रेणापि ह्यप्रमत्तोऽपि सन्साधुः प्रमत्तो भवति नार्हन् भुञ्जानोऽपीति महच्चित्रम्। दोषवत्त्वे वाऽस्य श्रेणितः पतितत्वान्न केवलभाक्त्वं स्यात्। भुञ्जानोऽसौ पिशितलोचनैर्न विलोक्यत इत्यत्र च किं कारणम्। बहुलतमतमःपटलप्रच्छादितत्वं काण्डपटाद्यावृतत्वं विद्याविशेषेण स्वस्य तिरोधानमन्यजनातिशायी माहात्म्यविशेषो वा। तत्राद्यपक्षोऽनुपपन्नः। तद्देहदीप्त्या तमःपटलस्य निर्मूलमुन्मूलितत्वात्। काण्डपटाद्यावृतावयवस्तस्मै कथं भिक्षा दीयेत। विद्याविशेषाभ्युपगमे चाऽस्य विद्याधरादिवन्निर्ग्रन्थताविरोधः। अथान्यजनातिशायी माहात्म्यविशेषः कश्चित्तस्येष्यते येन भुञ्जानो नावलोक्यत इति। नन्वन्यजनातिशायी क्षुदभावलक्षण एवातिशयोऽस्येष्यतां तस्यैव प्रमाणोपपन्नत्वादिति। तदेतन्निखिलमनादिमिथ्यावासनापरवशशेमुषीकस्याह्री-

---

१ शुक्लं शुभस्वाभाविकं सर्वोपाधिबाधारहितं चित्तमन्तःकरणं यस्मिन्ध्याने तद्ध्यानमुपचाराच्छुक्लम्। २ समवसरन्ति नाना परिणामा जीवाः कथञ्चित्तुच्छतया यस्मिन् तत्समवसरणम्। ३ 'स्वस्थानाद्यत्परस्थानं प्रमादस्य वशाद्गतः। तत्रैव क्रमणं भूयः प्रतिक्रमणमुच्यते॥' इति।

कस्यास्य प्रलपितम् । तथा हि । यत्तावन्मनोविक्षेपपरिहारेण ध्यानसिध्यर्थमित्यादि पक्षत्रयमुत्थाप्य दूषितम् । तत्र प्रथमतृतीयपक्षौ दूषयता भवता कण्ठशोषः केवलमनुभूतः । अनभ्युपगतोपालम्भात् । निरोधाक्षमतया यथासुखमवस्थानार्थं भगवान्देवच्छन्दके गच्छतीत्ययं तु द्वितीयपक्षः कक्षीक्रियत एव । तत्र च यद्दूषणमुक्तमनन्तवीर्यस्य निरोधाक्षमत्वानुपपत्तेरिति । तदनुपपन्नम् । वीर्येऽनन्तत्वस्य क्वचिद्प्यात्मन्यप्रसिद्धेः । वीर्यविभागानामसंख्यातत्वेन परमागमे प्रतिपादनात् । भवतु वा कथंचिदनन्तवीर्यत्वं भगवति । तथापि तन्माहात्म्येन शक्तिक्षयः केवलं न भवति तस्य । यत्तु धर्मदेशनासमयसम्भवियोजनव्यापिवाणीविलासपरिश्रमसमुद्भूतासातोदयसम्पाद्यं किञ्चिद्दुःखं तन्न निवारयितुं पार्यतेऽतस्तदुपशान्तये भगवान्देवच्छन्दके गच्छतीत्युपपन्नं पश्यामः । यच्चाऽभिहितमनन्तसुखान्वितस्य दुःखलेशस्याप्यभावतो यथासुखमित्यस्यापि दुर्घटत्वादिति । तदप्यघटमानम् । अनन्तसुखान्वितत्वस्यैव भगवत्यद्याप्यसिद्धेरित्युक्तप्रायम् । यच्चावाचि । भुञ्जाऽनोसौ पिशितलोचनैर्नावलोक्यत इत्यत्र च किं कारणम् । किं वहलतमतमःपटलप्रच्छादितत्वमित्यादि । तत्राऽप्याद्यं विकल्पत्रयमनभ्युपगमादेव प्रतिहतम् । अन्यजनातिशायी माहात्म्यविशेषस्तद्भोजनादर्शने कारणमित्ययं चतुर्थो विकल्पः स्वीक्रियते । तत्र च यद्दूषणमुदग्राहि नन्वन्यजनातिशायी क्षुदभावातिशयोऽस्त्येष्यतां तस्यैव प्रमाणोपपन्नत्वादिति । तत्र हेतोरसिद्धिः । तथाहि प्रमाणमागमोऽन्यद्वा क्षुदभावे भवेत् । न तावदागमः । सिद्धवत्सयोगकेवलिनि क्षुदभावप्रतिपादकस्यागमस्यासम्भवात् । अन्यस्माच्च प्रमाणात्क्षुदभावः स्वभावानुपलम्भादन्यतो वा स्यात् । न तावत्स्वभावानुपलम्भात् । केवलिनो विप्रकृष्टस्वभावे भावे स्वभावानुपलम्भोऽयुक्तः । एकज्ञानसंसर्गिपदार्थान्तरोपलम्भलक्षणत्वात्तस्य । अन्यतोऽपि विधीयमानान्निषिध्यमानाद्वा तन्निषेधः स्यात् ।

१ सूत्रकृताङ्गे प्रथमश्रु. स्कं. अ. ८.

यदि विधीयमानात्, तदा तेन क्षुद्विरोधिना भवितव्यम् । अविरुद्धविधेरभावासाधकत्वात् । न च क्षुद्विरोधः केवलिनि किंचित्प्रतीयते । न च ज्ञानादिगुणा एव तत्र तद्विरोधिन इत्यभिधातुमुचितम् । यतो ज्ञानादिमात्रस्य क्षुधा विरोधस्तद्विशेषस्य वा । यदि ज्ञानादिमात्रस्य तर्हि यथा यथा ज्ञानादयो गुणा विवर्धन्ते तथा तथा क्षुधो हानितारतम्येन भवितव्यम् । प्रकाशविवृद्धाविव तमसः । न चैवमस्ति । न हि बालादौ ज्ञानाद्यपचये क्षुदुपचयस्ततः प्रभृति च ज्ञानाद्युपचये तारतम्येन क्षुदपचयो लक्ष्यते । तन्न ज्ञानादिमात्रस्य क्षुधा विरोधः । अथ ये केवलिगता ज्ञानादयः प्रकर्षपर्यन्तप्राप्तास्तेषामेव क्षुधा विरोधः । तन्न । तथा प्रतिपत्तुमशक्तेः । नहि केवलिगता ज्ञानादयः क्षुधं विरुन्धन्तीत्यर्वाग्दृशा प्रतिपत्तुं शक्यम् । अतीन्द्रियत्वात्तेषाम् । किंचाविकलकारणस्य भगवतोऽन्यभावेऽभावाद्विरोधगतिर्भवति शीतस्पर्शस्येवाग्निसन्निधौ । एतच्चात्र दुर्घटम् । केवलिगुणानामतीन्द्रियत्वैतत्सन्निधौ क्षुन्न भवतीति प्रतीतेरनुपपत्तेः । तन्न विधीयमानात्कुतश्चित्तत्र क्षुधोऽभावसिद्धिः । निषिध्यमानश्च भावस्तस्याः कार्यं कारणं व्यापको वा स्यात् । यदि कार्यम्, तदा तन्निवर्त्तमानमात्मनिर्वर्त्तनसमर्थाया एव क्षुधो निवृत्तिमवगमयेन्न तु सर्वथा । कारणमात्रस्य कार्याभावेऽपि भावाविरोधात् । कारणमपि निवर्त्तमानं कार्यं निवर्त्तयति, यथा वह्निर्धूमम् । व्यापकं वा निवर्त्तमानं व्याप्यम्, यथा वृक्षः शिंशपाम् । न चात्र क्षुधः कारणस्य व्यापकस्य वा कस्यचिन्निवृत्तिरस्ति । न च मोहनीयाभावात्क्षुधोऽभावः । तस्यास्तत्कार्यत्वस्य तत्स्वभावत्वस्य चासम्भवात् । न हि क्षुन्मोहनीयकार्या । वेदनीयप्रभवत्वात् । अन्यथा वेदनीयशेषा इत्यागमविरोधापत्तेः । ननु नास्ति विरोधः । न हि वयं वेदनीयस्य क्षुत्कारणत्ववारणं विदध्महे किन्तु मोहनीयमपि तत्र सहकारितया व्यापिपर्त्तीति ब्रूमहे । न च सहकारिकारणविरहेऽपि कार्योत्पत्तिर्दृष्टचरी । न खलु बीजजलानिलातपसम्पर्के पृथिवीविरहेऽङ्कुरो जायत इति चेत् । नैवम् । मोहनी-

यस्य सहकारित्वासिद्धेः। न हि स्वाभिप्रायानुरोधेन किंचित्कचित्सहकारितया कल्पयितुमुचितम्। किन्तु यस्यान्वयव्यतिरेकौ कार्येणानुविधीयेते। न चात्र क्षुन्मोहनीयव्यतिरेकमनुविदधती क्वापि निश्चिता। ननु सिद्धेषु तन्निश्चयो भविष्यतीति। मैवम्। सन्देहात्। तथा हि सिद्धेषु किं वेदनीयाभावात्क्षुन्न भवति, आहोस्विन्मोहनीयाभावादिति। भवस्थकेवलिनि क्षुदभावो मोहनीयाभावप्रयुक्तो निश्चितो वेदनीयसद्भावादिति चेत्। न। तत्र क्षुदभावस्याऽद्यापि विवादास्पदत्वात्। नन्वेवं मोहनीयवदेव वेदनीयस्यापि क्षुत्कारणत्वं न स्यात्। मैवम्। क्षुत्कारणत्वेन तस्योभयसम्प्रतिपन्नत्वात्। नापि मोहनीयस्वभावा क्षुत्। प्रतिपक्षभावनानिवर्त्त्यत्वप्रसङ्गात्। यो हि मोहस्वभावः स प्रतिपक्षभावनया निवर्त्त्यते। यथा क्षमादिभावनया क्रोधादिः। मोहस्वभावा च क्षुद्भवाद्भिरिष्टेति। तथा च क्षुद्वेदनाप्रतीकारार्थं शास्त्रं प्रतिपक्षभावनैवोपदिश्येत। न क्लेशभूयिष्ठा ध्यानाध्ययनविघातकारिणी पिण्डेषणा[1]। शीतोष्णबाधातुल्यत्वाच्च क्षुधो न मोहस्वभावत्वम्। अन्यथा तद्बाधाया अपि मोहस्वभावत्वं स्यात्। ननु भगवतः क्षुदुपगमेऽशेषज्ञत्वादिविरोधः क्षुदुदयेऽस्मदादिवत्तत्र ज्ञानदर्शनचेष्टादेः प्रक्षयात्। तदसमीचीनम्। ज्ञानावरणादिप्रक्षये जातायामपि क्षुधि तत्क्षयायोगात्। तत्क्षयो हि ज्ञानावरणादिकर्मोदयनिबन्धनोऽतोऽस्मदादौ तदुदयातिशयात्तत्क्षयातिशयो युक्तो भगवति तु तदावरणादेरशेषस्यापगमात्सत्यामपि क्षुधि न ज्ञानादिक्षयः[2]। न ह्यग्न्यभावे सत्यपीन्धने धूमो भवति। तदेवं प्रमाणोपपन्नत्वादिति क्षुदभावसाधको हेतुरसिद्धः। तथा च कथं भुक्तिप्रतिषेधः। भुक्तिसाधकश्चैतत्प्रमाणम्। विवादविषयापन्ने केवलिनि कदाचित्कवलाहारभुक्तिरस्ति। अविकलकारणत्वात्। यद्यत्राविकलकारणं तत्तत्रास्ति। यथा क्वचित्प्रदेशेऽङ्कुरः। तथाभूता च कदाचित्कवलाहारभुक्तिर्विवादविषयापन्ने केवलिनि।

---

१ आहारादिग्रहणविधिः। २ 'ज्ञानादिक्षया' इति भ. पुस्तके पाठः।

तस्मात्तत्र साऽस्तीति। न चाऽत्रासिद्धो हेतुः। यतः कवलाहारभुक्तेर्द्विधा कारणं बाह्यमाभ्यन्तरं च। तत्र बाह्यमनशनादि। तत्तावदस्त्येव। न तत्र कस्यापि विवादः। आभ्यन्तरं पर्याप्तिवेद्यतैजसदीर्घायुष्ट्वोदयलक्षणम्। तदपि विद्यत एव। यतो हि शरीरेन्द्रियादिनिष्पत्तिः सा पर्याप्तिर्नामकर्मविशेषः। वेद्यं सुखदुःखसम्पादकं वेदनीयाख्यं कर्म। तैजसं भुक्तान्नपाकादिकारणोष्मस्वरूपान्तस्तैजसशरीरकारणं नामकर्मैव। दीर्घमायुश्चिरजीवनकारणं कर्म। एतेषामुदयात्क्षुद्वेदनोपजायते। अस्ति चैतदुदयो भगवति स च भुक्तिकारणमिति। यदाह शाकटायनः "अस्ति च केवलिभुक्तिः समग्रहेतुर्यथा पुरा भुक्तेः। पर्याप्तिवेद्यतैजसदीर्घायुष्कोदयो हेतुः ॥१॥" इति। यत्तु प्रभाचन्द्रेणाभिधीयते 'असिद्धं चाविकलकारणत्वं भुक्तेः। मोहनीयसहायं हि वेद्यादिकर्म क्षुदादिकार्यकरणेऽविकलसामर्थ्यं भवति नान्यथा। अतिप्रसङ्गात्। यथैव हि पतिते सैन्यनायकेऽसामर्थ्यं सैन्यस्य। तथा मोहविनष्टेऽघातिकर्मणाम्। यथा च निर्विषीकृत्य मन्त्रिणोपयुज्यमानमपि विषं न दाहमुर्च्छादि कर्तुं समर्थम्। तथा शुक्लध्यानानलनिर्दग्धमोहसहायं वेद्यादिक्षुदादिकम्। प्रयोगः, भगवति बुभुक्षा नास्ति तत्कारणमोहाभावात्, यस्य यत्र यत्कारणाभावो न तत्र कार्यं यथाऽनग्निप्रदेशे धूमः। नास्ति चार्हति मोह इति।" तदेतस्यापर्यालोचिताभिधानम्। मोहनीयसहायकविकलस्यापि नामादिकर्मण इव वेदनीयादिकर्मणः स्वकार्यकरणे विरोधाभावात्। अन्यथा नामादिकर्मापि केवलिनि तीर्थप्रवर्त्तनादिस्वकार्यकरणे कौशलं नावलम्बेत। अथ नामादिषु शुभप्रकृतीनां तत्राप्रतिबद्धसामर्थ्यत्वेन स्वकार्यकारित्वं युज्यते। नन्वसातवेद्याद्यशुभप्रकृतीनां भगवति विपाकोदयस्यागमे प्रतिपादनात्। द्वितीयपक्षे तु न काचिन्नः पीडा। कियतोऽप्यनुभागस्य घातेऽप्यसाता-

---

१ भगवदाचार्यशाकटायनभदन्तकृतकेवलिभुक्तिप्रकरणे श्लो. १. २ प्र. क. मा. ८६।१।३. ३ अस्मन्मुद्रापितप्रमाणमीमांसायां पृ. १८ टिप्पन्याम्।

साताद्यशुभप्रकृतीनामप्रतिबद्धसामर्थ्यतया स्वकार्यकारित्वोपपत्तेः। यदि चाऽशुभप्रकृतीनां कतिपयानुभागघाते सति प्रतिबद्धसामर्थ्यतया न स्वकार्यकारित्वमित्यास्थीयते। तर्ह्यस्थिरनामकर्मणोऽशुभप्रकृतित्वेन कतिपयानुभागघातसद्भावात्स्वकार्यकारित्वं न स्यात्। तथा च भगवतः पाणिपादादयोऽवयवाः स्थिरा एव स्युरित्ययोगिगुणस्थानवत्सयोगिगुणस्थानकेऽपि भगवान्निर्व्यापार एव भवेत्। तथा च कुतस्तीर्थप्रवर्त्तनमिति लाभमिच्छतो मूलोच्छेदः सम्पन्नोऽस्य दिग्वाससः। एतेन तत्कारणमोहाभावादित्यनन्तरोपन्यस्तहेतोर्विशेषणासिद्धिरित्युक्तं भवति। मोहस्य क्षुत्कारणत्वासिद्धेः। तदभावेऽपि कैवल्यवस्थायां क्षुत्संभवस्य प्रतिपादितत्वादिति। यदप्यनेनैवोच्यते "न चेयं बुभुक्षा मोहनीयानपेक्षस्य वेदनीयस्यैव कार्यं येनाऽत्यन्तप्रक्षीणमोहेऽपि स्यात्। तथा हि बुभुक्षा मोहनीयानपेक्षस्य वेदनीयस्य कार्यं न भवति। इच्छात्वात्। रिरंसावत्। भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा सा हि कथं वेदनीयस्यैव कार्यम्। अन्यथा योन्यादिषु रन्तुमिच्छा रिरंसाऽपि तस्यैव कार्यं स्यात्। तथ च कवलाहारवत्स्त्र्यादावपि प्रवृत्तिप्रसङ्गान्नेश्वरादस्य विशेषः। यथा च रिरंसा प्रतिपक्षभावनातो निवर्त्तते। तथा बुभुक्षाऽपि। प्रयोगः भोजनाकांक्षा प्रतिपक्षभावनातो निवर्त्तते। आकांक्षात्वात्। स्त्र्याद्याकांक्षावत्"[1] इति। तदपि सकलमलीकम्। बुभुक्षा मोहनीयानपेक्षस्य वेदनीयस्य कार्यं न भवतीत्यत्र सिद्धसाध्यतावतारात्। नन्वेवं तर्हि भगवत्यपि मोहनीयसद्भावप्रसक्तिः बुभुक्षासद्भावादिति चेत्। न। बुभुक्षासद्भावस्य तत्राऽसिद्धेः। भोक्तुमिच्छा हि बुभुक्षा भोजनाभिलाषरूपा सा कथं निर्मोहे भगवति स्यात्। कथं हन्त तर्हि भुङ्क्तेऽसाविति चेत्, यथैव विवक्षामन्तरेणाऽपि वक्ति। जिगमिषामन्तरेणाऽपि गच्छति। नन्वेवं कथं बुभुक्षा केवलिनि विद्यत इति तत्र तत्रोद्घोषणा श्रेयसीति चेत्। कारणे कार्योपचारात्। वेदनीयकर्म्मोदयजन्यपीडाविशेषे हि सति शरीरिणां भोजनाभिलाषरूपा बुभुक्षोपजायते

१ प्र. क. मार्तण्डे ८६।२१६.

ततश्च केवलिनि तत्कारणस्य पीडाविशेषस्य सद्भावाद्बुभुक्षाऽस्तीति व्यवह्रियते । एतेन योन्यादिषु रन्तुमिच्छा रिरंसेत्यादि नग्नाटस्य भाण्डविद्यापाण्डित्यं विडम्बितमवसेयम् । यच्चाकाङ्क्षात्वादिति प्रोक्तम् । तत्र प्रत्यक्षबाधा पक्षस्य, प्रबलजाज्वल्यमानजाठरजातवेदसः पुंसः प्रतिपक्षभावनालक्षेणाऽपि बुभुक्षाया निवृत्तेरननुभूयमानत्वात् । ततो न बुभुक्षा मोहनीयकार्यम् ।

प्रभाचन्द्रकल्पितानां केवलिनि बुभुक्षादि प्रतिक्षेपकानुमानानां खण्डनम् । तथा प्रमेयकमलमार्तण्डे तेनैवोक्तस्य केवली न भुंक्ते इत्यस्य खण्डनम् ।

यानि चैतानि तेनैवोक्तानि साधनानि । न बुभुक्षावान् केवली, तद्विरोधिनिर्मोहस्वभावोपेतत्वात्, यो यद्विरोधिस्वभावोपेतो नासौ तद्वान्, यथोष्णस्पर्शस्वभावोपेतः कश्चित्प्रदेशो न शीतस्पर्शवान्, तथा तद्विरोधिनिर्मोहस्वभावोपेतश्च केवली, तस्मान्न बुभुक्षावानिति ; यद्दुःखरूपं न तत्तत्र सम्भवति, यथा कामपीडादि, दुःखरूपा च क्षुदिति । तथा यत्राऽनन्तं सुखं न तत्र दुःखलेशोऽप्यस्ति, यथा सिद्धेषु, अनन्तसुखं चाऽर्हतीति । यत्र यद्विरोधि बलवदस्ति न तत्राभ्युदितकारणमपि तद्भवति, यथाऽत्युष्णप्रदेशे शीतम्, अस्ति च क्षुद्दुःखविरोधि बलवत्केवलिन्यनन्तं सुखमिति । यत्कार्यविरोध्यनिवर्त्त्यं यत्रास्ति तदविकलमपि स्वकार्यं न करोति । यथा श्लेष्मादिविरुद्धानिवर्त्त्यपित्तादिविकाराक्रान्ते पुरुषे न दध्यादि श्लेष्मादि करोति । वेद्यफलविरुद्धानिवर्त्त्यं च सुखं भगवतीति । तानि सर्वाण्यप्यसिद्धत्वाद्यशेषदोषदुष्टत्वात्साधनाभासानि । तथा हि तद्विरोधिनिर्मोहस्वभावेपेतत्वादिति प्रथमसाधनं विशेषणासिद्धम् । तद्विरोधित्वस्याप्रसिद्धेः । न खलु बुभुक्षाया निर्मोहस्वभावेन सार्धं विरोधगन्धोऽप्यस्ति । वीतमोहे भगवति वेदनीयकर्मोदयनिबन्धनाया बुभुक्षायाः प्रसाधितत्वादिति । दुःखरूपत्वाख्यसाधनमप्यनैकान्तिकम् । शीतोष्णबाधया व्यभिचारित्वात् । शीतोष्णबाधा दुःखरूपाऽथ च भगवति समस्ति । न च तस्या अपि तत्राऽसम्भव इति

वाच्यम् । एकादशजिने परीषहा इत्यागमविरोधादिति । अनन्तसुखत्वाख्यं तृतीयसाधनमप्यसिद्धम् । निखिलकर्मविप्रमुक्तानां सिद्धानामेव हि तत्सम्भवति नाऽर्हतः । तत्राऽसद्वेद्यसम्पाद्यस्य दुःखस्यापि सम्भवात् । चतुर्थमपि क्षुद्दुःखविरोधिवलवदनन्तसुखत्वलक्षणं साधनमसिद्धं अनन्तसुखासम्भवस्य भगवत्यनन्तरमेवाऽभिहितत्वादिति । अत एव पञ्चममपि वेद्यफलविरुद्धानिवर्त्यसुखान्वितत्वस्वरूपं साधनमसिद्धमेवेत्यपकर्णनीयं सकर्णैः । यदपि स एव प्रमेयकमलमार्तण्डे साधनमभिधत्ते स्म । "केवली न भुंक्ते, रागद्वेषाभावानन्तवीर्यसद्भावान्यथानुपपत्तेः" इति । तदपि न प्रयोजकम् । रागद्वेषाभावानन्तवीर्यसद्भावयोः केवलिनि भुक्त्यभावेन सार्धमन्यथानुपपत्तेरसम्भवात् । भुक्त्यभावमन्तरेणापि स्वकारणनिबन्धनयोस्तयोस्तत्र विरोधाभावात् । विद्यते हि केवलिनि रागद्वेषाभावस्य कारणं मोहनीयकर्मप्रलयोऽनन्तवीर्यसद्भावस्य च वीर्यान्तरायकर्मापगम इति । अनन्तत्वं वीर्यस्य पराभ्युपगमेनेह समर्थितम् । असङ्ख्यातत्वस्यैव तत्रागमेऽभिहितत्वादिति । कथं चैवं वादिनोऽस्य केवलिनि वचनगमनादिकमपि घटेत । शक्यं हि वक्तुं न केवली वक्ति न गच्छति न निषीदति च रागद्वेषाभावानन्तवीर्यसद्भावान्यथानुपपत्तेरिति । अथान्यथानुपपत्तिविकलत्वान्नेदं साधनं वचनगमनाद्यभावस्य स्वसाध्यस्य प्रयोजकम् । तथा हि रागद्वेषयोरभावेऽनन्तवीर्यसद्भावेऽपि च तीर्थप्रवर्त्तनफलतीर्थकृन्नामकर्मोदयलक्षणतः स्वकारणादेव भगवति वचनगमनादिकमुपपद्यत एव । अन्यथा तीर्थप्रवृत्तेरुच्छेद एव स्यादिति चेत् । नन्वत एव भवदुपन्यस्तमपि साधनं केवलिभुक्तिप्रतिषेधलक्षणस्य स्वसाध्यस्य प्रयोजकं कथं नाम भवेत् । शक्यमत्रापि ह्येतद्वक्तुं रागद्वेषयोरभावेऽनन्तवीर्यसद्भावेऽपि च दुःखोत्पादफलादसातावेदनीयकर्मोदयलक्षणतः स्वकारणादेव भगवति कवलार्हद्भुक्तिरुपपद्यत एव । अन्यथा क्षुद्वेदनाप्रतीकार एव न स्यादिति ।

अनन्तवीर्यप्रभृतिप्रणीताः कुहेतवः केवलिभुक्तिसिद्ध्यै ॥
अन्येऽपि ये तेऽपि निवारणीयाः स्वयं सुतर्कोज्ज्वलबुद्धिशौण्डैः॥४३३॥

यतः,—

मिथ्याभिमानानलदग्धबोधैर्दिगम्बरैः सार्धमनुद्धुराणाम् ॥
श्वेताम्बराणां कलहातिरेकः पदे पदे कीदृश एव भाति ॥ ४३६ ॥
जिनागमार्थानुगमप्रधानः संदर्शितो यस्त्विह तर्कलेशः ॥
स सङ्गतोऽन्यो यदि चेति तत्त्वं विचारयिष्यन्त्यनुयोगवृद्धाः ॥४३७॥

तदेवं केवलिभुक्तिकारणस्योपपादितत्वात्सिद्धोऽविकलकारणत्वादिति हेतुः। नापि विरुद्धः । सपक्षे वर्त्तमानत्वात् । नाप्यनैकान्तिकः । सुरसरणिसरोरुहादेर्विपक्षादत्यन्तं व्यावृत्तत्वात् ।

इत्थं प्रत्यावृत्तं समस्तदूपणकलङ्ककणतोऽपि ॥
साधनमेतन्नूनं केवलिभुक्तिं प्रसाधयति ॥ ४३८ ॥

केवलिभुक्तावनुमानम्।

अथ चेदमनुमानं केवलिभुक्तौ । विवादः केवली कदाचित्कवलाहारवान्, केवलित्वे सति दीर्घतनुस्थितिमत्त्वात्, यः कदाचित्कवलाहारवान्न भवति स न केवलित्वे सति दीर्घतनुस्थितिमान्, यथा परमाणुः, न च न केवलित्वे सति दीर्घतनुस्थितिमान्विवादः केवली, तस्माद्यथोदितसाध्यसम्पन्नः । अयोगिकृतसमुद्धातकेवलिसिद्धानां पक्षत्वव्यवच्छेदाय विवादग्रहणम् । सदा केवल्याहारवत्त्वप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थे कदाचिदिति साध्यविशेषणम्। दीर्घतनुस्थितिमत्त्वादित्यभिधीयमाने एकेन्द्रियदेवनारकैर्व्यभिचारस्तन्निरासाय केवलित्वे सतीति विशेषणम् । अस्मिन्नेव तु व्याप्रियमाणे सिद्धैरयोगिभिश्चानैकान्तः, तत्प्रतिषेधाय दीर्घेत्याद्युपादानम्। एवं च–

अस्मादप्यनुमानात्केवलिभुक्तिः प्रयाति सिद्धिपदम् ॥
येनात्राऽपि न किंचिद्दूषणमुपलभ्यते सम्यक् ॥ ४३९ ॥

अपि च । उत्कर्षेण देशोनपूर्वकोटिं विहरतः सयोगिकेवलिनस्तावत्कालं शरीरस्थितिर्भुक्तिं विना कथं घटेत । अथाऽनन्तवीर्यत्वात्तां विनाऽप्यस्य तत्स्थितिः । तर्ह्यायुःकर्मणाऽपि विना तत्स्थितिप्रसङ्गान्न कदाचिच्छरीराद्यपायः स्यादिति मोक्षाय दत्तो जलाञ्जलिः । तत्स्थितेरायुःकर्मापेक्षणे वाहारापेक्षणमप्यस्तु । उभयस्यापि तत्कारणत्वाविशेषात् । किं च प्रदीपज्वालाजलधारासमानं शरीरम् । तत्र च यथा तैलक्षये सति न प्रदीपज्वालाऽवतिष्ठते जलागमनमन्तरेण वा जलधारा । तथा शरीरमपि भुक्त्यभावे न स्थितिमास्कन्दति । अथ भुक्तिर्दोषो यदुपवासादि प्रत्याख्यानं क्रियते । निर्दोषे च केवलिनि दोषो विरुद्धः । तर्हि निषद्यागमनं चार्हति न प्राप्नोति । स्थानयोगादिना निषद्यादेः प्रत्याख्यानात् । वचनं च न प्राप्नोति । मौनव्रतिकोपलम्भात् । अथ मतमशेषज्ञस्य मांसादिकं पश्यतः कथं भुक्तिरन्तरायोपपत्तेरिति । एतदप्यनल्पतमोविलसितम् । यतोऽन्तरायकर्मोदयजन्यः परिणामविशेष एवाऽन्तरायशब्देनोच्यते । न च भगवत्यन्तरायकर्मसम्भवः । प्रक्षीणघातिकर्मत्वात्तस्य । भवतु वा कश्चित्स्वकल्पनाशिल्पिनिर्मितोऽन्तरायः । तथाप्यवधिज्ञानिभिः परमर्षिभिरनेकान्तः । ते हि सकलं त्रैलोक्यं पश्यन्ति, अथ च भुञ्जते । अथ यदैवावधिज्ञानोपयोगमवधिज्ञानी करोति तदैवाऽसाववधिज्ञानी तद्विषयभूतमशेषं वस्तु पश्यति नाऽन्यदेति भोजनकाले यद्यसावुपयोगं करोति तस्यान्तरायो भवत्येव, न चायं प्रकारः केवलज्ञाने सम्भवति । तस्य सदोपयुक्तत्वादिति चेत् । एवं तर्हि दिव्यपरमाणुरूपं निरन्तराहारग्रहणमप्यस्य न प्राप्नोति । सततोपयोगित्वेन निरन्तरमन्तरायसद्भावात् । अपि च महासामायिकपरिणामवतो भगवतः का नाम पिशितादिदर्शने सति भोजनकरणेऽपि करुणायाः खण्डनेऽपि परिभाव्यता मध्यस्थेनाऽन्तरात्मना । अथ भुक्तौ जिह्वायां रसप्राप्तेः केवलिनो मतिज्ञानानुषङ्ग

१ 'तत्कालम्' इति प. पुस्तके पाठः ।

इत्युच्यते । तन्न वाच्यम् । यतो नेन्द्रियविषयसम्बन्धमात्रेण मतिज्ञानं भवति । किं तर्हि सम्बन्धे मतिज्ञानावरणक्षयोपशमे च सति । एतच्च क्षीणाशेषावरणे केवलिनि नास्तीति न तज्ज्ञानानुषङ्गः । अन्यथा श्रोत्रादीन्द्रियाणां दिव्यतूर्य्यादिरवेण गणधरदेवादिरूपेण सुगन्धिकुसुमधूपवासादिगन्धेन मरुत्सिंहासनस्पर्शेन सम्बन्धेऽपि मतिज्ञानमनुषज्यते । एवं च ।

कवलभुक्तिरियं प्रणयाकुला सकलवेदिनमुज्झितुमक्षमाः ॥
क्षपणकाः किमिमां तु सतीमपि प्रकटयन्ति विरुद्धतया ततः ॥४४०॥

विक्षिप्ता मानसंख्या परसमयमता व्योमकेशादिकानां
विश्वज्ञत्वं व्यपास्तं निपुणनयवशादर्हतः स्थापितं च ॥
भुक्तिं तस्य क्षिपन्तः क्षपणकहतकाः शिक्षिताः किञ्चिदेते
नानाभेदप्रभेदैः परिकरितमतः सिद्धमध्यक्षमत्र ॥४४१॥

श्रीमानस्मानजस्रं स जिनपरिवृढः सुव्रतः सुव्रताख्यः
पायादानम्रशक्रस्फुटमुकुटतटीकोटिघृष्टाङ्घ्रिपीठः ॥
संसारक्षारपाथःपतिपतितजनोत्तारणं यस्य कामं
कुर्वाणस्यैव कान्ते वपुषि परिणता श्यामिका कान्तिरस्ति ॥४४२॥

भ्रश्यद्भूधरतुङ्गशृङ्गविसरं दृप्यद्भुजङ्गेश्वरं
नश्यद्दिक्करटिस्फुटत्क्षितितलं क्षुभ्यन्महाम्भोनिधि ॥
वामाङ्गुष्ठविघट्टनेन झटिति स्वर्णाचले दोलिते
येनेदं जगदीदृशं समभवज्जीयात्स वीरो जिनः ॥ ४४३ ॥

---

१ 'प्रक्षीण' प. भ. पुस्तकयोः पाठः । २ अनुत्तरज्ञानदर्शनादिधर्मगणं धरतीति गणधरः । ३ 'संचकारित' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

४ ततः सिंहासनं चाक्रं चचालाचलनिश्चलम् ।
प्रयुज्याऽथावधिं ज्ञात्वा जन्मान्तिमजिनेशितुः ॥ १ ॥
वज्र्येकयोजनां घण्टां सुघोषां नैगमेषिणा ।
अवादयत्ततो घण्टारेणुः सर्वविमानगाः ॥ २ ॥

येषां कर्कशतर्कतर्कणकलाप्रागल्भ्यसम्पादिका-
मभ्यस्यन्ति सुशास्त्रसंहतिमिह प्राज्ञाः प्रमोदाञ्चिताः ।
सिद्धान्तामृतसिन्धुतारणतरीतुल्यान्निबन्धांश्च ते
श्रीमन्तो मुनिचन्द्रसूरिगुरवः शश्वत्प्रसीदन्तु नः ॥ ४४४ ॥

शक्रादेशं ततः सोच्चैः सुरेभ्यो ज्ञापयत्स्वयम् ।
तेन प्रमुदिता देवाश्चलनोपक्रमं व्यधुः ॥ ३ ॥
पालकाख्यामरकृतं लक्षयोजनसंमितम् ।
विमानं पालकं नामाऽध्यारोहत् त्रिदशेश्वरः ॥ ४ ॥
अन्यैरपि घनैर्देवैर्वृतः सिंहासनास्थितः ।
गीयमानगुणोऽचालीदपरेऽपि सुरास्ततः ॥ ५ ॥
देवेन्द्रशासनात्केचित्केचिन्मित्रानुवर्तनात् ।
पत्नीभिः प्रेरिताः केचित्केचिदात्मीयभावतः ॥ ६ ॥
केऽपि कौतुकतः केऽपि विस्मयात्केऽपि भक्तितः ।
चेलुरेवं सुराः सर्वे विविधैर्वाहनैर्युताः ॥ ७ ॥
विविधैस्तूर्यनिर्घोषैर्घण्टानां क्वणितैरपि ।
कोलाहलेन देवानां शब्दाद्वैतं तदाऽजनि ॥ ८ ॥
नन्दीश्वरे विमानानि संक्षिप्याऽगात्सुराधिपः ।
जिनेन्द्रं च जिनाम्बां च त्रिः प्रदक्षिणियत्ततः ॥ ९ ॥
वन्दित्वा च नमस्यित्वेत्येवं देवेश्वरोऽवदत् ।
नमोऽस्तु ते रत्नकुक्षिधारिके ! विश्वदीपिके ! ॥ १० ॥
अहं शक्रोऽस्मि देवेन्द्रः कल्पादाद्यादिहागमम् ।
प्रभोरन्तिमदेवस्य करिष्ये जननोत्सवम् ॥ ११ ॥
भेतव्यं देवि ! तन्नैवेत्युक्त्वावस्वापिनीं ददौ ।
कृत्वा जिनप्रतिबिम्बं जिनाम्बासन्निधौ न्यधात् ॥ १२ ॥
भगवन्तं तीर्थकरं गृहीत्वा करसम्पुटे ।
विचक्रे पञ्चधा रूपं सर्वश्रेयोऽर्थिकः स्वयम् ॥ १३ ॥
एको गृहीततीर्थेशः पार्श्वे द्वौ चात्तचामरौ ।
एको गृहीतातपत्र एको वज्रधरः पुनः ॥ १४ ॥
अग्रगः पृष्ठगं स्तौति पृष्ठस्थोऽग्रगं पुनः ।
नेत्रे पश्चात्समीहन्ते केचनाग्रेतनाः सुराः ॥ १५ ॥
शक्रः सुमेरुशृङ्गस्थं गत्वाऽथो पाण्डुकं वनम् ।
मेरुचूलादक्षिणेनातिपाण्डुकम्बलासने ॥ १६ ॥

इति श्रीललितविस्तरापुण्ड्रेक्षुनिपीडप्रौढयन्त्रायमाणधिषणापहस्तितधिषणनिखिलनैष्ठिकावचूलश्रीमन्मुनिचन्द्रसूरिपदपङ्कजमञ्जुरसोपजीविना श्रीदेवाचार्येण विरचिते स्याद्वादरत्नाकरे प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे प्रत्यक्षमूलभेदोत्तरभेदस्वरूपनिर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

कृत्वोत्सङ्गे जिनं पूर्वाभिमुखोऽसौ निषीदति ।
समस्ता अपि देवेन्द्राः स्वाभिषेकान्तमैयरुः ॥ १७ ॥
सौवर्णा राजता रात्नाः स्वर्णरूप्यमया अपि ।
स्वर्णरत्नमयाश्चापि रूप्यरत्नमया अपि ॥ १८ ॥
स्वर्णरूप्यरत्नमया अपि मृत्स्नामया अपि ।
कुम्भाः प्रत्येकमष्टाढ्यं सहस्रं योजनाननाः ॥ १९ ॥
क्षीरनीरघटैर्वक्षःस्थलस्थैस्त्रिदशा बभुः ।
संसारौघं तरीतुं द्राक् धृतकुम्भा इव स्फुटम् ॥ २० ॥
सिञ्चन्त इव भावद्रुं क्षिपन्तो वा निजं मलम् ।
कलशं स्थापयन्तो वा धर्मचैत्ये सुरा बभुः ॥ २१ ॥
संशयं त्रिदशेशस्य मत्वा वीरोऽमराचलम् ।
वामाङ्गुष्ठाग्रसम्पर्कात्समन्तादप्यचीचलत् ॥ २२ ॥
कम्पमाने गिरौ तत्र चकम्पेऽथ वसुन्धरा ।
शृङ्गाणि सर्वतः पेतुश्चुक्षुभुः सागरा अपि ॥ २३ ॥
ब्रह्माण्डस्फोटसदृशे शब्दाद्वैते प्रसर्पति ।
रुष्टः शक्रोऽवधेर्ज्ञात्वा क्षमयामास तीर्थपम् ॥ २४ ॥
संख्यातीतार्हतां मध्ये स्पृष्टः केनापि नांघ्रिणा ।
मेरुः कम्पमिषादित्यानन्दादिव ननर्त सः ॥ २५ ॥
शैलेषु राजता मेऽभूत् स्नाननीराभिषेकतः ।
तेनाऽमी निर्जरा हाराः स्वर्णापीडो जिनस्तथा ॥ २६ ॥
तत्र पूर्वमच्युतेन्द्रो विदधात्यभिषेचनम् ।
ततोऽनुपरिपाटीतो यावच्चन्द्रार्यमादयः ॥ २७ ॥

कल्पसूत्रे व्या. ५ सू. ९७.

१ " श्रीतीर्थंकरसुन्दराननसुधारोचिस्समुज्जृम्भितं
सद्योगीन्द्रनिरङ्कशङ्कहृदयोद्दीव्यत्सरोमण्डनम् ॥
नानातत्त्वविचारसारविलसद्दृग्दिशोभायुतम्
शास्त्राम्भोजमिदं जयत्वनुदिनं सद्वंशहंसाश्रितम् ॥ १ ॥"

इत्यधिकं म. पुस्तके प्रक्षिप्तम् ।